

Квахъаъ
и къарган
(роман)

ПРОЛОГ

Деклени, заз кхьинар ийиз чир хъаначиртла! Деклени, залай шиир кхьиз алакьначиртла! Деклени, заз шиир-рихъ галаз санал жуван кылел атай са къадар къисаярни дафтардиз куьчиз клан хъаначиртла! Деклени, дуьньядал йикъарган лугъудай са затӀ авайди зи акъулдиз атаначиртла! Деклени, зунни муькуь аялар хьиз тиртла! Ингье захъ йикъарган авай. Хъайи-хъайи крар, кылел атай къван дуьшуьшар гъа йикъаргандиз кхьидай за. Иер хатӀуналди, зар алай гафаралди куьчдай за абур дафтардиз. Масадаз лугъуз тежер гафар, мецел гъиз четин гъиссер къелемдиз къачудай. ЦӀипуд йиса авай са рушан фикирарни фагъумар, адан верцӀи хиялар чӀал ахъайна рахадай и йикъарганда.

Гъар юкъуз са вуч ятӀани кхьиз клан жедай заз. Дафтар гъиле къун тавур юкъуз къарай атӀанваз, са вуч ятӀани квадарнавайди хьиз къекъведай зун. Къелем къадалди секинвал жагъидачир рикӀиз. Жуван хатурдихъ хукӀурайбурухъ, жува хатур хайибурухъ галаз рахадай зун дафтарда. ДатӀана чинеба чкадихъ гелкъведай зун, вучиз ятӀани дидединни бубадин, вахаринни стхайрин патав жуван йикъарган гъиле къаз регъудай.

Йифиз, кӀвалевайбур вири ксайла жуван дафтардихъ галаз къил-къиле амуьун зи рикӀ алай кар тир. МичӀи шуьтруь рангунин хамунин жилд алай и яцӀу дафтардиз жуван рикӀин сирер ахъаюн зи адетдиз элкъвенвай. И дуьньядал виридалайни кӀеви дуст тир ам зи: чӀугарвал тавуна, гъар са затӀ авайвал

ахъайна лугъуз жедай дуст. Гъар юкъуз дафтардин чарар элкъуьриз, виликан къейдера вил къекъуьриз пара кландай заз.

Са роман хъиз клелдай за жуван кхынар. Гъамарни хвешивилер, хъуьруьнарни хажалатар авай абур. Миже клвахъдай хъиз жедай заз жуван цларарай. Ништа, жуван кылел атай вакъиаяр я лугъуз икъван дад гузвайтла заз а къейдери? Авайвал лагъайтла, зи кхынар гъаклан къуру гафар тушир, абуроз ахътин рангар ядай хы, гуьгъуьнлай абур клелдай члавуз зи плузаррихъ хъвер акатдай. Са бязи къейдери лагъайтла, заз шел гъидай.

Са маса дуьнья тир зи йикъарган. Ам чи хизандикай, магълединни мектебдин аялрикай веревирдер тир. Садаз ахмурардай, муькуьдан телегъ-билегъ ийидай, са масадал гъейранвалдай за. Жув-жувахъ галаз рахадай, жуван гъалатлар туплалай авуна жуван дуванни ийидай. Са гафуналди, зи уьмуьр авайвал и йикъарганда гъатнавай.

А йикъарганди зи рикл тларай къван вуч тир! Ада акваз акваз къайгъуяр артухарнавай зи. Ам клвалевайбуруз такун патал датлана галайвал авуна кланзавай. Зи кар-кеспи дафтардиз аявал авун, ам чуьнуьхарун тир. Бес гъина чуьнуьхарда, гъикл чуьнуьхарда? Клвалевайбурукай, иллаки Саядакай затл чуьнуьхариз жедайни? Къуд вилив хуьдай ада зун. Зав йикъарган гвайди, ана чинеба за вуч затлар ятлани кхъизвайди чир хъайи йикъалай адан къарай атланвай, зи дафтар гъилик авун патал пара алахъзавай.

Аквар гъаларай, ада зи сирдикай клвелавайбурузни хабар ганвай. Гъавиляй дафтар чуьнуьхарун зун паталди четин кардиз элкъвенвай. Гагъ месин къене авай сарин арада, гагъ хъран клвалин цуру къапар клватлнавай тлакла, гагъ кланик клвале цлакай куьрсарнавай члехи гуьзгуьдин къулухъай янавай къулунин къене чуьнуьхардай за йикъарган. Гзаф члавуз тавдин клвале хара янавай месерин арадиз сухдай за ам. Арада гел квадарун патал цура, ракларин кылел алай сварце твадай ам. Анжах

Саядаз ни къведай хътин тир зи йикъаргандин, алахъна адан геле жадай. Зунни тӀимил фан къафун тушир, гъар юкъуз чка дегишардай за дафтардин. Айбикеди гъил къачун вуч лагъай чӀал тир? Бес вучда, гъикӀда?

Эхирни гел квадарун патал къвед лагъай, тапан йикъарган арадал гъана за. Рангни яцӀувал гъа сад хътин тир къвед лагъай дафтар жагъурна. Ам зи эсиллагъ йикъаргандилай тафаватлу тир. Ада за анжах кӀвалевайбуру зи хатурдихъ хукӀурай къи-саяр къейддай. Са гафуналди, зи ният хайибурун тарс гун, абур заз ийизвай гъахъсузвилерикай яргъаларун тир. Гагъ-гагъ и тапан йикъарган “рикӀелай алатна” зи месин патак, яни ктабрин шкафда амукъдай. Саяда ам гъиле гъатун кумазни са ялце кӀелна, ахпа дедив вугудай. Им заз жува тур лишанрилай чир жадай, ингъе жув са куьникайни хабар авачирди хъиз тухудай за. Чидач, чакай ни вуж алцуларзавайтӀа, анжах и къвериг геждалди давам хъанай.

Са вуч ятӀани кхъин тавур юкъуз вилериз ахвар фидачир зи. Кхъин, фу нен, яд хъун, пек алукӀун, мектебдиз фин хъиз зи уьмуьрда гъатнавай. Жуван дафтардин чинар элкъуьр тавур юкъуз са вуч ятӀани квадарай хъиз жадай заз.

За йикъарган кхъизвайди чи синифдин аялризни аян хъанвай. Шумудни са саядар инани авай, датӀана за вуч кхъизватӀа хабар къазвай абуру завай. Анжах хиве къазвайди вуж тир?

ДекӀени, захъ йикъарган хъаначиртӀа! ДекӀени, залай кылел атай къван крар иер хатӀуналди дафтардиз куьчариз алакьначиртӀа! ИкӀ хъанайтӀа, зи кылел а кар къведайни? Ирид лагъай синифдин тарсар куьтягъ жез са гъафте амаз мектебда зи йикъарган квахъна. Эхиримжи тарсуна мичӀи шуьтруь рангунин яцӀу жилдинин дафтар портфелда авачиз акурла къалабулук акатна захъ. Фурут кваз портфелдин къене авай къван затӀар вири партадин винел бушарна за: дафтар са гъвел фу хъана квахънавай. Зи патав ацукънавай, чина муьтӀуьгъвал авай ПинцӀан портфел гъилелай авуна за, анжах зи дафтар

ана авачир. Синифда авай аялра сад-сад вил къекъуърна за. Вирида чларни юзур тавуна Зикруллагъ муаллимдихъ яб акалзавай.

На лугъуди, цавар чилел уьцлена, на лугъуди, зи кылелай ргар яд илич хъана. Къиле вагърам акъурд хъиз хъанвай зун, гъарайдани, цлугъдани, шехъдани, клвач чилел гъалчдани, сеперар ийидани, чизвачир. Зи йикъарган, шаксуз, са ни ятлани зи чантадай акъуднавай. Вучда, гъиклда, дерт низ лугъуда, гъикл лугъуда? Ацукъай чкадал зи вилерай сел алахъзавай. Зи гъал гъасятда къатлана Зикруллагъ муаллимди. Тапарар жедайни а касдиз? Ихътин гъунар авайни садахъ? Бес йикъарган квахънавайди адаз гъикл лугъуда? Аялар хъуьредачни? Вахъ вуч чинеба крар ава лагъана жузадачни абуру? Зикруллагъ муаллимди вичи закай вуч фикирда? Тарсар клелдай чкадал йикъарганар кхъин акъулсуз кар я лугъудачни?

– Зи шииррин дафтар ни ятлани чантадай акъуднава. – Чара атлана таб рахана за.

И гафар ван хъайила кас хъилевди ацлана. Ам аялар чуьнуьхгумбатлвал виже текъведай усал кар тирди вичин саягъда гъавурда тваз алахъна. Пагъливандин хътин къакъан буйдин и касди вичин яргъи шуьклъ туплар юзуриз-юзуриз са вучар ятлани лугъузвай синифдиз.

За шиирар кхъизвайди мектебда виридаз чизвай. И карди зун виридан вилера хкажнавай. Гъавиляй зи шииррин дафтар са ни ятлани чуьнуьхнава лагъай хабарди муаллимризни, аялризни клелелай таъсирнай.

А юкъуз тарс хъанач чаз. Зикруллагъ муаллимдиз риклин сидкъидай дафтар жагъурна зав вахкуз кланзавай. Ингъе жагъанач дафтар. И хабар са къил фена директордал агакънай. Агакъуникай хийир авай къван? Дафтар чуьнуьхайда ам вахкун патал авунвайни и кар?

Къарай атлана, вучдатлани тийижииз амай зун. Хабар Саяда клвалевайбурувни агакъарнавай. Зи гевилар къун

патал дидедини бубади гзаф алахъунар авунай. Ингъе саклани жув-жувал хквезвачир зун. Къве юкъуз чин цавална ярх хъунилай гъейри маса кар алакьнач залай. Йикъар алатунивай ифин гузвай заз и карди. Дафтар ни ятлани чуьнуьхнавайди ашкара тир. Анжах ни? И кар кIвале хъанайтIа, за гъасятда Саядал шак гъидай. Анжах а юкъуз за дафтар жувахъ галаз мектебдиз тухванвай, арада ана цийи къейдерни авунвай. Зи йикъарганда акъван тIварар авай хъи! Тек тIварар? Гида ам са ни ятлани кIелиз, закай кефер хкудзавай. Гъа и кардикай фикириз, рикIин къарай атIузвай зи.

Са шумуд йикъалай Саядан ванци кIвал юзурна:

– Муштулух! Муштулух!

Адан гъиле зи тапан йикъарган авай. Заз кIусни хвеши тахъайди акур ада зай са цIим акъудна:

– Им туш ман ви дафтар? Ви са пад чилин кIаникай физвайди заз чизвай, анжах вав икъван таб гвайди зи акъулдиз къведачир.

Дафтар хъел кваз зи винел гадарна, ам къецел экъечIнай. И гафарихъ яб акалай дидеди гафни талана кIил юзурнай.

Къве йикъалай дидеди заз къацу хамунин жилд алай иер са дафтар къачуна:

– Им ви цийи йикъарган хъурай, – лагъана.

Зи вилер накъваривди ацIана:

– Бес зи са йисан кхинар?

Жаваб кваз такъуна багъдиз чукурнай зун. Дамбулдин тарцин кьулухъ квай векьин кIунтIунин къене жува туькIуьрнавай муказ гъахънай. Ништа, гъикъван шехънайтIа зун ана.

Гъа икI, квахънай зи йикъарган. Ингъе адан са бязи чинар гару цавуз акъудай чарар хъиз фад-фад зи винел къведай. Ингъе а чарар.

1. ДЕГЪ ГЕЛЕР

А ацу цуъкверивди диганвай къацу гуънедал жерг яна ацукънавай аялри и гъилера цийи къугъун фикирнавай. За, Магъитла, Хацла, Шапла, Мутла, Тлатиди, Тутлуса, Пинцла чи арадай гзаф зарб рахунар чидай са кас хкяна кланзавай. И акъажунра уфтан хъайида къенин къугъу- нар тухурвал тир.

А члавуз чна сад-садаз лаклабралди эвердай. Кцлара лаклаб алачир кас акъулдиз къведай кар тушир. Лаклабарни акъван кутугайбур тир хъи, садни садакай инжиклу жедачир. Мектебдиз фидалди зи акъулдизни къведачир хъи, Магъитлан тлвар Магъият, Хацланди Халиса, Шапланди Шагъпери, Мутланди Муъгъеддин, Тлатидинди Теймурхан, Пинцланди Пирмурад я. За, Хацла, Шапла, Тутлуса, Мутлани Пинцла са синифда клелзавай. Магъитлини Тлати чалай са синиф винида авай. Зи рикелла, мектебдиз фейи сад лагъай юкъуз муаллимди журналдай зи тлвар къуна “Азгар” лагъайла аялар вири хъуьренай:

– Адан тлвар Кламплул я, – лагъанай абуру.

Аялри сад-садан гаф атлуз, ван алаз чпиз чида къван зарбдин гафар лугъузвай:

Къугъуник Мутла къил кутунай:

*Эгеле-геле,
Дуьгме хиле,*

*Исин татар,
Къарма хатар,
Гъажинна,
Гъустанна,
Къунлугъуна,
Берхатар.*

МагъитІа адаз гуьгъ давамардай мажал ганачир:

*Салбазари,
Вар къацари,
Далдамишар,
КІимир-кІашар,
КІишнишар.
АхачІ-хихачІ,
Тум атІай СумбачІ.*

И гафар ван хъайила аялар вакъ-вакъ ацалтна хъуьренай.
Ахпа ПатІидал ван акъалтнай:

*Икир-микир,
Нефтур-недур,
Чила-пила,
Чарт-парт.*

Нубат зал гъалтнай:

СеркІер-меркІвер, кьинцІа пІинцІ.

Зи гуьгъуьнаваз ХацІа лагъанай:

Машмаша-маш, зазни маш, вазни маш!

ТутІусал нубат гъалтайла ада квелиндаказ лагъанай:

*А зари-зари, Дербент базари,
Ваз вах авани, вах заз гудани?*

Гафарин к1ет1 тир Магыт1авай кисна акъвазиз жедайни?
Ада вичин саягъда, гафар тини хъиз ишиниз-ишиниз

*Дуьдуь-дуьдуь баст1ани,
Парпит1ан к1вал ат1ани... –*

лагъайла вири хъуьренай. Адан зарбдин гафар виридалайни
яргъи жедай, гъавиляй сабурдивди адахъ яб акална
к1анзавай.

Зи рик1ел бубадивай ван хъайи гафар хтанай:

*К1уп1ни-къамц1а, к1уп1ни-къамц1а,
Хандак1 ядай ракъун каца.*

Хац1аз к1екрез ван тахъай хътин гафар чизвай:

*Мах – махут1ал,
Бах – нахут1ал,
К1вачик – къутал,
Серг элягъай,
Сивеллагъай,
Псидин тум
Сивихъ гелягъай...*

Чна гъа ик1 сад-садан бягъсинай рик1ел атай къван
зарбдин гафар ван алаз лугъузвай. Чи шад, бахтавар ванер
яргъариз чк1извай. Пинц1а са къерехда секиндиз ацукъна
аялрихъ яб акалзавай. Буйдиз аск1ан, яхун гада тир Пинц1
акурла вучиз ят1ани виридан плузаррихъ хъвер акатнай.

– Яда, Пинц1, ваз зарбдин гафар чидачни? – Т1ат1иди
вичин саягъда, кваз такъадайвал хабар къуна адавай.

- Чида, вучиз чидач къван.
- Лагъ ман.
- Лугъуда ман.
- Рик1 акъудмир, фад лагъ.

Эхирни Пинцла лагъана:

Шерлорохус-холмухус.

И гафар ван хъайила вири члагана фена. Им Шерлок-Холмс лагъай члал тир.

Чида кьван гафар вуч тир аялриз! Мецер пайгарда кьван вуч тир! Гафунал гаф эцигиз жедачир хьи, абурун! Рагъ гьинихъай экъечIнатIа, и кьугъуна МагъитI уфтан хъана. ТахъайтIа я ТIатIиди гъарагъзавайди я, яни МутIа. И кьведан мецив мез агакъариз жезвайд яни? ТIатIиди МагъитIан уфтанвал кIвачел къарагъна ван алаз малумарна:

– МагъитIа гъарагъна. Вирида адаз капар ягъ! Гила адакай чаз гъаким жеда!

Капарин ван хъайила, хвешила МагъитIан эвездай псиди хъиз са шумудра кылинпацарна за. Ада фена вичин чка кьуна. Им пелен кылихъ галай, атIанвай мегъуьн тарцин чIехи кIанчI тир. Шумуд йисар тир адал ацукъун патал аялар къекъерай акъатиз. Гзаф береда адал ацукъун ТIатIидиз несиб жедай, вучиз лагъайтIа и къей хциз Аллагъди гъар са жуьредин алакьунар ганвай, адаз дуьньядин и кыликайни хабар авай, а кыликайни. Адан мез лагъайтIа, акъван хци тир хьи, гададин гафунал гаф эцигиз жедачир.

Эхъ, МагъитIан магъледани сувар хъана. Сад лагъай гъилер тир ам вичин мураддив агакъиз. КIвач-кIвачелай вегъена гъакимдин чкадал ацукъна ам. А береда аялрин виридалайни рикI алай кар кьуршахар кьун тир. Чи акъажунар акъван гурлуз, акъван ван алаз кыиле фидай хьи, чанда чан ама кьван садазни далу чилиз агъаз кIандачир, гъавилай вири алахъна, тIиш-пIуз алатдалди, пек-лек гватдалди, чан гъилерай фидалди кикIидай. А юкъузни гъакI тир, аялри кьвед-кьвед кьуршахар къазвай, уфтан хъайиди гъасятда муькуьдахъ галаз женгиниз экъечIзавай.

Гъар гъилера хъиз къени Мутлни Платли эхирдиз амукъна-
вай. И къведа сад-садан гарданрикай къуна цегъери хъиз
къил-къиле аклурнавай. Саклани садавай муькъуд чилел ярха-
риз жезвачир. Садазни далу чилиз ягъиз кланзавачир. Мутла
гъикл ятлани гъил вегъейла Платлидин цлур перемдин хел
къуьнелай гъуз къазун хъана чилел аватна. Идакай вичик
экъи хъел акатай Платлиди Мутлан гардандикай къуна, ам са
легъзеда чилел гъалчна. Гила абур чилел клампль-клампльул
хъанвай. Гъилер-клвачер сад-садахъ галкланвай гадаяр пахла-
хандиз ухшар тир: къил гъиданди, клвачер гъиданди ятла чир
хъезмачир.

Аялри клвачел къарагъна абур сад-садал гъалдарзавай.
Ингъе и къведакай гъим гужлу ятла къатлун четин тир.
Акъажунар яргъал фена акур чахъ къалабулук акатнавай,
абур сад-садавай къакъудиз алахънавай чун. Магъитла вичин
шукълуь ванцелди “Акъваз, клвачел къарагъ!” – лугъуз гъарай-
завай. Гъакимдихъ яб акалзавайди вуж тир! Магъитла клвачер
чилел гъалчиз, клвачел къарагъун тлалабзавай Платлидивайни
Мутлавай. Ингъе рушан ван къвезвачир абуруз.

Уфтан жедалди абуру сад-садалай гъил къачун тийидайди
къатлун четин тушир. Са тлимилни инихъ-анихъ хъанайтла,
абур кламуз авахъдайвал тир. Гуьнедин ценерив гвай мерей-
рин валарилай алатайла дар клам къвезвай. Гадаяр аниз
аватайтла вучда? Гила ял къунвай виридан. Къегъненан шад
ванерни къвезмачир. Кичелла аялар финдикъ акъуд тежез
амай. Вирида рикл зурзаз, и акъажунин эхир гъикл жедатла
вилив хуьзвай. Эхир гъикл жедай къван? Садан гъил, яни
клвач хана кланзавай.

Магъитлан цлугъдин ванци чун къарсурна. Ада цлугъайла
Платлини Мутл кетл хъиз мерелухдай гъуз кламуз авахъайди
акуна чаз. Цацариз аватай абур ахквазмачир. Са герен
гадаяр анай акъатун вилив хвена чна. Абур акъат тавурла чун

къалабулук кваз гъанихъ чукурна. Алатдин кар тир: гадаяр авачир, на лугъуди, чил пад хъана, чилерик фенвай абур. Пагъ атланвай чун вучдатлани тийижиз амай. Кичлела чи ял къунвай. Чун гъарад са лаш къуна валариз гъахъна. Садлагъана яргъай хъиз ван атана чаз:

– Я диде! Чан диде! – Цлугъзавай Мутлан ван, мичли фурай акъатзавай хъиз тир.

– Я кьей Мутл, вун гынава? – Магъитла зурзазвай ванцелди хабар къуна.

И гъилера Платидай уфдин ванер акъатна. Валар лашарив сад-садавай къакъудайла фур хътин са чка акуна чаз: гадаяр и фуруз аватнавай.

– Плати! Мутл! – лугъуз эверна чна абуруз.

Къведани гъасятда гъай гана:

– Инаг мичли дагъар я. Чавай куьмек галачиз акъатиз жедач, – лагъана гъарайна Платиди. И гафар ван хъайила чун клавачерив мередин валариз тлуш гана фурув эгечина. Анжах инай адан къен аквазвачир.

Мад гъилера Мутлан цлугъдай ван галукъна чи япарихъ. Ахпа Платиди лагъана:

– Гадаяр, Мутлан клавач ханвай хътинд я. Куьне яргъи са вагърам жагъура. Белки гъадан куьмекдалди акъатиз жен чавай.

Вагърам гъинай жагъурда? Чав дегъре гва къван? Са герен гаплалда къекъвейдалай къулукъ чун пашмандиз фурун патав хъфена. И члавуз Пинцла кам къалурна лагъана:

– Гъей, аялар, агъаниз килиг! Атла сала аквазвайбур пахладин шахар тушни?

Чна вирида элкъвена гъанихъ килигна. Эхъ, ибур ламу шахар тир. Пинцлаз вуч лугъуз кланзаватла чун гъасятда гъавурда акъуна. Са герендилай са шумуд шах гадайрин перемрив сад-садал кутлунна фурай гъуз авадарна чна. Ингъе

идакай са куьмекни хьанач – дагъар чна фикирзавайдалайни дерин тир. Эхирни чун ихьтин са фикирдал атана хьи, яргьи гурар тагъанмаз крар туькӀуьдач. ПӀинцӀрин кӀвалер виридалайни мукъва я лугъуз гурар гъун патал гъамни ТутӀус ра-къурна чна.

Гъавадихъ нисинин азгарвал кумачир, гагъ-гагъ серин шагъвар галукъзавай чахъ, акваз-акваз хурушум алукуъзавай.

– ТатӀи, кичӀезвани ваз? – хабар къуна за адавай.

– Тек хъанайтӀа, и сура зи рикӀ пад жедай. Хъсан я хьи, МутӀни захъ галаз ава.

– Анаг вуч чка я ахьтин? – жузуна за.

– Асуннавай кӀвал хьтин чка я. Экв авачиз къен хъсандиз аквазвач.

– Лугъудайди герек я хьи, куь ана вуч мерг авайди я? Зилияр хьиз сад-садакай галкӀайла икӀ жедайди я ман! – МагъитӀа вичин саягъда мурмурна. – Аллагъди яргъазна, куьн авай чка жагъаначиртӀа вучзавайди тир?

– Я хизан сагъ хъайибур, гафарилай алатнава, гила кар авуна кӀанзава! – секиндиз лагъана ТатӀиди.

Са кьерехда рангар атӀанвай ШапӀни ХацӀ квекай ятӀани рахазавай. ШапӀа шанкъуна гъатна акӀ ихтилатзавай хьи, ХацӀ кичӀевилӀяй чӀехи хъанвай къацу вилерив адаз килигиз амай. За чинеба рушарив агатна абурун ихтилатдихъ яб акална.

– Ваз вуч аватӀа чидани, ХацӀ, и чун атай рехъ ава гъа, рагъдан хъайила ина инсандин гуьгъуьна келлеяр къекъвез-вайди я лугъуда. Гъар нянихъ рагъ ацукуъайла сурарай келлеяр винел акъатда, абуруз инсанрихъ галаз къугъваз кӀан жеда. Валлагъ, зи бадедиз садра гуьгъуьнаваз келле къвез-вайди вичин вилералди акурди я. ЧӀалахъ тушни вун? КӀантӀа къин къан: пӀир къалум! Садра зун салай хъфидайла зи гуьгъуьна гъатай келле дуьз КъенчӀеб пелел къван атанай.

– Квахъ, я кьей ШапI, мад ваз такур затIни амач жеди. Им заз раханачиртIа жедачирни? Гила завай кичIела сурарин патавай физ жезмайди яни? – ХацIа и гафар зурзазвай ван-целди лагъана.

– Гьей, ШапI, мад сурлумпI бушарнавани на? Вуч гъавалат хъанва вун ХацIал? – лагъана адаз телегъ-билегъ авуна за. Анжах ван хъайи гафарикай зи рикIени кичI гъатнавай.

Нянин шагъварди, гъакIни яргъарай, тамун къеняй къвезвай къушарин ванери чун гъарикIарнавай. Аялрин вилера кичI авай, анжах вирибурни ам чуьнуьхариз алахъзавай. Чи кичI алудун патал МагъитIа арадиз гаф вегъена:

– МутI, вавай фад-фад лугъуз жедани: мехцIве къуьк, мехцIве къуьк.

Анжах МутI зарафатдай гъавада авачир. Ада акIай ванцелди лагъана:

*Зунни вун юлдашар, чантадавай машмашар,
Машмашар чкIана, зунни вун кикIана.*

Са къадар вахтундилай ПинцIни ТутIус легъ-легъ къачуна яргъи гулар гваз хтана.

– Я кьей рухваяр, куьн гулар гъиз Дагъустандиз фенвай тахъуй? – МагъитIа гъуьнтI гана абуруз.

– Ба кIвале авай, адаз чир хъанайтIа вайни-зай хъанвай чи. Гъавилай гулар усунлай рекъел вегъена, гъанай гъайиди я чна, – лагъана ПинцIа. Ахпа вичин гъиле авай фонар къалурна чаз. Фонар акурла виридаз хвеши хъана.

Вад метрдин яргъивал авай гулар регъятдиз авудна чна фуруз. КIвенкIве МутI, адан гуьгъуьналлазни ТIатIи акъатна фурай. Ахпа зунни ПинцI эвичIна дагъардиз. ПинцIа фонар куькIуьрна. Дагъар акурла чун къах хъана: хъран кIвали къван чка къунвай вад метрдин деринвиле авай инин цлар асуннавай. Са пипIе чIехи куьшуъ авай. Адетдин техилдин куьшуьдиз ухар

тир адан къакъанвал метрни зуралай пара тир. Ина гзафни-гзаф хъенчлин курар, бадияр, кљуџљуџяр, циплерни авай.

– Фена Зикруллагъ муаллимдиз хабар гана кланда. Ада ихътин затларай хъсандиз кыл акъудзавайди я, – лагъана за.

Меслятна, гурар ина тадай къарардал атана чун. МутI нубат-далди кљула къуна ялна гадайри, эхирни чун атана абурун квалив агакъна. МутIан баде Гъарифата хтулдин хъипи тIекъ хъиз хъанвай чиниз килигна адан ханвай кIвачел гъил алтадна. Ахпа ам инихъ-анихъ авуна, садлагъана къве гъилив тIарзавай кIвач ялна, ахпа чуюкъвена.

МутIан цлугъдин ванцел кIваляй адан буба Имирали, диде Назлу ва сад-садалай гъвечли вахар экъечIна. Анжах къаридин чин хъуьрезвай:

– Къарагъ кIвачел, черпел, ваз са затIни хъанвач!

МутIа кичIез-кичIез кIвач чиле экисна, тIал амачиз акурла хвешила бадедин гардандикай галкIана:

– Чан зи платIплатI хътин баде!

Къари абуруз мягътелвилелди килигзавай хайибурухъ элкъвена:

– Аялдин кIвач жалгъадай акъатнавай къван.

И гафар ада секиндиз, затIни хъанвачирди хъиз лагъана. Къуьнелай путун къванер къахчурди хъиз хъана чаз.

Йиф хъанватIани, чпин кIвалериз хъфиз кланзавачир садаз-ни. Кылел атай вакъиа саданни рикIелай алатзавачир. Хъайи крарикай фагъумиз, вучин, гъикIин лугъуз амай чун.

– Ша, исятда вири санал кIватI хъана, Зикруллагъ муаллимдин кылив фин, – теклифна за. – Адаз дагъардикай хабар гун.

– Къе геж я, екуьнахъ фена галай-галайвал адаз ихтилатда, – лагъана икъардал атана аялар.

Зикруллагъ муаллимди чи мектебда тарихдин тарсар гузвай. Акъван пара кландай хъи, чаз ам! Хъсан муаллим, къени кылих-рин инсан тирвиляй аялринни, муаллимринни рикI алай кас тир

ам. Чи райондин тарихар адаз къван чидай маса кас авачир. Кцлар хуърба-хуър къекъвенвай, гъавилъйни инин гъар са пиплиз хъсандиз белед тир. Гъина дегъ гелер аватла, гъанихъ ялдай муаллимди. Фад-фад вичи тарс гузвай аяларни гъа гелерин суракъда аваз чуъллериз, тамариз, дагълариз, сур хуърерин амукъаяр авай чкайриз тухудай. Кцларин тарихдикай, адан дегъ клелейрикайни яшайишдин чкайрикай сятралди рикл алаз ихтилатдай ада.

Муъкуъ юкъуз экуън яралай чун вири сад хъиз Зикруллагъ муаллимдин квалин вилик галай. Вичин варарихъ са гапал аялар кватл хъанваз акурла къалабулух акатна муаллимдик. Ятлани плузаррик хъвер кваз чавай жузуна:

– Вуч хъанва квез, хазина жагъанва тахъуй?

Чна сад-сadan гаф атлуз, са тлимил къван рангарни ягъаз, накъ чи къилел атайбуз адаз ахъайна.

Чи ихтилатдихъ сабурдив яб акалай ам хиялдиз фена. Ахпа:

– Куън акъваз, за пекер дегишарин, исятда санал фида чун аниз, – лагъана.

Са герендилай ам вичин фотоаппаратни члехи фонар гваз квалаяй акъатна.

Чун вири санал накъанан чкадиз рекъе гъатна. Зикруллагъ муаллимдин тлалабуналди адахъ галаз дагъардиз Татлини, Мутлини, зун эвичина. Муъкуъ аялриз чун вилив хуъх лагъана ада.

– Чун нубатдалди фуруз эвичида. Аллагъди яргъазна, чил уьцлейтла, я са маса кар хъайитла, куъ куъмек герек жада, – лагъана абурун гевилар къуна Зикруллагъ муаллимди.

Дагъардиз эвичайла, ада фонар куькълурна. Инаг къилияй-къилди асуннавай гъвечли квал тир. Члехи куъшуьдиз килигайла:

– Им сур я, – лагъана ада. – Риклел аламатла, за квез ихтилатнай хъи, дегъ члавара инсанар ихътин куъшуьйра аваз тикдиз кучукдай.

Чахъ кичл акатнаваз акурла, ам хъуьрена:

– Кичле жемир, ана амайди кларабар я.

Са герендилай ада хълагъна:

– Ихътин дагъарар мукъварив мадни тахъана жеч.

Ам вилик квай цлак агалтайла, садлагъана цал чклана. Зикруллагъ муаллим са гужуналди ярх хъуникай куътягъ хъана. Руг къаткайла ада фонардив гъаниз килигна: чи вилик гъвечли са тунел ахъа хъанвай. Тунелдин и кыл-а кыл гъа чун акъвазнавай чка хътин, асуннавай клвалер тир. Инал-анал хъенчлин къапар гадар хъанвай. Ярghi тлакларал кларабар, яракърин зерятар алай. Чун са шумуд кам вилик фейидалай къулухъ Зикруллагъ муаллимди лагъана:

– Инаг дегъ сурар я, аялар. Геж тавуна Бакудиз, археологриз хабар гана кланда. Илим патал им лугъуз тежедай хътин члехи вакъиа я.

Гурарай хкаж хъайила, адан гъиле хъенчлин бадини цлиб авай:

– Ибур чна мектебдин музейда тада, – лагъана муаллимди.

Чаз жагъай дегъ сурарин суракъар са йикъалай вири райондиз чкланай. Чи кылел атай къисади лагъайтла, чун гзаф сейли авунвай, вири чи гъунардикай рахазвай. Анаг акваз кланзавайбурун лагъайтла, сан-гъисаб авачир. Ингъе Зикруллагъ муаллимдин тлалабуналди чна дагъардин кыл хъсандиз клевирна, ам алай чка чинеба хвенай хъи, археологар къведалди анай са затли квахъ тавурай.

Зикруллагъ муаллимдин алахъунар яз са вацралай чи райондиз Академиядай археологрин члехи са клеретли атана. Абуру чаз жагъай сурар алай чкадин патавай хъиз чил эгъуьниз туна. Эгъуьнзавайбуруз гагъ-гагъ чнани куъмек гузвай. Къве гъафтедилай къулухъ инай цлуд метрдин яргъивиле авай дегъ сурар винел акъатна. Виридалайни гзаф тлатидизни Мутлаз хвешизвай, вучиз лагъайтла и дегъ гелер сифте яз абуруз къведаз жагъанай.

2. МУРМУРКИН

Татун варцара кцларвийрин виридалайни рикI алай машгъулат гъар нянихъ кинодиз тамашун тир. Кинотеатрдиз шегърдин юкъва авай паркдин къене эцигнавай, мегъун тарарин арада чуьнуьх хъанвай кьил ахъа дараматда чка авунвай. Ина кинояр майдин эвелдилай августдин эхирдалди, мектебра тарсар гатундалди къалурдай. Члехибурухъ галаз санал нянин сеансдин кинойриз килигун а береда вири аялар хъиз зи эрзиманни тир. Кинодиз фидай юкъуз чун са маса гъавада жедай, хвешила луварар акатдай чахъ.

Са кар авай хъи, кинодин тIвар къурла члехибуру гъелягъар къадай чаз. Чан туьтуьниз гъана, ахпа гудай кинодин яхцIур кепек. Яз яхцIур кепек тIимил пулни тушир эхир. Гъар кIвале са кIапIал аялар авай, абуруз шумудаз пул агакъардай? Ингъе а кепекар къазанмишун патал яргъи юкъуз члехибурун тIалабунар кьилиз акъудиз, абурун гафунилай элячI тийиз алахъдай чун.

Кинодин пул гъилик авурла, хвешила жедай чун. Гъиндистандин кинояр къалурдай йикъара Кцлар кьилляй-кьилди нянин сеансдин гъавада жедай. Ихътин йикъара гъич къуьзуь къариярни кIвале акъваздачир, гъавилляй билетар виридал гьалтдачир. Кцларвийрин тIалабуналди са кино са шумуд юкъуз къалурдай.

Сиве-сивди ацланвай залда семечкайрин чIиртIа-чIиртIдин ванер гъатдай. Кинодилай вилик, адет яз, журнал къалурна тамам жедалди кагъазрин вишришрин ванер атIудачир.

Аялри абурукай хкудиз ширинлухар недай. Журнал кылиз акъатайла операторди эквер куьклуьрдай.

Цийи кыледай эквер туьхуьнна, вирида вилер атлумарна экрандиз килигдай вахтунда садлагъана раклар ахъа жедай, Гъарифат бадедин шуьклуь ван акъатдай:

– Мут! Я Мут! Вун гъинва? Чан бадедин, мадни къайи чилел ацукънавани вун? Ма и паландал ацукъ!

Мутла вучайтлани гъай гудачир. Вучиз лагъайтла кассир Соня халадиз ам ина авай члал чир хъана кландачир гададиз. Гзаф аялар хъиз, пара члавуз билет къачун тавун патал чинеба тарцяй эвичлдай ам залдиз. Гъар гъилерани Гъарифат бадедин рикл куни адан таб винел акъуддай.

Жерг яна ацукъаганрин вилик, къацу векъерал агалтнавай аялрин юкъва авай Мутла ван акъуд тийиз акурла вилериз къецин экв аватзавайбур члалал къведай. Абуру гъарада са патахъай гъарайдай:

– Мут!, палан къачу ман!

Вичин хци Имиралиди райкомда члехи къуллугъдал клвалахзавай Гъарифат бадедиз наразивал къалурна, адаз гаф лугъудай гъунар низ авай къван? Са герендилай Мутла чара атлана къаридивай палан къачудай.

Векъерал ярх хъана, финдикъ акъуд тавуна кинодиз тамашзавайбурухъ Татлини жедай. Кассир Соня халади – и къени кылихрин иер дишегълиди гададиз регъуь тахъурай лугъуз ам акурла такур къасардай. Чуьквер бадедиз хтулдиз гудай артух кепекар авачирди адаз хъсандиз чидай. Авайни-авачир са хва къена, свас масадаз гъуьлуьз фейи Чуьквер бадеди вичин хтул Теймурхан бицлек члавалай ялгъуздиз хвена члехи авунвайди виридаз чизвай. Гъавилляй кцларвийри рикляй икрамдай къаридиз.

Палан Мутлав вугайдалай къулухъни гъил къачудачир Гъарифат бадеди вичин хтулдилай. Са герендилай мадни адан ван акъатдай:

– Чан бадедин, ма и гъерини фу, гишин хъайила неъ!

Регъуъла чилерай-чилериз фидай МутI:

– Бес я, баде, гъил къачу залай!

Анжах къари хтулдилай алатдачир:

– Чан МутI, къачу и фу!

Залдавайбур мадни чIалал къведай:

– МутI, къачу ман гъерини фу, фада ман!

Эхирни гада къил хура туна, бадедивай фу къачуз мажбур жадай. Къарини раклар кIевна архайиндиз хъфидай кIвализ. МутIа сифте фу чилел тадай. Са герендилай регъуъвал ала-тайла, каш кваз фаз кIас ягъадай.

Кинодин шехъдай легъзеяр атана агакъайла садаини фин-дикъ акъатдачир. На лугъуди, нефес къачузни кичIедай инсанриз. Вилер атIумарна килигдай вирибуру кинодиз. Са бередилай фунцIа-фунцIдин ванер гъатдай залда, хордалди шехъдай вири – аяларни, чIехибурни, итимарни, папарни.

Са чIехи хизандиз ухшар тир залда ацукънавайбур. Киноди вири мукъвалардай – экрандай къалурзавай вакъи-аяр, на лугъуди, абурун гъар садан уьмуърда къиле физвай, ана авайбур Гъиндистандин артистар ваъ, кIцIарвийрин хайи-бур, мукъва-къилияр, ярар-дустар тир.

Кино куътягъ хъайила, вилер яру хъанваз, са маса гъавада аваз акъатдай инсанар залдай. КIвализ хъфиз кIандачир абуруз. Хъайи къван крар тупIалай ийиз, кинодикай веревирдердай.

Заз лагъайтIа, гъар гъилера жув а кинода къилин роль тамамарзавай руш хъиз жадай. Маса дуъньяда гъатна, верцIи хиялрин луварраллаз яргъариз фидай зун. А хиялра зун жуваз кIусни ухшар тушир, зи иервилелни акъуллувилел вири гъейран тир. КIвализ хтайла экрандай ван хъайи маний-рин рикIел хтай гафар макъамдалди жува-жуваз тикрардай. Парчайрин кIусарикай, дидедин пекерикай жуваз дамахдин алухар расна, къилел яйлух алукIна, гуъзгуъдин вилик мани лугъуз жадай зун. Жув-жуван ванцел ашукъ тир къван вуч тир! Заз акI жадай хьи, КIцIара зи ванцив къведай маса ван авач.

Раж Капуран “Авара” кинодиз, ништа, белки яхцлур сеферда килигнай за. Гьар гьилера зун акурла Соня хала члалал кьведай:

– Чан Азгар, галатначни вун и кинодикай? Гьа са кадрий-риз гьикьван килигдайди я? Хуралай чизва эхир ваз ам.

Дуьз лугьузвай ада. И кино заз кыляй-кылди хуралай чизвай. Вучайтлани тух жезвачир зун а кинодикай. Маяди лугьузвай “Мурмуркина дек, мурмуркин” мани лагьайтла, зи рикле акл ацукьнавай хьи, йифди-югьди зи мецел алай ам..

Гьикл ятлани, “Авара” кинодиз цийиз тамашнавай зун кинодин таьсирдик кумаз Зикруллагь муаллимди чи синифдин аялар тарсарилай кьулухь тамуз тухвана, ана са дегь клеледин амукайрихь галаз танишарнай. Хкведайла кьвед-кьвед, пуд-пуд рекье гьатнай чун. Са масакла тухузвай а кьуз за жув. Са квелди ятлани аялрин фикир жувахь ялиз кланзавай заз. Са гьи кардал ятлани амайбурулай хкатна чир жедайвал, виридавай яргьаз хьана жуван саягьда Маядин мани лугьуз эгечлнай зун. Акьван рикл алаз, акьван ван алаз лугьузвай хьи, за мани! Шанкьуна гьатна, кьвердавай ван хкажзавай за. “Аялриз зи ван хьанайтла, хупл хьсан тир!” – лугьуз фикирдай физвай зи. Маяди хьиз кьуьлерни ийизвай за, мани лугьуз-лугьуз гагь са тар кьужахда кьазвай, гагь чилел ярх жезвай, гагь са цуьк атлана жуван киферихь кутазвай, гагь кьве гьил цавузна фарфалаг хьиз элкьвезвай: “Авара” кинода авай хьиз.

Зун жувазни тийижиц акл и роль тамамариз алахьнавай хьи, на лугьуди, и дуьньяда зав кьведай са актерни авачир. Ингье зал сари алачир, чиливай фидай пекдин булушка алай зи тандал, виликай гимишдин пулар куьрсарнавай лацу шткьу алай зи кылел. Бадеди вичин сандухда пекерин арада чуьнуьхарнавай, лацу махпурдикай цванвай и шткьудин клуфукай яргьи, яцлу кифер хкатнавай зи. Кифер зи тлал алай чка тир: жуван тифрикь чларарин чкадал ихьтин кифер хьун зи виридалайни члехи мурад тир. Магьитлан члупчлуав,

яргъи киферал виридалайни пара за пехилвалдай. Гилани зи шткъудикай Магъитлан кифер хкатнавай. Гара авайвал вуч тир зун! Ванцин иер къван вуч тир зи!

Экуънилай чӀигъичӀигъринни къушарин ванер акъалтнавай тама садлагъана секинвал гъатнавай – са ван къванни ама-чир. “Яраб аялри зи ванцихъ яб акалзава жал?” Зун са герен секиндиз акъвазайла, зи вилик галай пипин тарарин къу-лухъай хкатай гадайри – МутӀа, ТутӀуса, ПинцӀа санал ван алаз, вакъавакь къачуна авур хъуъруърни зи пер хана. Муькуь пата ШапӀни ХацӀ акъвазнавай – им гъаклан акъвазун тушир, чӀагана физвай завал акъатайбур. ХацӀ лагъайтӀа, руфун къуна акӀ хъуърезвай хъи, эхирни акъвазиз тахъана, чилел ярх хъана руш. Вилин накъвар михъна, ада заз лагъана:

– Вуч жеда, чан КӀампӀул, мад мани лугъумир ман!

Заз цавар зи къилел уьцӀей хъиз хъана. На лугъуди, зи кӀвачер чиле акланвай! На лугъуди, зун цӀайлапанди янавай. Ништа, заз мадни гъикӀ хъанатӀа. ХацӀа заз ихътин имансуз гаф лугъудайди акъулдизни къведачир зи. Жувавай хъайитӀа, за вири зи ванцел гъейран жеда лугъузвай.

– Вучиз мани лугъун тийин? – язухдаказ жузуна за. И гафар багъна хъайи аялар вилерай хъуькъверал накъвар кӀвахъдалди хъуърена.

– Лугъуз жезвач вавай мани, чан КӀампӀул! – ШапӀ чӀалал атана.

Зун экӀя хъанваз акурла МутӀаз зи гевилар къаз кӀан хъана:

– КӀандатӀа, вуна шиир кӀела.

Ада и гафар акӀ лагъана хъи, аялар чӀагана фена. Тек са зун хъуърезвачир. Заз шехъиз кӀанзавай: аялри закай хъачу-ни зи рикӀ са акъван тӀарзавачир. Заз тӀал гузвайди абурухъ МутӀни хъун тир. И карди заз лугъуз тежедай хътин азаб гузвай. Вучиз лагъайтӀа ам зи хиялра авай Раж Капур, зунни адал рикӀ алай Мая тир. Им зи сад лагъай ва эхиримжи мани лугъун хъана.

3. ХЕЛ ГАЛАЧИР БУЛУШКА

 пин веледар гъеле гъвечлизмаз ківалахиз вердишар-дай кцларвийри. Пелел гъекъ, гъилерал пих хъун, ківал хуън вуч ятла аялзамаз чирдай абуру чпин хайибуруз. “Дана епинамаз, аял къепинамаз” лугъуз, зегъметдин тарсар гудай вири диде-бубайри гъвечлибуруз. Чи ківалени гъакл тир. Чаз, ругуд аялдиз – къуд рушазни къве гададиз, гъвечли чавалай ківалин-къан къайгъудик хъун вуч затл ятла хъсандиз чидай. Идалай гъейри, а члавуз, адет яз мектебрин аялрикай къилди бригадаяр туьклуьрна гатун варцара совхозриз куьмек гуз тадай. Им советрин девирдин виридалайни кутугай крарикай сад тир. Хвешила фидай аялар ківалахал, вучиз лагъайтла гъакъи къачудай.

За ругуд лагъай синиф куьтягъай йисуз зунни залай къве йис члехи вах Саяд гатун са вацра чи мектебдин муькуь аялрихъ галаз санал Кцларин мукъув гвай Къележугъ хуьруьн совхоздиз ківалахал ракъурун къетлна ківалевайбуру.

– Фена ківалахрай, масабурулай артух туш хьи! Зегъметдин тлямни чир хъурай, пулунинни, – лагъана бубади. Ахпа заз килигна, сивик хъвер кваз дидедиз: – Клампулан буйни акъатрай са клус, – хълагъна.

Хвешила авай чун. Чи магъледай гзаф аялар ківалахал акъвазнавай. Са вацра зегъмет члугурдалай къулухъ гъилиз мажиб атунилай, жуван гьалал пул жуваз кландайвал харжунилай хъсан вуч авай?

А береда кцларвийрин арада са акъван тафаватлувал авачир. Заз чидай къван инсанар вири кесибар тир. Гъавиляй са вацран мажиб хизандиз члехи куьмекдай къадай. Адав мектебдиз герек тир зун-вун къачуз жедай. Муькуь аялар заз акъван марагълу тушир, захъ лувар кутазвайди Мутлни квалалахал физвайбурун арада хъун тир.

Няниз зун пака алуکلдай пек-лекдин къайгъудик хъанай. Имиди са варз вилик Москвадай ракъурай, винел силибирриз ухшар ачух вили цуьквер алай, къат-къат авунвай ценер квай, хел галачир булушкадиз уьтуь яна гъазурнай за. Экуьнахъ тандал жуван адетдин шалварни перем гьалс тавуна, булушка алуклна дамахарнаваз акурла дидеди заз пел члурнай. Анжах зи хатурдихъ хуклур тавуна хъуьтуьлдиз лагъанай:

– Чан дидедин, вун деминиз физвайди туш эй, квалалахиз физвайди я. Векуьер кватлдайла, къакъар галклиз, гъайиф тушни и булушкадин?

За вичихъ яб акал тийиз акурла дидеди ван хкажнай:

– Я бала, фена тандал шалварни перем гьалса, кылел алукла, тахъайтла келледа рагъ акъуна гижи жеда вун.

Шел къевезвай заз, хъиляй вучдатлани чизвачир. Жуван цийи булушка хутлундай фикир авачир захъ.

– Амай члавуз вуна тандал шалвар гьикъван алуклдайди я лугъуз заз ахмурарда хьи! Гила булушка алуклайла захъ галаз вучиз киклизва вун? – лугъуз гъавалат хъана зун дидедал.

– Я чан бала, я рикл бала, вун мехъерик физвач хьи, чуьлдиз квалалахиз физва ман. Регъят жеч эхир ваз и пекер алаз. – Дидеди зун члалав къуна. Ада гьикъван лагъанатлани, гьикъван ахмурарнатлани, зун гъавурда акъунач хьи, акъунач. Эхирни зав зарафатдалди рахана диде:

– Икъван минетнайтла, Келлебубади вичин лам гудай хьи!

Келлебуба Кцларин чувудрин магъледин къуьзуьбурукай тир. Вичихъ ламран шарабан авай адан мискъивал мецера гъатнавай.

За чларни юзур тийиз акурла чара атлана дидедин:

– Мад ваз чида, анжах за лагъанач лугъумир, – гъа икІ гаф тамамарна чун суфрадихъ ацукъарна ада.

Зунни Саяд фу тІуьна, чай хъвана кІваляй акъатна. КцІларин урус мектебдин вилик экуьнин сятдин муъжуьдан зураз чи мектебдин, гъакини магъледин гзаф аялар кІватІ хъанвай. Абурухъ МагъитІни ХацІ галаз акурла зи сивик хъвер акатна.

Са герендилай чи патав кьил ахъа са машин акъвазна, чун акъадарна, ам рекъе гъатна. Саяда хъиз вири рушарини гаф-чІал сад авуна кІвачел памбагдин гуьлуьтар алукинавай, кьилихъ пипІ кутІуннавай. Гадайрин тандал хел яргъи перемар, кьилел сафутІар алай. Са зун тир дамахарнавайди. Имиди Москвадай ракъурнавай булушка акъван иер тир хъи, рушарини гадайри залай вил алудзавачир. Уьтуьдив чІагурнавай булушкадин къатар ахъа тахъуй лугъуз герен-герен абур гъилив дуьзарзавай за. КІвачел къвалар ахъа чпІеганар алукинавай.

МутІа заз килигиз, патав гвай ПинцІаз са вуч ятІани лугъуз, хъуьрезвай. Са герендилай абурун гафар зи япарихъ галукъна:

– ПинцІ, ваз са чанта кьизилар кІандани, я тахъайтІа са чанта акъул?

– Са чанта акъул, – жаваб гана гъасятда ПинцІа.

– Гъарада вичиз авачир затІ къачуда ман!

МутІан и гафар ван хъайи вири хъуьрена, зи сивикни хъвер акатна. ПинцІа МутІан къвалак гъуд геляна:

– Кафир, захъ гелягъ тавуртІа, эхиз жеч ман вавай.

Са герендилай МутІа ПинцІавай жузуна:

– ПинцІ, лезги чІала шумуд падеж аватІа чидани ваз?

– ЦІемуъжуьд, – лагъана жаваб гана ПинцІа.

– Гила цІекІуьд хъанва. Адан тІвар чарасузвилини падеж я. Суаларни вучин, гъикІин я, – лагъана МутІа зун галайнихъ килигна. Машинда авайбуру гъаргъас хъуьруьнарна.

Чяхъ галаз санал совхоздиз Тутлусни физвай. Амайда-лайни куьк хъанвай гададин акунри адал гзаф тлуьн гьалтза-вайдакай хабар гузвай. Са герендилай Мутла ам къалурна Пинцлаз лагъана:

– Тутлус аквазва ман ваз, адан гъар хъуькъвекай вад гурцлул тух жеда.

Мутла чларни юзур тавуна лагъай и гафар ван хъайила, аялар ван алаз хъуьрена. Тутлусан хъуькъвер къекъифна. Ада инжиклу хъана чин маса патахъ элкьурна.

Са сятдилай чун Къележугъ хуьруьн вини кыиле, тутун тарари элкьурна юкьва тунвай векьин чкада авай. Гъарай-вургъайдив машиндай хкадарай чи шад ванери къуд пад къунвай. И береда чи вилик бригадир Милгъаж халу экъечина. И къакъан буйдин, ацлай тандин, чина хъвер авай юкьван яшарин касди салам-каламдилай гуьгъуьниз чи тлварарни фамилияр са дафтардиз кхъена. Ахпа чав гъарадав са къуьк вугана, чиле авай, яна къуру хъанвай векьер къалурна лагъана:

– Къе няналди и векьер клватина маркуниз ягъаз куьмек гана кланзава куьне. – Ахпа чавай хабар къуна: – Алакьдани квелай и кар?

– Алакьда! – Хордалди жаваб гана чна.

Милгъаж халуди совхоздин фялейрикай тир Играми чун вилив хуьн патал ина туна. И жегил къележугъвиди чаз клвалахдай къайда чирна. Чун вири са жергеда, къвал-къвала акъвазна, къуькверив векъ клватлиз, абур гъвечли клунтлариз ягъаз эгечина.

Им цавай чилел цлай чклизвай са югъ тир. Са патахъай чимивили, муькуь патахъайни ара датлана къвез чи клвачерал, пекерал алклизвай къакъари аман гузвачир чаз. Иллаки заз инадзавай абуру. Къуру цацарини векьерни чухвана ивидалди авунвай зи клвачер. Кылени рагъ акъаз, гьалдай физвай зун. Анжах лезги намусда гъатнавай, далу кланикиз, жуван ажузвал къалуриз кланзавачир заз. Жувалай алакьдайвал гъиле авай къуькуьнив вирида хъиз векъ клватлизавай

за, муькуьбурулай кьулухъ галамуьк тавун патал чан сарак кутуна алахъзавай. Мутла арада зун кьалуриз, гадайриз са вуч ятлани лугъузвай, абурни заз килигиз чинеба хьуьрезвай. Им акваз амайдалайни хьел акатзавай захъ, зи вилерай, на лугъуди, цай чклизвай.

Нисинин сятдин 12 хьайила Милгъаж халуди кьил члугуна чал. Са герен чна гьикI кIвалахзаватла килигна, хьуьрез-хьуьрез лагъана:

– Чи фялейри сятдин садаз ял ягъизвайди я. Сад лагъай югъ я лугъуз, квез за са сят фад фу недай рухсат гузва. Сятдин кьведалди ял ягъиз жеда квевай.

И гафар ван хьайила “Урра!” – гъарайна, кьуькер гъарнихъ гадарна вирида сад хьиз векьин чкадин кьерехда авай тутун тарарин хьендик чукурна чна.

Виридалайни гзаф заз хвешизвай, вучиз лагъайтла кIвачел акъваздай гьал кумачир захъ. Ал ракъини пелешарнавай, къакъари гьилер-кIвачер ивидалди авунвай зи аман атланвай. Шуршур къачуна авахъзавай хулан рагъул яд къанихвилелди хъванай вирида. Адахъ микробар хьун-тахьун садани кваз къуначир. Къайи цив чин-гьил чуьхвена серин хьайила ве-кьерал ацуькнай чун. КIвалахна гьалдай фенвай чак ажда-гъандин каш акатнавай.

Са геренда кIвалай гъанвай къван недай-хъвадай затлар чантайрай векьерал акъудна тунай чна. Хьран фари, чар авай лавашри, нисиди, шуради, ругур какайри иштагъ амайдалайни ачухарнай чи. Садбуру фан кIусар цIамарал гьалдиз ам банкада авай къатухда акIуриз незвай. Парабурув арада ниси тунвай лавашар гвай. Завай лагъайтла, сиве тунвай кIус хьуьткъуьниз жезвачир. Агъургъан акъалтнавай зал. Анжах им залай гьейри садазни чизвачир. Регъуьла завай и кар садазни лугъуз жезвачир. Чирна, ламралай аватайди хьиз амукьиз кIанзавачир заз.

Фу тIуьна куьтягъайла гъарада вичин чанта кIватIнай. Ахпа ял ягъун патал векьерал ярх хъанай вири. Хьуьцлур гузвай

кIвачерин тIалцIи инадзавай заз. Элкъвез-элкъвез къакъари къунвай булушкадин ценери зи кIвачерик ахьтин квал кутунвай хьи, шел къвезвай заз. Им тIимил тир хьиз Мутлани герен-герен зи кайи хамарал къел алахзавай. Ада заз килигиз, явашдаказ лугъузвай:

*Дарам-дурам дурушка,
Къакъари къур булушка.*

Хъел акатнавай захъ, анжах сас сарал илисна акъазнавай, жувак хъел квайди абуруз чирна виже къвезвачир. Эгъ, михьиз жадай гьалда амачир зи булушка. Адан гъайиф чIугваз, къетнелай къакъар михъзавай зи гъилер эхирни тен-тес хъанай. Жув мус ахвариз фенатIани байихначир за...

Ахварай акур къван крар вуч тир? Зун, МагъитI, МутI, ЗдукI, ПинцI, ТутIус никIе авай. Яру хъана бубуйрив диганвай никIе епинай ахъа хъанвай данайри хьиз цингаварзавай чна. Гъарадан гъиле са чIехи кIунчI бубуяр авай, гъакI ятIани вил ацIузвачир чи, гъилляй аватиз, мадни кIватI хъийизвай цуьквер.

Садлагъана яргъай хьиз къаравулдин ван галукънай чи япарихъ:

– Гъей, куьне никIиз вучиз кIур гузва, гурцIулар?

Адан ван хъайила чна регъелдихъ чукурнай. Зи кIвачер лагъайтIа чIехи къалгъанра гъатнавай, сакIани абур анай акъудиз жезвачир. Къаравул агатунивай захъ зурзун акатзавай, анжах къалгъанри зун акI къунвай хьи, кам вегъиз жезвачир. Къаравулди агакъайла гъиле авай чумахъ зал агалдарнай. За тIалдикай цIугъзавай, аялри лагъайтIа, зи язух татана ван алаз хъуьруьнарзавай. Захъ хъел акатунивай абуру гъарайзавай:

– Хъсандиз гатут ам, къаравул халу, бегъем тIар жадаивал ая. Ваз гъамни тIимил я, КIампIул!!!

Абурун гъарайдин ванер къвердавай яваш хъана:

– КIампIула пIул кIампIула, кIампIула пIул кIампIула!!!

Гъинай ятIани, лап яргъай къвезвай заз ванер. Ширин ахварал фенвай завай гъеле вилер ахъайиз жезвачир. Анжах

ванер квердавай муквал жезвай. Ингъе гила лап патавай атана. Абурухъ Хацлан, Пинцлан, Магъитлан, Мутлан ванерни какахнавай. Яраб вуч лугъуз кланзавайтла абуруз?

Квелинвиляй саклани вилер ахъайиз жезвачир завай.

– Клампула плул клампула!

Ибур вуч ванер ятла мадни байхзавачир за. Эхирни къатлана за вуч хъанватла. Къванер хъиз залан хъанвай клакларин арадай килигайла зи къилив са клапал аялар акъвазнавай. Хордив гъарайзавай абуру: вири зун ахварай авудиз кланз гъавалат хъанвай. Мутла лагъайтла, са члехи тлвал къуна, адан клуфув зи дабанрик тихтихар кутазвай.

Магъитла зи чинал са капаш яд иличначиртла, ништа гъикъ-ван члавалди ксудайтла зун. Чина къайи яд акъур зун къудгъунна къарагъайла аялар вакъавакъдалди хъуърена. Ламралай аватнавайди хъиз тир зун. Экля хъана вучдатлани тийижииз амай. Виридалайни писди ам тир хъи, чун Кцларай Къележугъдиз гъайи машиндин шоферни аялрин арада авай. Гъамни абурухъ галаз санал хъуърезвай. Им акл лагъай члал тир хъи, югъ няни хъанва, клвализ хъфидай вахт алукънава. Шел акатнавай захъ – икъван гагъди ксана амай зун садани ахварай авуд тавун вуч лагъай члал тир?

Са кьерехда акъвазна хъвер галаз чун галайнихъ килигзавай Милгъаж халу акурла зун чилерай-чилииз фена. Са герендилай аялар машин галайнихъ чуквайла ада масабуруз ван текъведайвал, явашдаказ заз лагъана:

– Чан хтул, пака клвалахдин пекер алуکلна ша, хъурайни?

Регъуъла лугъудай гаф жагъанач заз. Къил агъузна адан патавай алатна. Машин Кцлариз агакъдалди за сивяй са гаф къванни акъуднач.

Машиндай эвичлна клвализ хъфидайла жуван хъел Саядалай аладарна за:

– Вавай хъайитлани зун ахварай авудиз жезвачирни? Виридав закай ягъанатиз туна вуна. Регъуъ хъаначни ваз? Зун ви вах тушни?

– Зун тімил алахъна къван? Вун накъ кьейибур хъиз ксан-
вай. – Саяда вич михъидиз акъудна.

Ахпа Магъитлан къвалак гелягъна за:

– Вахъ галаз зи ихтилат ахпагъаз амукурар, илисай иблис!

Зи булушка къакъарикай михъун патал са гъафте
квалевайбур алахъна. Эхирни, чан туътуъниз кваті хъайи
дидеди лагъана:

– Гадара я кас и тірих.

Зун инжиклу хъана акурла, ада хуътуълдаказ зи гевилар
къачуна:

– Чан Кіампіул, авайвал лагъайтіа, и булушкади вахъ галаз
къазвачир, види шалварни перем я.

И гафари зи рикі тіарна. Дидедиз са гафни талана гуъз-
гуъдиз килигна за – анай чіупчіулав, яхунвиляй кіарабар
хкатнавай Кіампіула килигзавай. Тек къуънерал чкланвай
рухъведедин рангунин чіарари лугъузвай хъи, ам руш я. Жуван
лаклябди лугъуз тежедай хътин хъел кутуна захъ. Садлагъана
зи рикіел совхоздиз фидайла Мутіа рахай къиса хтана: “Ваз
са чанта къизилар кіндани, я тахъайтіа са чанта акъул?” И
гафар низ лагъанвайди ятіа, гила къатіана за. Ишелди бами-
шарна зун. Къелемдихъни чарарихъ гелкъвена зун. Заз
жуван рикіин тіал иливариз кінзавай. Шехъиз-шехъиз жуван
дерт чарариз ахъайна за.

Экуънахъ ківалахал фидайла зи піузардал чіехи са пих
акъатнавай – гъайифар хъанвай заз. Перемни шалвар
алукіна, къилихъ бишмедин піпі кутіунна ківалей
экъечідайла заз жув ціпуд яшарин аял хъиз ваъ, ціемуъжуъд
яшарин агакънавай руш хъиз хъанай. Са юкъуз са шумуд йис
чіехи хъанвай зун.

4. КІАМПУЛ

 а гынай ятлани, яргъай къвезвай и ван Мутланди тир, идахъ са шакни авачир. Анжах Мутл вич акваз-вачир, гына ятлани чуьнуьх хъанвай ам.

*Чулав, чулав клумпия,
Къиле къапаз тлумпия, –*

лугъуз тлагъ гузвай заз.

Гила ван лап мукъувай атана агакьна зав. Агъаан, чир хъана заз Мутлан чка. Мектебдив агакьиз са тлимил амаз рекьин эрчли пата авай зуракI эцигунрин къилел акъахнавай ам. Гагъ-гагъ гъанай къил хкажиз, захъ хъел кутун патал и гафар тикрарзавай. Зун кларарай акъудун паталди тир и кар. Жуван лаклабдикай заз гзафни-гзаф хъел къвезвайди хъсандиз чизвай адаз, гъавиляй рикI алаз эгечIнавай ам вичин клвалахдив.

За ван татай къасарнай. Адан гафар кваз такъуна, жуван алемда аваз мектеб галайнихъ фенай зун. Гагъ-гагъ ктабдив ацланвай чанта цавуз хкажиз, къаз, гагъ ам гваз фарфалаг хъиз элкъвезвай. За вичин гафар кваз такъаз акурла Мутлак ништа, гьикъван хъел акатзавайтIа.

Жуван лаклабдикай къван дуьньяда са куьникайни зегъле фидачир зи. Ви рикIел герен-геренда вун чулав тирди хкуникай низ хуш къведай къван? Жуван акунрикай тахъайтлани чан туьтуьниз атанвай зи. Яхун, чулав чин гатун ракъари

амайдалайни кана члухнавайди низ сир тир къван? Датлана шалвар алаз къекъведай за мектебдиз фидайла тандал булушка алуکلна кланзавай. Рушарин пекери зав къазвачир-виляй клвалени, мектебдани вири члалал къведай:

– Чан Кламплул, им гъихътин акунар я? – лугъудай абуру.

За жув винелай къайгъусуз хъиз къалурдай лугъуз садаз-ни чизвачир хъи, “Кламплул” гафуни зи къенер кузва, зи къилляй гум акъудзава, буравдив хъиз зи риклел илисзава. Гилани Мутлавай “Кламплул” гаф ван атайла зи бахтаварвал са легъзеда квахъна, чина цифедин маргъар гъатна.

Луплна са живедин клумп алклана зи къуьнел. Акл алклана хъи, тлалдикай вилерилай мичливал фена зи. Анжах Мутлаз чир хъайитла хъи, заз тлар хъанва, хвешила рекъида ам. “Ам акваш ваз!” лагъана фикирна са затлни хъанвачирда хъиз жуван рекъиз давамна за. Къвед лагъай клумп атана япа акъуна зи. Яб алатайд хъиз хъана заз. Тлалди къекъерай акъудна зун. Мад завай эхиз жезмайд яни? Чанта чилел гадарна Мутл галайнихъ гъикл звернатла риклел хквезвач зи.

“Акъваз вун садра, аку за ви пемпе гъикл цавуз акъуддатла! Килиг за ви къуртл гъикл атлудатла! Ви яргъивални гъяркъувал сад ийин зи хиве!” Чуьнуьх хъайи чкадай цийиз акъатнавай Мутла за адал хкадардайди саклани хиялдиз гъизвачир жеди. Ништа, гъихътин гуж атанвайтла зи гъилериз. Са ялце Мутл чилел алабарнай за. Ам живедин къенез ярхарна жуван капашар ацлуриз, жив адан чинал алтадзавай, перемдин яхдай къенез ракъурзавай. Анжах саклани хъел акатзавачир гададихъ, зун къапарай акъатун гъич тлветлрейни къазвачир. Члагана физвай Мутл. Ван алаз, къуьнер юаз хъуьрез, захъ амайдалайни хъел кутазвай. Адан и гъалди зи амай-амачир къарайни атланай.

Живеда къатадалди чи къведан пекерни куьцѣна пѣвертѣх хъанвай. Анжах аквар гъаларай, им Мутлан вежинани тушир. Галатна нефес кьунвай зи, гъавилѣй Мутл ахъайна живедин къене ацукънай зун. Им акурла Мутла эрчлѣ гъилив заз тѣветл чукурдай жуьредин ишара авунай. Идан гуьгъуьнаваз:

– Чулав, чѣулав клѣмпия, – лагъана цѣйи кѣилелай вичин адетдин манидал илигайла шел акатнай захъ. Анжах заз чизвай хъи, адан патав шехъайтла зун кушадила аватда, зун-зун жедач, зи кѣимет пуд кепек жеда. Эхнай за тѣлал. Ялнай за вилин накъвар къенез. Мутл гатадай аман захъ амачирвилѣй рикл ханваз, инжиклу гъалда къарагънай зун клѣвачел. Мутлаз хъел кваз килигна, винеллай живер гъилеривди михъна къетне чанта гадарай чкадлай ам кьуна мектеб галайнихъ фенай.

Кутугначир заз а югъ, гъич кутугначир. Вучиз лагъайтла кѣилел атай къазаяр идалди куьтягъ хъаначир зи. Жувавай хъайитла, дамахарнавайди тир за: дидедин экуь вили рангунин жакетдин дуьгмеяр алай вилик пад кьулухъарна, ам свитер хъиз алуکلнавай. Фурсариз кланзавай заз, вучиз лагъайтла а чѣвуз свитер чи синифда садазни авачир.

Мектебда аялриз зи “свитер” акурай лугъуз пальтодин дуьгмеяр ахъаз туна, ацукънай зун жуван чкадал. Рушариз зи “цѣйи пек” гъасятда акунай, ингѣ гадайри са затѣни къатланачир. Са кар авай хъи, зи “свитер” куьцѣна шткьундайвал хъанвай. Къетнен ифѣин залай алатзавай, гила мекъи фул гъатзавай зи чанда. Анжах жув эклѣй хъанвайди къалуриз кланзавачир заз патав гвайбуруз.

А юкьуз синифдиз гъахъай-гъахъай муаллимар гаф-чѣлал сад авунвайд хъиз зи пальтодал гъавалат хъанай. Зун пальто алаз ацукъун саклани къабул жезвачир абурувай. За жув

начагъ хъанвайди багъна къалурайдалай къулухъ гъил члугунай муаллимри залай.

Вад лагъай тарс Зикруллагъ муаллимдинди тир. Ада гузвай тарих тарсунал чи гзафни-гзаф рикl алай. Къакъан, яхун кас тир Зикруллагъ муаллимди вичин тарс чаз акъван хъсандиз чирдай хъи! Муъкуъ муаллимри хъиз ктабда авайбур рахана вичин кар тамамардачир. Ада чаз лезгийрин тарих-дикай, чи халкъдин къилел атай къван мусибатрикай, чи къегъалрикай акъван рикl алаз, акl куз-куз ихтилатдай хъи, тух жедачир чун абурукай. Парабуру вил ядай Зикруллагъ муаллимдикай. Адан эрчlи гъилин яргъи, шуькlуъ къалурдай тlуб садра къиле акъурбуруз къвед лагъай гъилера и тlал члугваз кландачир. Анжах адан чlехи танда хъуьтуьл, къени рикl авайдини садазни сир тушир.

Зикруллагъ муаллим са масакlа элкъвенай зал:

– Пальто хутlуна, къежел екъечlайла мекъи жеда ваз!

Заз вучайтlани хутlуниз кланзавачир пальто. Хутlунайтlа, виридан вилик беябур жедай эхир. Къулухъ пад виликнавай, яргъи ценер клватlна санжахрив къваларал клевирнавай дидедин чlехи жакет акурла синифда гъихътин хъуьруьн гъатдатlа хъсандиз чизвай заз.

Зикруллагъ муаллимди залай гъил члугун вуч лагъай гаф я? Жув квадарна, вучдатlани чизвачир заз.

– За низ лугъузва? – И гъилера Зикруллагъ муаллимди хъел кваз лагъана. Виридан вилик беябур хъунилай хъелна клвализ хъфин саламат тир. Жуван чанта къуна синифдай екъечlиз клан хъайила, залай къве парта вилик ацукънавай Мутlа захъ гъи саягъда клвач галклурнайтlа, зун гъи саягъда чилел ярх хъанайтlа зи рикlел аламачир.

Вилер ахъаяла зун чилел, жуван пальтодин винел ярх хъанвай. Зи къилел лагъайтlа, лацу халатар алай къве

дишегъли акъвазнавай. Синифда дармандин ни гъатнавай. Зи тандал алай дидедин члехи жакетдин санжахрив клевирнавай патар гъармад санихъ куърс хъанвай. Им акурла къудгъунна къарагънай зун. Зун жувал хтун акурла духтуррин патав цуквал ацукънавай Зикруллагъ муаллимдиз бегъем хвеши хъанай. Ингъе жуван тлал вилериз аквазвачир зи. Там-тлас хъанвай, регъула рекъизвай, чилерай-чилериз физвай зун. Къил хкажна садан чинизни килигиз жезвачир завай. Аялрилай, на лугъуди, яд иличнавай. Гъамиша ргазвай абур къе чпин чкайрал секиндив ацукънавай.

– Вахъ Муьгъйеддина клвач галклурнайни? – хабар къунай завай Зикруллагъ муаллимди.

Кичлела рангар атланвай, вучдатлани чизвачир Мутлаз кирсеба килигна:

– Ваъ, зи жуван клвач галкланай, – лагъанай за.

“Тади куьмекди” зун клвализ хутахнай.

Мутла захъ клвач галклурайла, зи къил чиле бегъемдив акъунвай къван. Дуьз са гъафте завай тлалдикай вилер ахъайиз хъаначир. Са гъафтеда тарсариз физ хъаначир завай. Им зи рикляй тир: заз акл жезвай хъи, зун мектебдив фин кумазни аялри, иллаки Мутла зун кларарал вегъида. Са гъафтедилай мектебдив фейила тарсунин вахтунда Мутла чар ракъурнай заз. Ана кхъенвай: “Заз регъуьзва”. Жаваб ганачир за адаз. Вучиз лагъайтла адаз регъуьвал вуч лагъай затл ятла чизвачир. Регъуь заз ийизвай, “свитердин къиса” саклани риклелай алатзавачир зи, азим члавуз завай жувал хквез хъаначир.

5. КЪАЛУРГАН

 ад лагъай гъилер тир чи тавдин квал сиве-сивди инсанрив ацгуз: дидединни бубадин мукъва-къилияр, чи къуншияр квачер гагъадарна чилел экянавай члехи суматгал ацукънавай. Сад лагъай гъилер тир чи тавдин квалин пипле сад-садан винел кватнавай лагъличайрин хара цраз. Дидеди вичин гъилеривди сарикай расна, винел рангарин парчайрив гиширар цванвай чинар гьалднавай и лагъличайрал регъятдиз ацукънавай мугъманар. Гъвечли-члехи вири хвешила авай. Чун ругуд аял, гъаклни магъледин аялар дакларрин тлакларал, стулрални тлапларал ацукънавай. Чижерин куьнуь-да жадай хътин ванер гъатнавай квалеле.

Эхиримжи цлуд йисан къене месе гъатна садрани квалаяй акъат тавур чи къунши Туьтуь халани илифнавай чи кваллиз. Къаридин хва Изетуллагъа ам къужахда къуна гъанвай. Туьтуь хала аял хъиз дивандал ацукъарна, къваларикай хъуьцуьганар кутунвай. Къари атуни и кватлалдик са масакла руьгъ кутунвай – ам квалени, хуьрени виридаз пара кландай.

Зи гъвечли стха Уфтан са хъвехъ фу гъаз къенез гъахъна. Гъери алтадна винелай пасукл алахнавай хъран фу ада акъван иштагъдивди незвай хъи, Туьтуь халадин къве шулди – Герейни Изета “Чазни гъерини фу кланда”, – лугъуз къал къачуна.

– Куьн иниз фу нез атанвани, тахъайтла къалургандиз килигиз? – вичин саягъда телегъ-билегъ авуна Туьтуь халади

аялриз. Абуру гъил къачун тийиз акурла: – Вач, фена Саимат халадивай къачу, – лагъана къариди абур вичин чандилай алудна.

Са герендилай чи кІвализ атанвай аялрин виридан гъиле гъерини фу авай. Сивин патар, гъилер, пекер гъеридай къацІанвай абур къе садани кваз къазвачир, абур гъич садан рикІелни аламачир, къил-къиле туна чпин верцІи ихтилатрал илигнавай чІехибуру. КІвалин са пипІей ксарин, муькуь пипІей дишегълийрин ванер къвезвай. Анжах вирибурун вил зи буба-дал алай. Сабурдалди адаз килигзавай. КІвалин вини къиле авай столдин патав акъвазнавай бубади устІардихъ галаз санал кІвалах тамамарзавай. Са герендилай ада чахъ элкъвене лагъана:

– Исятда телевизорди къалурда.

ИкІ лагъана ада кІвалин экв туьхуьрна ва садлагъана гъвечІи элкъвей столдал алай чІулав къватидай кІвализ вили экв чкІана. Экрандай къалурзавай кадрияр акурла куьнуьдин ван атІана. КІвале лугъуз тежедай хътин са секинвал гъатна. “Рекорд” телевизордин вилик ацукънавайбурун мягътелвилини и къил а къил авачир. Туьтуь халадин лагъайтІа, пагъ атІанвай, вичин вилерин чІалахъ жезвачир къари. Ада мягътелвилелди тикрарзавай:

Я Аллагъ, ваз гъамд хъурай! Им вуна къалурзавай алапат я чаз.

Гагъ-гагъ вилералди акурбурун сакІани чІалахъ тежез:

– Я вахар-дидеяр, икъван инсанар са гъвечІи къалурганда гъикІ гъатнава? – лугъуз вич-вичихъди рахазвай ам.

Концерт гузвай телевизордай. Чилелай фидай хътин яргъи пекер алуқІнавай са таватди жергедаваз ацукънавай макъам-чийрин вилик акъвазна мани лугъузвай. Экран мукъвал хъа-йила, маничидин сиве авай гъвечІи, лацу сарарни кваз акуна чаз. Руша акъван хъсандиз мани лугъузвай хъи, вирида сив

ахъайна, гъейранвилелди килигзавай телевизордиз. А мани-дин таъсирдик кваз хиялри тухванвай вири. Ахпа са касди мугъаматдал илигнай. Мани куътягъ тахъанмаз дишегълийрин кIвачераллай гъвечIи аялрин са паяр ахварал фенвай.

ДакIарда ацукънавай МагъитIа адан кIвачерикай хъиз са къвалак чилел ярх хъанвай ТатIидилай вил алудзавачир. Мецик звер квай ТатIидал вучиз ятIани ван алачир, вил илис-на килигзавай ада телевизордиз. Адан и гъал акуна МутI чIалал атанай:

– Хийир хъуй, вуна мез хъуъткъуъннава тахъуй?

ТатIиди адаз жаваб гудай ният авачиз, телевизордин фикирдик кваз квелиндаказ лагъана:

– Алат залай, МутI!

Концерт куътягъ хъайила, урус чIалалди кино къалурнай телевизордай. Вирида нефес къенез ялна килигзавай экран-диз. Кинода къиле физвай вакъиайри абуруз кIевелай эсер-завай. Гагъ-гагъ къунши папарин хъел квай ванерни акъатзавай:

– Ягъ, я вакIан хва вак, фу къилиз акъатнавани ви? – Телевизордин суракъда аваз са къил интернатдин магъледай чи кIвализ атанвай Бисен халадивай гъахъсузвилер сакIани эхиз жезвачир.

Кинода авай гадади вичиз кIани рушан хъуъкъвез темен гайила, дишегълийри регъуъла къил хура тунай.

– Гилан жегъилрихъ абур-гъая амач, – Туътуъ халади хъел кваз икI лагъайла, садбуру адан гафар тестикъарнай.

Аялри, гъикъван абуруз ахмурар авуртIани, физ герен-геренда телевизордик гъил хукIурзавай. Им акваз, чIехибуру чка-чкадилай абуруз ахмурарзавай:

– Кямир телевизордик, токди ягъада куън!

Анжах аялри кваз къазвачир абурун гафар. Иллаки Туътуъ халадин къве штудди гъил къачузвачир телевизордилай.

Гагъ-гагъ ацукъай чкадлай къарагъиз, фена кап аладарзавай адалай. Эхирни эхи хъанач къаридивай:

– Я земеклар, члурда эхир куъне телевизор!

Гунугар кылиз акъатайла бубади телевизор туъхуърнай, ахпа адалай къалин са пек авадарнай:

– Телевизор экуъникайни руквадикай хуън герек я! – лагъанай ада.

Къуланфер хъанвайтлани, садазни телевизордин виликай къарагъна хъфиз кланзавачир. Дидеди сумагдал суфра экляна чаяр гъанвай. Гилани экрандай акур къван затлар туплалай ийиз эгечлнай члехибур.

– Я Саимат, гила гъар нянихъ чун куъ клвализ телевизордиз килигиз къвервал я, – лагъанай Бисен халади.

– Деклени, куън атурай. Телевизор инсанар агудун патал акъуднавай затл я. Ам хъаначиртла, куън чи клвализ къвез тирни? – хвешила жаваб ганай дидеди.

А йифиз чаз хвешизвай къван вуч тир! Члехибурухъ галаз санал ацукъна абурун ихтилатрихъ яб акалунилай хъсан вуч авай? Ихтилатар лагъайта, телевизордикай тир. Дуъньядин и мужидатдикай рахуналди тух жезвачир чун. Телевизорди вичихъ галаз чи клвализ лугъуз тежедай хътин шадвални гурлувал гъанвай.

Ништа, йикъа шумудра адан винел алай руг михъзавайтла дидеди. Аялриз садазни телевизор куъклуърдай ихтияр авачир: “Куъне ам члурда”, – лугъуз ахмурардай дидеди.

Гад акъатдалди чи клвал гъар юкъуз гъа са къайдада ацлуз алахъна. Мукъва-къилийрин арада чи клвализ илиф тавур касни амачир. Гагъ-гагъ яргъал магълейра яшамиш жезвай кцларвиярни къведай чиниз. А члавуз Кцлара телевизор тектек клвалера авай. Гзафбур кесиб тир. Садбуруз пул авайтлани, телевизор къачун абурун акъулдиз къвезвачир. Инсанар цлийиз-цлийиз вердиш жезвай адахъ. Йикъар,

гъафтеяр алатунивай къабулна инсанри и цийивал. Чи ківализ къвезвайбур акваз-акваз къери хъана, кар-кеспи къилелай алахъзавай инсанриз сятралди телевизордин вилик ацукъдай вахт авай къван? Гила абур къериз-царуз, хъсан са кино хъайила, гаф-члал сад авуна къвезвай чи ківализ. Ихътин йикъар а члавуз члехибурунни, гъвечлибурунни рикляй тир.

Кино гудай йикъара къунши папари нубатдалди недай затлар чрана чпихъ галаз чи ківализ гъидай. Халичадал ацукъна, кинодиз килигиз-килигиз шуъреяр, гузан фар, афарар, тлунутлар нен адетдиз элкъвенвай. Дидеди суфрадал са синида аваз клерецар, шуъмягъар, пакварни тадай.

Мектебдин вахт атана агакъайла атун-хъфинар лап тлимил хъанай. Аялрин тарсариз зарар тахъуй лугъуз члехибуру гъафтеда къведра – кишдинни гъяддин йикъара къалургандиз килигда лагъана меслят авунай.

Ківале телевизор аваз адаз килигиз тахъун инад тир. Акатай гунугриз килигдай ихтияр авачир чаз. Телевизордиз вири хизанди санал килигна кланзавай. Муькуь вахаризни стхайриз садра ваъ лагъайла ван жедай, анжах зи фикир-зикир датлана телевизордин патав гвай. Эгъ, дидени буба члалал гъун регъят тушир. Телевизор куькљуьриз клан хъайила абуру къведани: “Вач, жуван тарсар клела!” – лугъудай. Анжах гъар са кардиз чара авайд я. Телевизор тавдин ківале, тавдин ківални къвед лагъай гъавада авай. Чи члехи хизан лагъайтла, сад лагъай гъавада ксуз-къарагъзавай.

А береда гзафбур хъиз чи ківалинвиярни фад ксана фадни къарагъдай. Гъар юкъуз экуьн яралай дидеди кал нехирдиз рекъе твадай. Буба гъар юкъуз экуьн яралай ківалай экъечлна совхоздин машинда аваз Къележугъ хуьруьз ківалахал фидай. Гъавиляй йифен сятдин 10-даз чи ківалевайбур вири ширин ахварал жедай. И кар чизвайвиляй за жуван дердиниз чара жагъурнавай. Сятдин 10-далай къулухъ ківачин туплараллаз

къвед лагъай гъавада авай тавдин ківализ гъахъна, раклар ківирна, телевизор куькӱърдай за. Адан ван тӱмиларна, эхиримжи гунуг куьтягъ жедалди килигдай. А чӱавуз гъар йифиз хъсан са кино къалурдай. Мичӱи ківале чилел ацукъна хвешила килигдай за кинойриз.

Чи тавдин ківалин са даклар къуд метрдин яргъивиле, къве метрдин гъяркъуьвиле авай гъвечӱи са ківализ ахъа жезвай. Чил накъвадив асуннавай и ківал чи гъамбархана тир. Багъдин емишар ина хуьдай чӱехибуру. Йиса садра абурукай хъсанбур хкъана Урусатдиз маса гуз тухудай бубади. Амайбур гатфаралди недай чна. Садра ацукъайла са бади ичерни чуьхверар уьни тавуна недай! “Квел алай нефс вуч я!” – лугъуз гагъ-гагъ ахмурардай чаз дидеди. Анжах адаз вичизни чаз хъиз, пара кӱандай майваяр. Чалди хъанайтӱа, гъамбарханада авай майваяр са вацран къене тӱуьна куьтягъдай. Анжах диде-дин фикир гатфаралди чун, вичи лагъайвал, витаминралди таъминарун, гъакӱни чи нефсиниз тербет гун тир. Гъавиляй куьлег ядай ада гъамбарханадиз. Чи ківале идалай гъейри куьлег ягъанвай маса чка авачир.

Чи ківале хъсан са адет авай. Гъар нянихъ, фу тӱуьрдалай са сят къван вахт алатайла диде са чӱехи кур къуна гъамбарханадиз фидай. Ктӱизвай, чӱур жезвай ичерни чуьхверар хкъана, чуьхвена, михъна столдал тадай ада. Чнани иштагъдивди недай абур. Ахпа дидеди мад са кур ацӱай ичерни чуьхверар чуьхвена са къерехдик тадай хъи, экуьнахъ чавай абур мектебдиз тухуз хъурай.

Тавдин ківалин гъамбарханадиз ахъа жезвай даклардай розмаринрин, синабрин, шафранрин, наполеонрин, белфлоррин атир чкӱидай. Маса гун патал чара авунвай ичер лагъайтӱа, даклардин лап вилик, гар алай чкадал жедай. Абур акваз, сивяй яд авахъдай чи.

Садра гьикІ ятІани, кІвалин пипІе авай сар гатадай шуь-
мягІдин тІвалунин кІуфуз мисмар яна за. ДакІардин са хел
ахъайна, тІвалунал алай мисмар са ичина акІурна. Ич акъван
регъятдиз зи гъилиз атана хъи! Гъа и къайдадив вад-ругуд
чІехи ич жуван патав кІватІна, пенжер ахгална, тІвалунал
алай мисмар ахкъудна, фена телевизордин вилик жуван чка
къуна за. Миже кІвахъзавай ичер нез-нез телевизордиз кили-
гунилай хъсан кар авайтІа?! Са вацралай дакІардин кІане
кІватІнавай ичерал гел хъаначиртІа, и саягъда хъянавай май-
ваяр вири тІуьна куьтягъдай за.

Дуьньяда залай бахтаварди авачир. Дегиш хъанвай зун.
Телевизордай къалурзавай кинойрин гъавада авай зун. На
лугъуди, экранда авайбурун шадвилерни гъамар, кІаниви-
лерни такІанвилер зибуру тир. Жув кинойрин къилин къагъри-
манриз ухшарариз гъабурув къведай гъерекатар ийиз, къили-
хар дегишариз алахъзавай зун. Йикъа са гъавада аваз жува-
жув са масакІа гъиссзавай.

Гъар чинеба кар винел акъатда, гъар чуьнуьхгумбатІди
вичин жаза къачуда лугъуда. Къуна садра дидеди зун. Са кап
хъран фал къел алахна, винелай серг гуьцІна, къалиндиз шур
алтадна, ам лезетдивди нез, мичІи кІвале ацукъна кинодиз
килигзавай за. Чилел са къапуна за тІуьнвай ичерин кІапар
авай. Виктор Гюгодин “Магърумнавайбуру” романдин бинедал-
лаз чІугунвай кинодин лап марагълу чка къалурзавай.

Садлагъана ракІар ахъа хъана. Къенез гъахъай дидеди экв
куькІуьрна, хъел кваз заз килигна:

– Им гъи чІав я, КІампул? Ксун тавуна вуна ина вучзавайди
я? Пака мектебдиз фидай фикир авачни вахъ?

Ахпа ада фена телевизордал гъил эцигна:

– Эхирдиз акъатда вун телевизордин! Гъикъван килигда?
Курда на ам! Гъайиф къведачни ваз? Ам хуьдай затІ я ман,
инаддай туш хъи!

Заз са герен ихътин ахмурарна, телевизор туъхуърна диде-ди. За шел кваз минетна:

– Чан диде, вуч жеда, туъхуърмир ман телевизор. Кино куъ-тягъ жез тек зур сят ама. Марагълу чка алукънава. Вуч жеда, куъкӀуъра ам!

Эгъ, аман-минетди дидедиз таъсирзавайди яни? Вичин гаф къулухъ вахчузвайди яни ада? Хъел кваз телевизордин винелай пек авадарна, экв туъхуърна, зун кӀвалей акъудна ада.

Ша кус ман гила, гъикӀ ксудатӀа! Ахвариз фин вуч лагъай чӀал я? Жан Вальжан рикӀелай алатзамайди яни? Адан кӀилел атай къван крари рикӀ тӀарзава зи.

Муъкуъ юкъуз мектебдай хкведайла ктабханадиз фена зун.

– Заз “Магърумнавайбур” ктаб кӀанзава, – лагъана за.

– Сенфиз кинодиз килигнавай хътинд я вуна, – хъуърена Ксения Григорьевна. И къени кӀилихрин урус дишегъли КцӀара тийижирди авачир. Лезги чӀалалди акъван хъсандиз рахадай хъи ам!

– Эхирдал къван килигиз тунач дидеди, – шел-хвална за дишегълидиз.

– Хъсан хъана килигиз тунач, гила за вав ктаб вугуда, аква-да ваз ам гъикъван марагълу ятӀа. Ахпа вуна жува гекъигда ктабни кино.

ИкӀ лагъана, ада зав яцӀу са ктаб вугана.

– Вуч чӀехи ктаб я! – мягтел хъана зун.

– Им сад лагъай ктаб я. Мад къве ктаб авайд я, – хъуърена дишегъли.

Ктаб хъуъчӀуък кваз кӀвализ хтана зун. Зур сятдин къене тар-сара вил къекъуърна, ктаб кӀелиз эгечӀна. Куъчени, фу тӀуънни, телевизордиз килигунни рикӀелай алатна зи. Ктаб чилел таз жезвачир завай. Муъкуъ юкъузни гъа икӀ хъана. Пуд лагъай юкъуз ктаб кӀелна куътягъна, ктабханадиз хутахайла Ксения Григорьевнадин плузаррихъ хъвер акатна:

– Гъа, гъикӀ я, марагълу яни ктаб?

Зи жаваб ван атайла ада гъа идалайни яцѹ кьве ктаб гъана зи вилик эцигна.

– И ктаб чѣхи синифра клелзавайбур патал я. Сад лагъай гъилер я завай ирид лагъай синифда клелзавай аялди “Магърумнавайбур” хабар къаз, – лагъана ада.

Заз жув кѳвализ мус хтанатѳа чир хъанач. Чанта санихъ гадарна, дакларда ацукъна каш галаз ктабдин гуьгъ клелзавай за. Пака гъяддин югъ тир, мектебдиз фин герекзавачир. Хвешила жуван дуьньядив агатнавай зун. Клелзавачир за ктаб, хъазвай, риклиз кужумзавай. Кѳвалевайбур мяггтел хъанвай зал. Датѳана жуван дустарихъ галаз чуьллера къекъ-ведай, кѳвализ анжах ксун патал хкведай зун гила садавайни кѳвалай акъудиз жезвачир. За Виктор Гюгодин “Магърумнавайбур” клелиз акурла дидедиз хвешила вучдатѳани чизвачир.

Са шумуд йикъан къене за пуд жилдинин и зурба ктаб клелна куьтягънай. Ам акъалтѳарайла йифен сятдин пуд тир. Зи фунцѳафунцѳдин ванцел кѳвализ гъахъай дидеди зун вичин хурув агудна темен ганай:

– Шехъмир, Азгар, шехъмир.

Зун секинарун регъят кар тир къван? Зи вилерай яру юргъар авахъзавай. Жан Вальжанан туькъуьл къисметди рикѳай тѳеквен акъудзавай зи. Са гуж-баладалди секинарнай дидеди зун, ахвариз фидалди зи патавай къарагъначир.

Муькуь юкъуз ктабарни гваз ктабханадиз фенай зун. Зи сефил гъаларилай Ксения Григорьевнади гъар са затѳ къатланай. Ада зун гъиликай къуна, залда авай чѣхи дивандал, вичин патав ацукъарнай. Жан Вальжанакай, Козеттадикайни Мариусакай акъван рикѳ алаз раханай хъи, ам. Вичин тай-туьшдихъ хъиз ихтилатнай ада захъ галаз. Ахпа Этель Лилиан Войничан “Овод” ктаб зав вугана:

– И ктаб са ялце клелда вуна, – лагъанай.

Гъахълу тир ам. Фу нен, тарс кѣлун, ксун рикѣлай алуднай за. “Овод” хиялра гъатнавай зи, адалди нефес къачузвай за.

Гъа икѣ, киткана зун ктабар кѣлунихъ. Сятралди дакларда ацукъна, юза тахъана кѣлдай за. Ктабри акваз-акваз дегисарзавай зун, “Клампул” лаклаб алай гъвечѣи, яхун, чѣулав рушакай дуъньядин крар къатлузвай, уьмуьрдикай веревирдерзавай, муьгъуьббатдин гъиссер акатзавай руш жезвай.

Мад тандал шалвар алукиз кланзамачир заз. Гила фад-фад зи фикирдай дамахарун физвай.

Ктаб кѣлна куътягъайла жува-жувавай жузунай за: гъикъ-ван чѣав ятѣа зун аялрихъ галаз къугъван тийиз?

Къетнелай зун ацукънавай даклардиз къван гуз, зун къапарай акъудиз кланзавай аялар галайнихъ килигнай за. Кланз-такланз абурун къилив фенай. Мутѣ, Тѣатѣи, Магъитѣ, Пѣинцѣ чи гъенел алай. Зал булушка алаз акурла Мутѣа сивик хъвер кваз гъа вичин саягъда лагъанай:

*Дарам-дурум дурушка,
Хел галачир булушка.*

Адаз зи булушкадикай хуш атанвайни, атанвачирни, булушкади зав къазвайни, къазвачирни, и гъилерани саклани къатлуз хъаначир завай. Хъел акатнай захъ. Анжах рикѣ авай-бур винел акъуд тавуна аялрив агатнай зун.

– Я къей Клампул, ваз профессор жез кланзава тахъуй? – вичин саягъда, айгъамдалди раханай зав Магъитѣ. За адан гафар кваз къуначир, гъич абурукай фикирни авуначир, вучиз лагъайтѣа зи фикир кѣвале зуракѣдиз тунвай ктабдин патав гвай. Чингиз Айтматован “Яру яйлух алай гъвечѣи къа-вахди” рехъ хуъзвай зи...

6. КІУЛАЦ

 ун аял тир береда куьлег вуч ятla чидачир кцларвийриз. Куьлег янавай кьуд-вад кlвал анжах авай Кцлара, абурни кьуллугърал алай ксаринбур тир. Парабуру раk акъална ризадал чефте вегъедай. Юкьуз вирибурун кlвалерин раkларар гъакl агудна жедай. Кьуланфериз, атун-хъфин куьтягъ хъана, рекъерай гел атlайла кlриналди клевирдай инсанри раkларар. Садбуру лагъайтla, ерли клевирдачир абур. Риклер хъиз инсанрин кlвалерин раkларарни ахъа тир. Рехъ мукъвал хъурай лугъуз кьуншийри чпин саларин арадани раk тадай.

Къванцин паруйр а чlавуз садахъни авачир. Ихътин адетдихъ ялнавачир гъеле инсанри, я акъван пуларни авачир абурухъ. Тlваларикай сад хъиз иердиз хранвай жугъунар авай виридахъ. Кцлара абур храз алакьдачир кас авачир. Кьуд-вад йисан уьмуьр жедай ихътин жугъунрихъ. Абурун тlвалар кьуру хъайила, иесияр цийибурун къайгъудик жедай. Цурубурукай лагъайтla, хърак кутадай чларчлар жедай.

Инсанри сад-садакай затlни чуьнуьхардачир. Чуьнуьхардай затларни авачир абурухъ. Вирибурун кlвалер-къар, ацукъун-къарагъун гъа сад хътинди тир. Са кап фу кьуншидихъ галаз пай тавуна недачир садани. Абурун арада кьекъерай акъатнавайбур авачир. Масадан тlалдикай хабар кьадай алакьун авай а чlавуз виридахъ. Начагъ инсандикай хабар кьун, адал кьил чlугун виридан гъече тир.

А береда вири Кцлара тек кьве набут кас авай. И кьве набут виридаз чидай. Абуруз тек са чпин хизанри ваъ,

гъаќни вири кцларвийри аявалдай. Абурукай сад Туътуъ хала, муъкуъди Селми халадин хва Магъмуд тир. Туътуъ хала месе гъатна цлуд йис хъанвай. Къудкъад йис жедалди кыл тла хуън вуч ятла чир тахъай, вичин сагъламвилелди вири мягътеларай, къудкъад йиса аваз садлагъана начагъ хъайи паб “къе рекъида, пака рекъида” лугъуз азим йисар тир. И ширин мез авай дишегъли вирибурухъ галаз “чан” лугъуз рахадай. Суваррик, мел-мехъеррик мукъва-къилийри, къуншийри къажгъанрин кыл алудайла сифте Туътуъ халадин твар къуна, адаз пай ракъурдай.

Вичин хизандизни пара кландай къари. Садан хатурдихъни хуклур тавуна, ислягъвилелди, умундаказ кыл хуъдай дишегълиди. Адан хва Изетуллагъани свас Салигъата хъиз, хтулри, шулрини рикл алаз аявалдай къаридиз. Къунши папари гагъ-гагъ язух цлугвадай Салигъатан, чпин арада Туътуъдиз телегъ-билегъ ийидай абуру: “Туътуъдиз килигдалди Салигъат къуъзуъ хъана хъи! Аллагъдин квалахар аку ман. Салигъат къулу-къулухъ я, Туътуъ вили-велик”. Гъаќни тир. Квалеле азарлуди авайдан гъалар гъикл хъурай? Аялри гъикъван куъмек гайитлани, гуж мад Салигъата акъазвай эхир. Анжах ятлани свас гъамиша чина хъвер аваз, умундаказ гелкъведай вичин яран дидедихъ.

Салигъатан хизан кылел квалеле, Туътуъ хала лагъайтла, ялгъуздиз кланик квалеле жедай. Чехи дакларар квай и квалеле Изетуллагъа вичин диде паталди вири къулайвилер туъклурнавай. Цуъкведин атир къведай къаридин кваликай. Къуъд-гад датлана ахъа жедай Туътуъ халадин даклар. Дуънья адаз и даклардай аквадай. Гъанайвилер атлума килигдай ада магъледиз: чина хъвер аваз, пел ачухдиз. Садрани вичин начагъвеликай, тлазвай чандикай гаф куддачир. Аллагъди ракъурнавай къада-бала секинвилелди къабулнавай ада. Вичин кылив атайбурухъ галазни милидаказ ихтилатдай дишегълиди. Инсанар дуънья акунвай и къаридин тлам квай ихтилатрикай тух жедачир.

Туьтуь халайрин пелел алай квал гзаф кьакьандиз эцигнавай. Сад лагъай гьавада яшамиш жезвайтлани, Туьтуь халадин даklarдай чи магъледин вири квалер капун юкьвал алайди хьиз аквадай. Абурун йифизни агал жедачир раklarихь датлана свар жедай. “Чан балаяр, риклинихь свар тур, ам клеви хъайила заз зи басарат клевирайди хьиз жеда”, – лугъудай кьариди.

Са юкьуз мектебдай хкведайла чаз Туьтуь халадин квалин чин-чина авай кьунши Келби халудин варарихь ичлирнавай кьванер акунай. Чун цийиз фу тлуьна куьчедиз экъечлнавай хьи, “ВАЗ” машинди а кьванерин винел мад кьванер ичлир хьувуна.

Келби халуди тваларикай хранвай жугьун чукурна кьве гьафте тир. “Яраб ада икьван кьванерикай вучзаватла?”, – лугъуз фикирзавай чна. Гьа юкьуз кьве касди йиф жедалди кваллахна анал. Квалин виликай еб члугваз хандаklar эгъуьнна абуру.

Келби халу прораб тир. Райондин шумудни са цийи дараматар и юкьван яшарин касди эцигнай. Магъледа садакни какахьдачир, мус акуртлани, чинай маргъузар авахьдай Келбиди вичин квалелай элкьуьрна кьванцин пару члугвазвай. Им чи магъледин сад лагъай пару тир, гьавиляй кьабул жезвачир чи рикливай и кар.

Чун – аялар, магъледин вини кьиле, Туьтуь халадин квалин вилик галай гуьнедал ацукьнавай.

– Ша, клинтл-лаш кьугъван, – кланз-такланз лагъана Мутла.

– Лаш акьурай Келбидин кьвала, – вичин саягъда сеперарна Татлиди. Хьел авай адаз Келби халудикай. Са адаз ваь, вири аялриз квалелай кьванцин пару члугвазвай, вичин хизан магълевийривай кьакьудзавай кьуншидикай хьел авай. Тахьайтлани ам аквадай вилер авачир аялриз гила чпин хьел гьикл элекьардатла чизвачир.

Магьитла лагъайвал, чпи тлуб-тлуб хкудна, чпикай циб-циб атлудай Келби халуни адан хизан кьилих авачирбур тир.

Ківаляй кѣцел акъат тийиз, садакни какахъ тийиз, илис хъайи шуькьунт! хъиз авай абур. Къуншийрихъ галаз финхтун авачир абурун рикіинихъ гъафтеда садра, яни кѣведра са “Вилис” машин акъваздай, шоферди ац!ай чантаяр авудна хъфидай. Багъалу пек-лек алукидай абуру. Магълевийрилай чеб вине къаз алахдай и хизан садазни кландачир.

Агъадихъай тади кваз са кас кѣвезвай. Яргъалай и лацу панама, бастумдин костюм алай, к!ул хкатнавай кас садазни чир хъаначир. Мукув агатайла ам Келби халу тирди къат!ана чна. Адет яз “Вилисда” аваз физ-хкведай и кас кѣе вучиз ят!ани к!вализ яхди хквезвай. Мут!а хъел кваз ам галайнихъ килигна, т!вал зарбдив чилел гъалчнай:

– К!улац ламран хва!

И сеперда гзаф манаяр авай. Са герендилай ахъа даклардай Туьтуь халади эверна Келбидиз:

– Келби, я Келби!

К!улаца ван татай къасарна. И кардин гъавурда акъур хътинди тир Туьтуь хала, гъавиляй ван алаз лагъана ада:

– Я Келби, са инихъ ша кван!

Кас кланзни-такланз фена къаридин даклардихъ.

– Вуч хъанва, Туьтуь хала?

– Ваз саламалейк, чан хва.

– Алейксалам! – хъел кваз жаваб гана касди.

– Я чан хва, вучиз хъел кваз рахазва вун? – къариди хъуь-туьлдаказ жузуна. Анжах Келбидин ч!арни юза хъанач. Ада къаридиз жаваб гана:

– Лагъ кван жуван гаф! Заз ийидай кар-кеспи ава.

– Вуна вуч эцигзават!ани, хийирлу хъурай. Вазни ви хизандиз кутугайди, туьк!вейди хъурай! – вичин саягъда хийир-дуьа авуна къариди.

– Лагъ кван ваз вуч лугъуз кланзават!а. Вуна заз себеб авачиз эвердайди туш.

– Са гаф лагъайт!а, ви хатурдихъ хк!ач хъи? – Туьтуь халади адавай жузуна.

– Ваъ.

И гъилера къариди векъидаказ лагъана:

– Вуна къванцикай сенгерар туькӀуьрзавай хътинди я, гъа!
Никай чуьнуьх жезва вун?

Ихътин гаф ван жедайди акъулдизни къведачир жеди
КӀулацан (Адаз мад садани Келби хълагънач).

– Туьтуь хала, жуван кӀвал я, сенгерар туькӀуьрдани, я
тахъайтӀа кӀелеяр, заз чида, идакай квез вуч ава къван?

– Элни жуванди я, чан бала. Элдикай чуьнуьх жедай затӀ
туш! – Туьтуь халадин ванце ахмур авай. Ингъе къуншидин
хатурдихъ хукӀуникай кичӀе хъана адаз, гъавилай хъуьтуьлда-
каз хълагъна. – Вун зи гафарикай инжиклу жемир, чан хва.
Къуни-къунши такуна паруйрин юкъва эхиз женни инсанди-
вай? Мад чун вучиз яшамиш жезва къван?

– Туьтуь хала, къуьзуь паб я вун, жуван дердидихъ гел-
къуьгъ. Чибур хъсан адетар геж къадайди я. КӀелевиар аку,
къванцин пару авачир касни авач абурухъ.

– Абур кӀелевиар я, чун кӀарвиар, гъар чкадихъ вичин
къайдаяр авайди я, – къариди и гафар ван алаз лагъана.
Анжах гаф акатдай хванахва тушир КӀулац.

– Эгъь... – лагъана, мад са гафни талана, гъил юзурна
фена ам.

Къве гъафтедин къене пару хкажна устӀарри. Гъич ярашух
тушир и цийи пару чи магъледиз. Парудик кутунвай ракъун
варарини къазвачир. Муькуь жугъунар вири сад хъиз рикӀ
ахъайдайбур тир. Шуьмягъдин тарцин тӀваларин арадай
къацу салар, лацу эгъенгдалди асунар авунвай кӀвалер акъ-
ван иердиз аквадай хъи. Жугъунрай къецихъ тарарин бар
алай хилер, гъакӀни шумудни са жуьредин цуьквер хкатдай,
кӀантӀа атӀутӀ, кӀантӀа ни чӀугуна алат.

Аялрихъ галаз санал пашмандаказ КӀулацан парудиз кили-
гайла зи рикӀел къве йис вилик хъайи са кар хтанай.

Дидеди зун вичихъ галаз КӀеледиз мугъманвилиз тухванай.
Ана къве юкъуз чи миресрикай садан кӀвализ илифнай чун.

И райондин квалер вири сад хьиз элкьюрна кванцин паруйри юкьва тунвай. Клелейриз ухшар тир и кьякан паруйр. Сифте абур акурла кичі акатнай зак. Абурун кьулухь квалер авайди, анра инсанар яшамиш жезвайди фикирайла рикі чукьквенан зи. Ихьтин чкада кьарай текъвез, эхиз тежез рикі пад жеда хьи, – лугъуз фикирнай за.

Миресдин члехи хизан гьа ихьтин клелейрикай сада – кьецикай са анжах шифер алай кьав аквазвай квале яшамиш жезвай. Рестеда авай квалер-кьар, вижевай мебеларни гамар, гьар жуьредин кьулай шартлар авай абурухь. Квалин кьулухь лагьайтла, бегьер гузвай багь галай. Бегьердин заланвиликай ичин, чухвердин, нардин, алучадин тарарин хилер чилел кват хьанвай.

Квалинвиар вири сад хьиз чи кьуллугьдал акъвазнавай. Датлана суфрадал дуьньядин няметар гьизвай абуру. Гьакі ятлани кьарай кьезвачир заз ана. Кьякан кванцин цлар акваз риклин кьарай атлузвай. Вердиш тушир зун ихьтин чкадиз. Кеве тунвай кьуш хьиз азадвилехь цигел хьанвай зун. Дидеди и гьалар акваз язух члугвазвай зи. Гагь-гагь зи килелай кап аладариз лугъузвай:

– Эха, пака чун хьфирвал я. Са клус кван сабур ая, квалин аялрихь какахь, абурухь галаз кьугьугь.

Ракларар датлана клевирнавай и квалаяй, на лугьуди, садни кьецел экъечлавачир. Кьуншийрин, мукьва-кьилийрин арада са акьван фин-хтун авачир. Хизанри чпин клелейра сад-садакай хабарсуз, чеб-чпиз уьмуьр гьалзавай. Гада аялар куьчеда, магьледа кьугьвазвайтлани, зи яшда авай рушариз кьецел экъечлдай ихтияр авачир. Абурухь чпиз хас кьугьунар авай.

– Куьне и клеледа гьикі таб гузвайди я? – лагьана жузунай за квалин аялривай.

– Чун икі вердиш хьанвайди я, – жаваб ганай абуру.

Зи суалдин ван хьайи квалин иесиди зун галайнихь эл кьвена лагьанай:

– Чан руш, чаз икл регъят я. Пару тахъайтла, садаз муькуь-дан квалин къен аквада эхир.

Пагъ атланай зи:

– Акурла вуч жеда къван? Фин-хтун авачир, часпарар члугунвай ихътин квалера зи рикл пад жеди.

– Гъар инсандиз вич вердиш хъанвай чка, анин къайдаяр къабул я, – лагъана дидеди арадиз гаф вегъенай.

Клулацан парудиз килигиз-килигиз зи риклел къунши районда акур гъа паруяр хтанай.

Чи магъледиз акваз-акваз са къайивал гъанай Клулацан паруди. Лугъуз тежедай къван риклиз чими тир чи магъледин акунар а къванцин паруди акл члурнай хьи... Са члавуз чи къуншийрин виридан жугъунар элкъвез-элкъвез шумудни са жуьредин цуьквери къунвай. Клулацрин квалин вилик пад къапкъацу члур жедай. Априлдин эхиррилай июндин эвелралди и члур куьпкьюлуь лацу цуькверивди дигидай. Гзаф члавуз и иер халичадал къугъвадай чун. Гила а чкадал вацлун къванерин клеле хкаж хъанвай.

Адан гуьгъуьналлаз Кцлара мадни паруяр хкаж хъана. Чна мектеб куьтягъиз мукъва вацлун къванерикай, кубикрикай, ракъарикай эцигзавай абур инсанри. Квалин къен, багъ авай гъаят такурвай лугъуз инсанри къвердавай къакъанарзавай цлар. Куьлегар ягъазвай варариз. Ахпа саларин арада авай ракларар клевириз эгечнай къуншияр. Са масакла жезвай инсанар. Акваз-акваз къилихарни дегиш жезвай абурун. Яраб Аллагъ, Клулацалай гатлуннатла и дегишвилер? – лугъуз фад-фад жува-жуваз суал гуда за. Клулаца тавунайтла, са масад вилик акатдай жал? Ништа! Белки акатдачир? Чпин адетар хвенвай халкъар тлимил ава къван?

7. ШКЪАКЪ ИСАКЪ

Кџара Шкъакъ Исакъ тийижир кас бажъагъат жагъи-дай. Хендеда Мислиматан хцин амаларни къилихар гъвечідалай чіехидалди виридан мецера гъатнавай.

Шкъакъ лаклаб Исақбал Алият и ківализ свасвиле атай йикъалай атанай. Мехъер хъана, свас гъайи йикъан екуьнахъ сусан сандухдин паяр нез атай мукъва-къилийрин вилик эцигун патал суса ргур верчер акъуддайла чамра адавай хабар къунай:

– Вав шумуд верч гва?

Суалдин гъавурда такъур Алията мягътелвилелди адаз килигна жаваб ганай:

– Цуд.

– Абур вири мугъманрин вилик тазвани вуна?

– Бес тадачни?

– Вири тамир, са пай чаз тур. Пака, муькуь къуна чна вуч нервал я?

Пагъ атлана амай суса лагъана:

– Мехъерин паяр мукъва-къилийри нен паталди тушни? Туртла, члур жеда эхир абур.

– Са затіни жеч, атай-фейбур къери хъайла хъран ківале авай фура тада чна абур. Къвед-пуд къуз тухдалди неда.

Вилел ківенкІвер алаз рахазвай гъуьл акуна лугъудай гаф жагъанач папаз. Вич-вичихъди рахана ам:

– Вун Исакъ ваъ, Шкакъ я хъи!

Къведан арада хъайи и ихтилат са йикъалай вири Кцлариз чклана, кцларвийри Мислиматан хциз Шкъакъ Исакъ лаклаб гана.

Шкъакъ Исакъан мискъивилер са куънивни гекъигиз тежедайбур тир. Гъар са куъниз мадарунин виляй килигдай ада. На лугъуди, им уъмуърдин мана тир касдин.

Электриквал ийизвай, датлана михъивилихъ ялзавай, шалвар гъамиша уътуьда, перемар крахмалда аваз къекъведай Исакъаз адан таяри-туъшери гагъ-гагъ мез какахъна Шкакъ Исакъ лугъудай. Кваз къадачир ада им, чларни юзур тавуна вичин кар-кес-пидихъ жедай.

“Гъар пуд литрдин балонда 32 тлур цлурай гъери гъатда, 32 тлур гъери 32 йикъан хуърек лагъай члал я, гъар са тлур гъеридикай са къажгъан хуърек чраз жеда”, – лугъудай ада. “Хъсан папавай пуд чларчликай хърак са хвах фу чраз жеда“, – лугъуз вичин папаз мадаруникай датлана тарс гудай касди.

Исакъан квал гъамиша рестеда жедай. Ина лугъуз тежедай хътин салагъади виридан фикир желбдай, къуд пата михъивили реклв гудай. Квалинвийри чилел са гъвел авадаарайла, касди абурун къилел къел регъведай. Кар я, аялрикай сад винелай адыл авадарнавай месел ярх хъайитла, квалеле цай акъатдай: “Гъайиф тушни мес-къуъждин?” – лугъуз аялрал гъавалат жедай кас. Диван авачир и квалеле аялар мажбур хъана чилел алай лагъличайрал ярх жедай.

Гъар са куъник акахъдай и кас. Квалеле гъар са затл чка-чка-дал хъана кландай адаз. Кул вуч я, кулунал къван гъар са затлунин таъсиб члугвадай. Кар я, квалеле сада къулан пад-къерех псидин кулунив ваъ, адетдин кулунив шткайтла, ам члалал къведай:

– Мад фена таран кул яхъ ман!

Абурун квалеле гъар жуъредин кулар авай, абурукай гъикл менфят къачудатла виридаз хъсандиз чирнавай касди. Псидин кулунив квалин къав, пиплер, къулан патар, къалан кулуналди

айвандин чил, верхи кулуналди лагъайтла, гъен шткана кланзавай.

Гатфариз салара цанар цадайла, папав иви хъваз гудай ада. Вуч цайитлани, клвенклве еб ягъана дуъз цларар ийиз гудай папав. И цларарай акъатдай ихтияр адаз авачир. Афнийри члирич! вегъейла, абур салагъадивди чиле аклурнавай тваларал кутлуниз тадай. Члирич!рикай сад чилел аватайтла, ада абурал алай хилер аялриз къалурна лугъудай:

– И хилер аквазвани квез? Галайвал авуртла, пака абурү вирида цуък акъудда, ахпани бегъер гуда.

Исакъаз са балонда шумуд афни, шумуд помидор гъатдатла хъсандиз чидай. Папан кылел акъвазна, хъуътлуъз недай клуъ затлар гъазуриз тадай ада. Са кар авай хьи, и гъил клеви касдивай хъуътлуъз жив къванни къачуз жедачир. Абурун риклинихъ атай-атайди пашмандиз хъфидай. Фад-фад ихътин ванер галукъдай чи япарихъ.

– Я Исакъ, са геренда пер гице зав.

– Зи пер ханва хьи! Гъил атлайди хъиз ама зун.

– Исакъ, куъ шланг са сятдиз тухун за, салаз яд гун. Чиди яран дидедин клвализ тухванва.

– Чи шлангдив яд гуз жезва къван? Ам тлвек-тлвек хъанва хьи!

– Исакъ, вуна куъ гурар вугудани зав?

– Гурар са варз я ни ятлани тухвана, гъелени хканвач.

Гагъ-гагъ къуншийрихъ хъел акатдай:

– Пагъ, вал Шкъакъ тлвар эцигайдан агъбат хийир хъуй!

Клусни кефи хадачир Исакъан и гафарикай. Чларни юзурдачир ада. Ингъе са кар авай хьи, вичин тлулни дегишардачир касди, гъа Шкакъ тир хьи, тир. Районда ам са акъванни кландачир. Къуншийри фадлай адан клваликай клвач атланвай. Мукува-къилибуру адан рак къериз-цларуз ахъайдай.

Шкъакъ Исакъаз къве рушни са гада авай. Адан члехи хва Ханмурада интернатда клелзавай, тек са гъяддин йикъара

квалe жедай ам. Адан рушариз бубадин рухсат авачиз куъче-
дал акъатдай ихтияр авачир. Парникдин набататар хъиз датлана
квалин къене жедай абурувай магъледин аялрихъ какахъиз
жедачир. Къецел экъечлайла, садахъ галазни мез жагъуриз
тахъана са герендилаи квализ гъахъ хъийидай абур. Исакъан
гъвечли гада, Пинцл лаклаб алай Пирмурад лагъайтла, вичин
хизандилай тафаватлу аял тир. Рикл ахъа, къилихар хъуътуъл-
бур тир и гада датлана чахъ галаз жедай. Ингъе абурун я
квализ, яни гъаятдиз чакай садни фидачир, гъич гададини чаз
эвердачир. Пинцлан бубадин хесет чизвайвиляй гъич абурун
квализ физни кландачир чаз.

Масабурун хъиз тушир Пинцлрин квал, са масакла тир.
Абурун вараринни квалин ара бетондив кyunвай. На лугъуди,
тунел ахъайнавай къецедай къенез. Адетдин экуъ гъенерилай
кyлухъ и мичли чкади рикл чуькyьдай инсандин.

Шкъакъ Исакъан кар-кеспи бетондин квалахар ийин тир.
Гъиле пул гъатун кумазни чирх, кyум, цемент къачуна гъидай,
квалин кyуд пад мягкъем хъурай лугъуз бетондив клевирдай.

Къунши папари Алиятанни адан аялрин язух члугвадай:

– Гуч тахъай Алията и къефесда гъикл эхзаватла? Чан аламаз
мичли сура тунва хъи, касди вичин хизан. Им гъихътин инсан я,
Аллагъди ам гъикл халкънавайди я?

Кцларвийрин адетдин гегъенш, ачух пенжеррилай тафаватлу
тир и квалин пенжерар: абурун гъвечли шуъшеяр къалин пер-
дедив клевна жедай. Пинцлан вахари а пердейрин кyлухъай
магъледин аялриз килигдай.

Садра йифиз гъарай-вургъайдин ванери зун ахварай авуд-
най: чи квалин вири эквер куьклвенвай. Ингъе бубани диде ава-
чир. Къецел экъечлайла, магъледин кyиле авай Шкъакъ Исакъан
квали ялав кyуна куз акуна заз. Адан квалин вилик пад цеквер
хъиз инсанар тир. Исакъан квалин агъа патай авахъзавай
хулай ведрейрив яд ялзавай инсанрин сан-гъисаб авачир.

Гъвечли-члехи вирида сад хъиз чан алай зунжур туьклуьрна, хулай ялзавай цяй ацланвай ведреяр сад-садав вугузвай, вилик акъвазнавайбуру яд цайлаханда иличзавай. Ингъе, идакай са хийирни авачир. Чартлачартлдив кузвай квалин къавукай хкатзавай къеверин клусар къуд патаз хкадар жезвай. Йифен къулар, кузвай квалин лугъуз тежедай хътин члехи цайлахандин ялаври экуь авунвай. Им рикле кичл твадай экв тир. Са къерехда акъвазнавай къуьзуь къарийривай чпин вилин накъвар акъвазариз жезвачир.

Югъ ахъа хъайила Исакъан квалин чкадал кана члух хъанвай цларин амукъаяр амай. Вири йифди квалалахай, чинар, гъилер тларундай акъатай инсанар пелеш тир. Квачел къах хъана амай, фикир-фагъум квадарна, меци гаф къазмачир Исакъаз килигиз кичлезвай абуруз. Гълени вичел хтанвачир кас. Къуншийриз адаз лугъудай, рикл-дурклун гудай гафар жагъизвачир. Са къерехда Алият вичин аялрихъ галаз акъвазнавай. Шехъавачир ам. Аяларни шехъавачир. Сиви чуькъ тийиз, вичин гумзавай квалин цлариз килигзавай дишегълиди. Абурун вараринни квалин арадал эцигнавай тунел чклана, гъен ачух хъанвай.

Къуншийри ара датлана хизандиз мез-гъвел ийизвай, абуруз ял ягъин патал чпин квалериз теклифзавай. Са герендилаь къуншийр вири са арадиз атанай. Абуру чпи мел авуна Исакъан кана члух хъанвай квал цийи кылелай эхцигун къетлнавайди малумарнай. И крар арадиз гъун патал гъарада вичелай алакьдай къван пулунин куьмекар ийида лагъана гаф ганай.

– Вуна ви риклиз са клусни дарвал гумир, чна ви квал авайвал эхцигда, – лагъана ксари Исакъ юкъва тунай.

– Авайвал герек авач! Кандач заз авайвал эхцигай квал. Кандач заз а мугъар! – Къетнелай секиндиз акъвазнавай Алията и гафар акл лагъанай хъи, вири ам галайнихъ элкъвенай. Адан плузарар зурзазвай.

– Авайвал жер къван квал амачиз амукъун хъсан я. – Алията хъелни тлал какахъай ванцелди лагъанай и гафар. Адан рангар атланвай рушар дидедив агатна кис хъанвай. Чна лагъайтла са къерехда секиндиз акъвазнавай Пинцлаз чан-риклавай.

Муъкуъ юкъуз экуънахъ Пинцприн гъенел зуърнечийри “Сегъерар” макъамдалди инсанриз мелез эвернай. Зур сятдин къене гзафни-гзаф инсанар кватл хъанай анал. Цларин аму-къаяр чукурзавай, кирпичар атлун патал хандак! эгъуънзавай, машинра аваз гъанвай накъв гъенел ялзавай итимринни папарин ванерив ацланвай чи магъле. Чна аялрини алакьдай куъмекар гузвай члехибуруз. Им заз акур виридалайни члехи мел тир. Ада инсанрик кутунвай руъгъ вуч тир! Исакъан хизандин тлал элдин тлалдиз элкъвенвай. Экуън яралай йифен къуларалди клвалахзавай инсанри.

Гъа мелер себeб яз къве вацран къене цийи квал эхцигнай жемятди абуруз. Алият халадин тлалабуналди, ам къве гъавадин, пуд вилин, ачух айванни, члехи дакларар квайди хъанай. Кайи клвалей са затлни гъилиз тахтай хизандиз пул кватлна, клваликай квал хъжедалди герек тир гъар са затл къачунай кцларвийри.

Инсанрин и къайгъударвиликай яни, я тахъайтла вичин му-гъар куникай яни, квекай ятлани гъайифар хъана месе гъатай Шкъакъ Исакъ са тлимил члавалай рагъметдиз фенай. Алият халади лагъайтла, са береда гъенни квал сад-садахъ галкурвай бетондин тунелдин чкадал гъич са тар къванни цаначир. “Квалин вилик пад ахъаз амукърай, тахъайтла зи рикл чуъкъуъ-зва”, – лугъудай ада. Гуъгъуънлай инаг цуъкверин бахчадиз элкъуърнай дишегълиди. Къуншийрин аялри мектебда къиле фидай мярекатриз инай цуъквер ялдай. Садазни ваъ лугъудачир Алият халади, рикл алаз виридаз клунчлар гудай.

8. ЧУЪНУЪХГУМБАТИ

 и магъледин аялриз виридаз чешне къалурзавайди сивяй гъар са гаф чурурна акъуддай Хаџі лаклаб алай Халиса тир. Заландаказ рахун, фикирна жаваб гун абурун хизандиз хас кар тир. Са махсусвал авай абурухъ: Хаџлан буба, диде, вахарни стхаяр вири сад хъиз аџлай жендекдинбур тир. Хаџлан буба Играмуддин халу Ватандин Чѣхи дяведай са кІвач галачиз, гъиле кІекІеџар аваз хтанвай. Пенсия къачузвай ада кІвалахзавачир. Ингъе зегъметдал гџаф рикІ алай и касди гъаятда вичиз къилди кархана туькІуърнавай, датІана гъиле рандани мишер аваз жедай ам. Яргъи юкъуз кІарасдикай ферчинар, кІарар, квеяр, тІурар расдай, тІапІар, къекъуьнар, маса затІар дуьзардай. Базарчи Алибубади абур базардал маса гуз туна, пулуни са пай устІардив вахкудай.

Хаџлан диде Минавер хала чи мектеб къакъаждайди тир. КІвалин вири заланвал хиве гъатнавай и дишегълиди мектебдани ара датІана кІвалахдай. Мус килигайтІани, синифдин утагъар михъиз, чуьхуьз аквадай ам. Вичин аяларни зегъметдал рикІ алаз вердишарнавай Минавер халади. Абурун кІвале къетІен къанунар авай. Бубадикай вил ягъадай аялри. Абуруз магъледин маса аялриз хъиз, чпиз кІандай чІавуз кІваляй акъатна чуьллера гъатдай ихтияр авачир. Хаџі, адан гъвечІи вахни къве стха адет яз, гъафтеда къведра – кишдинни гъяддин йикъара магъледин аялрихъ галаз къугъваз экъечІдай.

Гагъ-гагъ язух члугвадай чна Хацлан. Гъвечли папаз ухшар тир адахъ ял ягъидай мажал жедачир. Анжах са кар ашкара тир хьи, Халиса чун хьтин адетдин аял тушир, вичин яшарив къевезвачир амалар чидай адаз, квалихъ ялдай, михьивилер кландай акьуллу руш хьиз тлвар акъуднавай. Датлана кул жедай адан гъиле. Гъафтеда садра квалин чилиз эклянавай сумагарни гамар багъдиз акъудна хъсандиз юзурдай, рагъ гана, ахпа къенез хкидай. Квелиндачир Хацлаз. Тарсарай лагъайтла, абурун аялри вирида сад хьиз “вадар” къачудай. Мектебда “Играмуддинан акьуллу аялар” хьиз сейли тир абур.

Адетдин къве гъвадин, члехи айванар галай квалерин арада Хацрин са гъвадин гъвечли квал акурбуруз адан иесияр кесибар тирди гъасятда чир жедай. Хацрин квалин аваданлух са ракъун кроватдикай, къапар тадай гъвечли шкафдикай, садни кларасдин столдикай ибарат тир. Аялри тарсар гъамиша дакларда гъазурдай. Чеб чилел лагъличайрал ацукъна, кхьинар гъана ийидай. Кроватдал харадиз янавай месер са къайдада салагъадив кватлнаваз аквадай чаз. Адан са къиликай Хацлан дидеди лацу агъдал мулине гъаларив цванвай нехишрин турли авадардай. А береда ихьтин турлияр вири квалера авай. Сад-садан винел кватлнавай члехи хъуь-цуьганрилай лагъайтла, са маса жуьредин турлияр авадардай.

Хацрин квалеле ругуд стулдилаини къве тlapлyнилай гъейри ацукъдай маса затl авачир. Пекер айвандик квай, крахмалдал вегъена члагурнавай лацу перде авадарнавай кларасдин клирерикай куддай абур. Хизанди фу чилел суфра экляна недай. Кыляй-кылди сумагарни гамар акайнавай и квал акъван михьи, акъван риклиз чими тир хьи, къуншийрин аялриз анай хъфиз кландачир.

Кесиби ятлани, лугъуз тежедай къван заха, рикl ахъа инсар тир Играмуддин халуни Минавер хала. Гъавиляй абурун квалелай мугъманар алахъна фидай. Ракларай къенез гъахъай инсан фу тагана рахкудачир абур. Чпиз авай-авачирди

гъасятда суфрадал гъидай. Мад са адет авай и ківале: багда тарарин ківаник авахъай майваяр ківатІна къежел алай къа-къундал тадай абур. “Чилел авахъна терг жедалди, къуншийрин аялри тІуърай,” – лугъудай. Аялрини рикІ алаз къачуна недай абур. Тутар хъайила абур авадарна къуншийриз пай ракъурдай Минавер халади. Абурун къав лагъайтІа тамун няметрикай кицикрив, инийрив, жикІийрив, чухлумпІрив, вацІун кІирийрив ацІана жедай. Абур Минавер халади вичин аялрихъ галаз санал ківатІна къурурдай, хъуьтІуън йикъара захавилелди чаз гудай.

Садра гъикІ ятІани нянихъ ХацІрин хизанди фу недай береда абурун ківализ фенай зун. Минавер халади ційиз чранвай хъран фан ни гъатнавай ківале. Иштагъдивди фу незвайбурув агатна гъил суфрадал яргъи авунай зани. Нисидин гъвелар квай цІвегъедиз чичІег куьткъуьннавай абур. Хъран фу ракъун бадида авай и къафундивай гуьцІиз ништа, гъикъван тІуьнайтІа за. Им тахъана заз са къафундини икъван дад гайиди тушир.

Ківализ хтайла зун дидедал гъавалат хъанай:

– Ахътин дадлу къафун вуна вучиз гъазурдач, я диде?

Ихтилат цІвегъедикайни факай физ акурла диде акъван хъуьренай хъи!

Садра зунни ХацІ указ пешер гъиз фенвай. Адет яз гъар гатфариз тарари ційиз пеш ахъаяйла аялар малариз пешер гъиз указ ракъурдай чІехибуру. Тарарин пешер суьтуьл береда абурук витаминар пара жеда лугъуз чпини чуьлдай хкведайла са къужах таран хилер гъидай. Нехирдай хтай маларин вилик и хилер вегъидай хъи, гъайванри экуьналди гирнагърай.

Пешер гъиз фин чи рикІ алай кар тир, гъавиляй хвешила рекъе гъатдай чун указ. Дуьнья чаз гайиди хъиз жедай аялриз а чІавуз. Са шумуд сятда къугъвана, галатайла тарарин хилер атІана, абур еперив кутІунна далудаллаз хкидай чна ківализ.

А юкьуз пешер гъиз чун кьвед – зунни ХацI фенай. Им рикI ахъайдай гуьлуьшан югъ тир. Рук гатфарин иервилеривди диганвай. Ина акъван цуьквер экъечIнавай хъи, кIвач эцигиз гъайиф къвезвай чаз. Цуьквер кIватIиз-кIватIиз рукан юкьва авай чи рикI алай къацу таладиз фена акъатнай чун. Галатна, ял ягъин патал векьерал ярх хъайила лугъуз тежедай хътин каш акатнавай чяхъ. Чи руфунрин кьуркьурдин ван сакIани атIузвачир.

– Ваз исятда вуч нез кIандай? – жузунай завай ХацIа.

– ЦIвегъни фу, – лагъана жаваб ганай за. Зи вилерикай чими фу, чичIегни шур какадарнавай цIвегъ карагзавай.

– Вазни шеъ жагъана! Мурад авурла са ацIайди, дигайди ая ман! – ХацIан вилери рапрапнай. – За исятда цкIан недай. Алаз-алаз кIеребичдин хвехвер кутунвай гьерен якIукай чранвай цкIан. – И гафар лагъай ХацIан сивел яд атанай.

– Хъчарин афарни пис жечир, зарзарарни тегъмезханар, цириярни вергер галай. Къвалал серг кутунвай мукашдив ацIай бадини алаз, – агъ аладарнай за.

– Белки чна котлетар нен? – хъел кутунай захъ ХацIа.

Гишила аман атIанвай чи. Гила икъван пелеш яз тарарин хилер атIутI кван вуна, гъикI атIудатIа. Ахпани кIула залан шеле аваз инай кIвале къван рехъ алцума.

– ХацI, кIвализ агакъай кумазни за вучдатIа чидани? Фал къел алахна, хъсандиз серг алтадда, ахпани къалиндаказ шур гуьцIна ягъада жуван бедендиз, – лагъанай за.

– Вуна вучдатIа чидач, амма за хъфена келемдин дулмадин чан къачурвал я. Хъсандиз чимна, бадидиз акъудна, кицикдин цуру какадариз, яваш-яваш нервал я, – лагъана ХацIа. И гафарин ван хъайи зи пагъ атIанай. Тапарарзавай ада. Ништа, эхиримжи гъилера дулма мус тIуьнвайтIа фатгъирди. Идакай фикирайла рикI тIар хъана зи. Адан хатурдихъ хукIун тавурай лугъуз гафар кваз къунач за.

Тала верчерив ацланвай. “Къав” къачуз къарай атлузвай абуру чи. Атана лап чи патав акъвазнавай и чин алайбур, чукурайтлани алатзавачир.

– Цай хъанайтла, са верч туклуна, шиш ядай чна, – Хацла зарафатарнай. Ахпа адан акъулдиз вуч атанатла:

– Кламплул, садра хъайитлани чна кivalиз базарлух авуртла жечни? – лагъана.

Зун гъавурда акъан тийиз акурла, ада давамарна:

– Ша, гъарада са верч къуна, тухун кivalиз. Ина абур гзаф ава.

– Вучда абурукай? – мягтелвилелди жузуна за. – Ви килизни текъведай фикир жеч. Пара клелна, акъул квадарнавай хътинди я вуна.

– Гьикі вучда? Чрана неда ман. Ништа, чи дидейриз гьикъван хвеши жедатла, – лагъай Хацл хуш хиялди тухванай.

– Ви акъуллувал вуч я, чан текъей Хацл! Им зи акъулдиз гьич садрани къведачир, – тарифарнай за рушан.

– Акъул киле жедайди йе, киле! Види гъаклан келле я! – хъуьренай Хацл.

Дидедиз хвеши авун, кivalик жуван пай кутун патал гафчлал сад авуна галтугнай чун верчерик. Къетне чукурайтлани чи къвалалай алатзавачир абуру гила лув гуз, катиз чун чандивай ийизвай. Анжах гьил къачун вуч лагъай члал тир? Гьекъни-каф хъана гъатнавай чун абурун геле. Эхирни са зулумдалди гъарада са верч къунай. Абур луварар элкъуьрна хъуьчуьк кутуна, указ вучиз атанвайди тиртла риклелай алудна, рекъе гъатнай чун кivalиз. Хвешизвай къван вуч тир чаз! Сад лагъай гьилера кivalик пай кутазвай чна жувалай рази яз манидал илигнавай. Хацла гъарай ацалтна “Даллай” лугъузвай:

*Япунчидал чиг алай,
Клани ярдал рикл алай,
Рушаз гада акурла,
Гьикі шад тахъуй рикл даллай.*

Ахпа кьведа санал лагъанай чна:

*Даллай, даллай, рудаллай,
Яхул даллай, рудаллай.
Аман даллай, рудаллай,
Даллай, даллай, рудаллай.*

Нера чранвай вечрен ни гъатнаваз атана агакьнай чун кIвализ. ХацIаз сагърай лагъана, гуьлле хьиз варарай кьенез гъахънай зун. Чинеба верч хъран кIвализ ахъайна, рак жуфт-даказ кIевнай за. Ахпа кIвализ тefена, хвешила ван алаз гьенелай эвернай:

– Де! Я де!

Дидеди гъай гузвачир.

– Де! Вун гьинва? – Зи ван кьуд уьлкведилай алахъзавай.

– Де туьквендиз фенва, – лагъанай заз кIвалевайбуру. Захъ фурут акатнавайди кьатIай Саяда жузунай:

– Хийир яни?

Анжах адаз са гафни лугъуз кIанзавачир заз. КIвенкIве жуван дидедиз хвеша ийиз кIанзавай. Ихътин сир хуьн четин ятIани, мад чара авачир.

КIвале кьарай текъвез акуна, эхирни куьчедал экъечIнай зун. Ина магъледин аялрикай садни авачиз акурла квелиндаказ ХацIрин кIвал галайнихъ фенай. “Минавер халадиз ХацIа гъанвай верч акуна яраб гьикъван хвеша хъанватIа,” – лугъуз, жув-жувакди раханай зун. Абурун рикIинихъ фейила япарихъ Минавер халадин гъарай-эвердин ван галукъна мяггтел хъанай зун. Им тахъана и папа садрани ван хкажайди тушир. Сиве тур тIуб кIас тийидай адаз вуч хъанвайтIа?

– Вуна базарлухнава ман? – Им Минавер халадин гъарайдин ван тир. Ахпа са кве ятIани тIвал акъур ван акъатнай абурун багъдай. – Чун эллерал гьалчиз кIанзавай ман ваз? ГиладчуьнуьхгумбатI тир ман чаз кIамайди! – Чуввв!!! кьачуна экъи са ван акъатзавай. Им чумалд тIвалунин ванциз ухшар тир.

Са герендилай дишегълидин шел-хвалдин ван акъатна:

– Я вахар-дидеяр, им вуч кар я зи кьилел атайди? Им вуч-тин мусибат я заз акурди?

Кичѐла чандик зурзун акатнаваз Хацѐрин кѐвалив агатнай зун. Аскѐлан жугъундилай заз Минавер халади чумалдин тѐвалунив Хацѐ гатазвай саягъ акунай. Ван акъуд тийиз, зарулдиз шехъзавай Хацѐ. Къвала тѐвал акъунивай “уф” ала-дарзавай руша.

– Валай гъейри мадни кѐвализ базарлук авурди хъанани? – Гъил акъвазарна, хъел кваз жузунай папа рушавай.

– Ун, Кѐмпѐла. – Шехъиз-шехъиз жаваб ганай Хацѐла.

– Гъамни ви тай я ман! Къвед са къуз кый куън! Квез къве-даз Аллагъди садан акъул ганвач. Куън сад-садал кутѐнна вацѐуз вегъена кѐланзавайди я, – лагъанай папа. Сакѐлани хъел элекъзавачир адан. Эхирни къагъзавай верч хъел кваз рушан хъуьчѐук кутуна гъарайнай:

– И хайратдиз фейиди гъинай къунатѐла, гъанизни хутахда вуна, тахъайтѐла за ви хам алажда. Са сятдин вахт гузва за ваз, ван хъанани?

Минавер халадиз такурай лугъуз зун фад абурун кѐвалин вилик галай чѐхи тутун тарцин къулукъ чуьнуьх хъанай. Абурун варар ахъа хъана, Хацѐ хъуьчѐук верч галаз кѐвалѐй экъечѐайла, зун пашмандиз адав агатнай. Хацѐла вичин шехъна дакѐнвай вилералди мягътел яз заз килигзавай. Абура са суал авай: “Бес вун гатаначни?” Вичи гъич са гафни ла-гъаначир. Гаф лугъудай гъалда авачир ам.

Эхирни адан гевилар къуна, вучиз за тѐвал акъунвачтѐла гъавурда тунай Хацѐ:

– Де туьквендиз фенва, ам гъеле кѐвализ хтанвач.

– Ви бахтунѐ гъана, тахъайтѐла вани за акъурбурукай акъа-дай, – лагъанай Хацѐла. – Фад фена жуван верч хкваш, фена ахъай хъийин чна абур таладиз.

Чи ківализ агакьдалди мад садайни гаф акъатначир. Чандик кичі акатнавай зун зверна хъран ківализ гъахънай, верч къуна къецел экъечінай. Диде хтайтла, зи вайни-гьал жедайди хъсандиз къатлузвай за.

Кьил чиле туна, пад-къерехдиз килиг тийиз, йигиндаказ физвай чун магъледай. Мутлазни Татидиз, иллаки Магъитлаз чун такурай лугъуз Аллагъдиз дадзавай чна рикле. Абуруз чир хъайитла, чакай ягъанатдайди хъсандиз чизвай чаз. Иллаки Мутла, ништа, гьикъван чівалалди заз инад ийидайтла. Вуч хъсан я хьи, я къуншийрикай, яни магъледин аялрикай садни гьалтнач чал. Таладиз агакьна верчер аниз ахъай хъувурдалай къулухъ чун эхирни жув-жувал хтанай. Къведни экля хъанваз векъерал ярхар хъанай. Чакай саданни ван акъатзавачир. Са герендилай Хаці чіалал атанай:

– Гьей, Кіампіул, инсан чуьнуьхгумбатівилик икі киткизвайди я гъа! Са кам я вегъена кланзавайди.

Хаціа и гафар акі лагъанай хьи, кичі акатнай зи чандик. Регъуь хъанай заз. Хацілавайни регъуьла маса гаф хълагъиз хъаначир. Къетне зи рикле Минавер халадиз хкаж хъайи хъилен ялав яваш-яваш туьхуьзвай. Пашмандиз, сивяй са гафни акъуд тийиз, метлер къужахда къуна, азим чіавуз ацукънай чун векъерал. Са герендилай гишинвал риклел хтанай чи. Каш ацалтна руфуна гугрумдин ванер гъатнавай чи. Садлагъана тала цурун пешерив аціанвайди байихнай чна. Акъван дадлу тир хьи, абур. Хурушумдин серин шагъвар галукъайла тамуз вучиз атанвайди ятла риклел хтанай чи. Гъарада са чіехи шеле хилер атлана ківализ рекъе гъатнай чун.

9. ТУТІУС

А ацу якларин, гзаф иер, ацлай гада тир Тутлус. Планурда цийиз чранвай тлунутдиз ухшар тир ам. Яру хъуькъверилайни даклунвай руфунилай ам тлуьн-хъун гзаф авай клвалин велед тирди гьасятда чир жадай. Гьар Тутлус акурла чна адан шалвардин жибинра вил къекъуьрдай. Абур даклунваз акурла аялри аман гудачир гададиз. Гзаф члавуз недай затлар, иллаки ирисарни барбарисар жадай гададин жибинра... Тутлусани клусни мискъивал тавуна захавилелди пайдай чаз жибинра авайбур. Жибинар ичли яз акурла садни агатдачир адав, ам авайди рикелни къведачир чи.

Тутлусан буба Жаруллагъ халу чи магъледа авай туьквендин члехиди тир. Тутлуса клвалевайбуруз тийижиз фад-фад чаз анай шумудни са жуьредин къенфетарни ширинлухар гьидай. Жибинда авайбур чаз сад хьиз паядалай къулухъ вичизни пай тадай. Гьар гьилерани Патли адал гъавалат жадай. Синтлер ягъаз тахъайла ада ялна Тутлусан гъилевайди къакъуддай:

– Вун тахъайтлани якла-чларчле ава, це чна нен. Бес чаз – кесибриз са югъ аквадайди тушни?

Клусни инжиклу жадачир Тутлус. Гагъ-гагъ вичихъ хуклуртлани, садрани инжиклувал винел акъуддачир, ван ацалтна къенфетар фитинзавай аялриз килигиз акъваздай. Хендеда Чуькверан хтул тир Патлидин рангар алахънавай, чуьхуьдалди жуна хьиз хъанвай перемдиз килигна, куьтлни ийидачир. Чаз хьиз, Тутлусазни хъсандиз чизвай хьи,

Татлидал пине янавай калушар алатлани адан жумартвилиз гаф авач. Гъавиляй Татлиди вуч авуртлани, хъелдачир Тутлуса. Авайвал лагъайтла, гъил заха, рикл михъи гада тир-виляй аялри клеретлдиз къабулнавай ам.

Тутлуса гъайи барбарисринни ирисрин ни гъатдай гъавада. Абур фитинна кфет хкудун рикл алай машгъулат тир чи. Къенфетар гъунай Тутлусаз сагърай лугъун вучиз ятлани гъич садан акъулдизни къведачир. На лугъуди, чаз къенфетар паюн Тутлусан буржи тир. Гъар гъикл ятлани, вердишарнавай ада чун вичин паярал, гъавиляй ам акун кумазни кланз-такланз гададин шалвардин жибинра вил къекъурдай чна. Адани гъвечли аялриз пай гудай члехи итимдин саягъда гъил жибиндиз тухудай. Чи гъилер вичихъ яргъи хъайила, хвешивияй реклв гудай адан вили вилери.

Тутлусан асул тлвар Садикъ тир. Ингъе къве йис вилик адакай садлагъана Тутлус хъанай. И кардихъни вичин тарих авай.

Кцларай Цлру Худат хуъруъз физвай рекъин чапла пата, тамун вини къиле авай къакъан гуънеда чи виридан рикл алай чуъхвердин багъ эклъ хъанвай. А береда Кцларин маса совхозрин багъларихъ хъиз и багъдихъни жугъун авачир. Ам гъайванрикайни ничхиррикай хуън патал цацарив клевнавачир. Тебиатдин лугъуз тежедай хътин иер чкадал кутунвай и багъ. Адан вини къиле багъларизни никлериз гудай яд физвай дерин къубу авай.

Багъдин са пад и къил а къил авачир къуълуън ник тир. Адан эрчли пата клалал авай. Чумалдин, инийрин, кицикрин, чухлумлрин тарари, мередин валари къунвай и клалалдихъ шумудни са иер, гъвечли тлулар авай. Абур сад-садалай иер цуъкверивди диганваз жедай. Гъар тлула са жуъредин цуъквер авай: яру, вили, хъипи, шуътруъ рангунин цуъквер. Гъавиляй чна абуруз “Яру тлул”, “Хъипи тлул”, “Вили тлул”, “Шуътруъ тлул” хътин тлварар ганвай. На лугъуди, лезги рушари хранвай

гамар тир абур – чара-чара чешнейрин гамар. И тѹларал чи акъван рикI алай хьи, гьиниз фейитIани, элкъвез-хквез гъана ял ягъидай. Иллаки верхин кулар кIватIдайла инай тIуз хъфидай чун.

ВикIегъда къван вуч тир а чIавуз кIцIарви аялрин! Гьи дерада, гьи гуьнеда, гьи тама, гьи багъда гьихътин тар, гьихътин майва аватIа чир жадай абуруз. Чижерин лужари хьиз гъаниз лув гудай.

Июндин эхирра ЦIуру Худатин мукъув гвай чуьхвердин багъда гатун чуьхверар атIудайвал хъанва лагъайлани чун чамарда гъатнай. Зун, МагъитI, ХацI, ТIатIи, МутI, ПинцI, Садикъ багъдиз атайла аламатдин кар акунай чаз. Инин виридалайни къакъан пелел экъечIнавай чIехи тутIусдин тарцел пешерилай гзаф чуьхверар алай. Адан ценерив, на лугъуди, са ни ятIани хьипи чуьхверар сад хьиз экIянавай. КIвач эцигдай са чIиб къванни чка авачир ина. Чижери “жувв” ийиз абурулай лув гузвай. Къуд пад хузарив, пепейривни, чепелукърив ацIанвай. Гъавада чуьхверрин кьил элкъуърдай хътин верцIи ни гъатнавай.

Яргъал рехъ атIана галатнавай, гишин хъанвай чаз чуьхверар акурла хвеши хъайи къван вуч тир!

– Ша, тараз акъахин! – ТIатIидин сивяй гаф акъатун кумазни, чун вири зверна тутIусдин тарциз акъахнай. Ина гъар сада са хилел лабар вегъенай. Клас ягъайла миже кIвахъзавай, вирт хътин тутIусар незвай чун дуьнья рикIелай алудна кеф-кефина авай. Ингъе руфун тух хъанвайтIани, вил ичIи яз дакIвай, хьипи чуьхверар клас ягъаз инсафсузвилелди чилел гадарзавай чна. Ахпа сад-садал хьипи чуьхверар гадариз эгечIнай чун. Чи шад ванер, гъарай-вургъай къуд патаз чкIанвай.

Чун чIехи, къуьзуь тарцин хилерал къушар хьиз къугъунивай чуьхверар таппатарапдив кланик авахъзавай. Абуру чилел гъалч хъайила акъудзавай ванери чаз кеф гузвай.

Садлагъана чухверд тарцин клуклени-куклвал акъахнавай
Пинцлан гъарайдин ван акъатнай:

– Аялар, къаравул къвезва!

На лугъуди, шуътленкылдай хъелер акъатнай. Са легъзеда
чилел хкадарна, там галайнихъ чукурнай чна. Ярх жез, къа-
рагъиз, сад-садалай алатиз зверзавай аялар. Гъармад вичин
чандин къайгъуда авай, кичлела вучдатлани чизвачир чаз.

Багъдин патав гвай гаплалдиз агакъайла, чи япарихъ
Садикъан цугъдин ван галукънай. Къетне тлуър къван чухъ-
веррикай руфун тла хъана валарихъ фейи Садикъ дуъньяди-
кай хабарсуздаказ тутлусдин тарцив ахгатайла къаравулдин
гъиле гъатнавай. Хъиляй плузарар жакъвазвай къаравул
Девришали халуди гададин япукай къуна ялзавай, адани тлал
эхи тежез гъарайзавай. Касди чи виридан хъел Садикъалай
аладарзавай хътин тир.

– Аку за ви чан гъикл къачудатла. Аку за ви ял гъикл
атлудатла! – лугъуз гъарай-эверзавай ада. Ахпа чун галайнихъ
элкъвена кас: – Я руфуна чуклул акъурбур, куъ нефсиниз тер-
бет авачни? Гъайванар квелай генани инсафлу я. Абуру чпин
руфуна гъакъда къванди тлуъна, гирнагъда, куъне хъиз ийи-
дач. – Икл лугъуз ада ара-ара Садикъ гъутув ягъазвай, адани
як атлайди хъиз цлугъзавай.

Кичлела вучдатлани чизвачир чаз. Къен хъилевди ацланвай
Девришали халудин хурукай Садикъ гъикл къахчудай?
Яшунилай виклегъ кас тир Девришали халудин залан гъуту-
низ таб гун четин кар тир. Гъавиляй чна Тутлусан язух
члугвазвай. Ван ацалтна шехъзавай гададин гъалар акваз
ийир-тийир хъанвай чун.

Ингъе Тлатлидивай эхиз хъанач. Вуч фикирнатла, чаз
са гафни талана, чуънуъх хъайи чкадай экъечлна
тутлусдин тар галайнихъ фена ам. Чунни кичлез-кичлез
адан геле гъатна. “Яраб Тлатлиди вучдатла?” – лугъуз
фикирзавай чна.

Къаравулдинни Садикъан къаншардив агакъайла, Татлиди лагъана:

– Девришали халу, Садикъал са тахсирни алач, ам ахъая. Тар юзурна чуъхверар авадарайди зун я. И язух гъич тарциз акъахайди туш. Ам руфун тла хъана валариз гъахънавайди тир. Гатаз кланзава тла, зун гатут!

Татлидиз секиндиз яб акалай касди хабар къуна:

– Тапарарзавач хьи вуна?

Татлиди гъил хурал туна къин къуна:

– Валлагъ, биллагъ, сумаллагъ!

Къаравулдин хъел са тлимил къван элекъай хъиз хъана чаз.

– Гъак! яни? – лагъана ада шехъдалди вилер даклунвай Садикъавай жузуна. Садикъа къил юзурна. Им акурла къуъзуъда адан яб ахъайна, фена векъерал ацукъна. Жибиндай кагъазни тенбек акъудна, абурукай къат! дуъзарна. Къатлиник цай кяна, сиве туна, нерин хилерай гум акъудна. Ахпа Татлидиз килог тавуна лагъана:

– Пуърди тлуъна, амайдаз клур гана кланзавад яни? – Гила къуъзуъдан хъелдик тлал какахънавай. Туътуъна акланвай къагъар туъкъуъниз жезвачир адавай. Чуру алай адан яхун чин акъван гъамлу тир хьи! Гила чна Девришали халудин язух члугвазвай. Садикъ гатуналди ада чахъ кутунвай хъелни циф хъиз чкланвай.

– Дуъньяда са чуъхвердихъ цигелбур гъикъван аватла чидани квез? Жуван хук авай чкада масадан каш четин рикел къведи, яни?

Икл лагъана, къуъзуъда чуъхвердин тарцин клан чаз къалурна яйлухдив вичин пелен гъекъ михъна. Адан вилик акъвазнавай Татлини Садикъ са гафни лугъуз тежез амай.

Са герендилай кас ацукъай чкадилай къарагъна, мад са гафни талана атайвални хъфена.

Чун чуънуъх хъайи валарикай хкатна Татлидивни Садикъав агатна. Чи къетнен бахтлувални шандакъвал гъиниз ятлани

квахънавай, адан гелни амачир мад. Тарцин клан шупІ хъанвай чуьхверрив ацІанвай. Чун абуруз килигиз, вучдатІа тийижи́з амай. ТатІиди хъуьтуьлдаказ, гевилар кьадай саягъда Садикъан къуьнуьк геляна:

– Шехъмир, ТутІус.

Вирида Садикъаз килигна. И цийи тІварцІи адав акъван хъсандиз къазвай хъи! ДакІунвай хъипи тутІус чуьхвердиз ухшар тир гада. КІусни инжиклу хъанач Садикъ ТатІидикай. Ингъе, ада ТатІидиз са масакІа килигзавай. И килигунай мягътелвални кьатІуз жезвай, кланивални. Са ада ваъ, зани, МагъитІани, ХацІани, МутІани, ПинцІани вирида сад хъиз и виридалайни викІегъ гададиз Садикъан саягъда килигзавай. Чаз лугъудай гаф жагъизвачир.

– Ша, кІвалевайбуруз чуьхверар тухун чна. ТахъайтІани вара-зара жезва абур, – лагъана ТатІиди чилел авахънавай чуьхверар вичин цІуру перемдин ценциз кІватІиз эгечІна. Чнани гъада хъиз авуна.

Гъа чІавалай Садикъакай ТутІус хъана. Вичин асул тІварцІелди садани эвер хъувунач адаз. Са шумуд йикъалай бубадивай Девришали халу гъихътин кас ятІа чирна за. Ватандин ЧІехи дяведа женг чІугвадайла пабни къве аял хуъре каш чІугуна къейи и касди гуьгъуьнлай паб къачунатІани, адаз веледар хъхъанач, лагъанай заз бубади. За и гафар аялрив агакъарайла абур шерзум хъанай. Гъа чІавалай мад майвадин тарариз эвеланд хъиз инад хъувунач чна.

10. БАРКАВАНАР

Адет яз, хъуѣтѣуѣн яргѣи ѣифериз бубади чаз лезги махар ахѣайдай. Чѣда кѣван махар вуч тир адаз! Шарвилидикай, Тагѣан пагѣливандикай, Эсед Искендеракай, ирид юкѣ алай Мегѣамедакай, гѣакѣни чи маса кѣгѣалрикай тир вижевай махарни кѣсаяр тир абур. Акѣван рикѣ алаз, акѣван хѣсандаказ рахадай хѣи, адан ихѣилатар авадай кѣадай чна. Са мах кѣведра ахѣайдачир, рикѣлеай алатна гѣа са мах мад садра рахаз кѣан хѣайила, чна хордалди: “Ам ваѣ! Ам ваѣ!”- лугѣуз гѣарайдай. Гѣавѣляй бубади чун гѣар гѣилера цѣѣи махарални кѣсайралди мягѣтелардай.

Чѣми кѣулав ацукѣна чна – ругуд аялди, гѣейранвилелди яб акалдай адахѣ. Кѣеѣел кѣайни жив алай яргѣи ѣифер куѣруѣ иѣидай кѣуват аваѣ бубадин махарѣхѣни кѣсайрѣхѣ. Бубади абур акѣван фасагѣатлудаказ рахадай хѣи, гагѣ-гагѣ дѣдѣдини гѣилевай кар-кѣспи алай-алайдал туна, чи патав ацукѣна, абурѣхѣ яб акалдай. Заз зи яшинда икѣван верѣѣѣдаказ мах ахѣайдай кѣвед лагѣай инсан акурди туш. Са махуни лагѣайтѣла, чи рикѣ гзаф тѣарнай. А мах кѣедалди зи рикѣлеай алатзаваѣ. Бубади куз-куз ахѣайнай ам. Яраб а мах вѣчи туѣкѣуѣрнавайди тиртѣла, лугѣуз гагѣ-гагѣ фѣкирда за. Тек са ам ваѣ, бубаѣвай ван хѣайи маса махар, кѣсаярни заз мад санани ван хѣхѣанач, санани кѣелнач за абур.

Бубадин махарин суракѣар чи магѣледизни чкѣанвай. Вучиз лагѣайтѣла гагѣ-гагѣ за абур аялрѣз ахѣайдай, абурѣни

мягътелвилелди яб акалдай. Адетдин махарилай тафаватлу тир абуру вири чпихъ ялдай. Зи риклелла, садра чи магъледин аялар геждалди чи кIвале амай. КIвал аялрив ацIанваз, абурун ванери япар биши ийиз акурла, бубади чаз са мах ахъайнай. Ингъе а мах.

Дегъ чIавара лезгийрихъ дагъларин ценерив гвай чIехи са магъал авай. Инаг Аллагъди рикI алаз туькIуърнавай баркаван чка тир, бахтавар эллер авай адахъ. Тебиатди иервилерни кIубанвилер захавилелди, булдаказ бахшнавай и магъалдиз. И кьил а кьил таквадай генг яйлахар, йиса кьведра гад кIватIдай мублагъ никлер, рикI ахъайдай къацу тамар авай ина. Къакъан дагълари гъар патахъай секинвални регъятвал хуьдай и чилерин.

Шуршурзавай къайи булахрини гугрумиз авахъзавай йигин вацIари чан гъидай чуьллерал. И магъалдин багъларани салара кIватIна куьтягъ тежедай къван бар авай.

Ина уьмуьр гьалзавай инсанар иер акунар, тIарам танар авай виклгъ, къегъал ксар хъиз вириниз сейли тир. Яргъалди уьмуьр гьалдай, начагъвилер вуч ятIа чидачир абуруз. Къени къилихрин, чина датIана мили хъвер авай, ширин мецелди рахадай, къал-къул, шел-хвал, ягъанатарни сеперар тийижир инсанар тир абур. РикI тIардай гафар лугъудачир сад-садаз: ихътин гафар ерли чидачир, сивиз къай гудачир, хъел аладардачир, фур эгъуьндачир сада садаз.

Зегъметдал гзафни-гзаф рикI алай абурун. Ксарини, дишегълийрини ара датIана пелен гъекъ авадардай, гьилерал пихер жедалди, галатун тийижиз кIвалахдай. Йикъар бакардиз акъудун, масадан ризкъида вил хъун вуч кар ятIа чидачир абуруз, гъавилай ина виридан кIвалер-къар рестеда авай. РакIарар кIевирун, дапIарар кудун, сада-садакай са вуч ятIани чуьнуьхарун чидачир абуруз.

Мад са кьетленвал авай: гаф чинал лугъудай, суьлуьквилер тийижи́р сая, кьени инсанар тир абур.

Жуванд, патанд лугъуз магъалдин инсанар хайибурузни тахайбуруз пайдачир абур, виридаз са виляй, жуванбуруз хьиз килигдай. Вилерал кIвенкIвер авун, кьисас кьахчун хьтин крар абуровай яргъа тир. Сад-садаз хайибуруз хьиз икрамдай. Вили кьачун тийин, сад-садан кIвачикай ялун авачир абурухъ. Са кIвалин шадвилер вири элдин шадвилериз, са хуьруьн мелер вири халкьдин мелериз элкьвенвай ина.

Ава кьван суварар вуч тир абурухъ! Суварар тек тIуьн-хьуналди ваъ, гьакIни шад мярекатралди, ван алай демералди тафаватлу жедай. Ахьтин варз авачир хьи, элди санал кIватI хьана манийрални кьуьлерал илиг тавурай. Рагъданилай кьуланфералди давам жедай ихьтин шад мярекатрив жегьил, кьуьзуьд талана вири сад хьиз, рикI алаз эгечIдай.

Мехъерар ина адет яз ирид юкьузни ирид йифиз кьиле фидай. Цийиз туькIуьрзавай хизандиз гьар са касди алакьдайвал куьмекар гудай. Са гафуналди, хукунин ваъ, руьгьдин кьайгъудик жедай инсанар. Уьмуьрдин бахтаварвили, яшайишдин кьулайвили абурун иервилер амайдалайни артухарнавай.

И элдал маса сихилри Баркаванар тIвар эцигнавай. Хьсан суракъар яргъариз чкIанвай абуроз вирида икрамдай, абуровай вил кядай, абуровай кичIедай, абурун пехилвалдай, абуровай чириз алахъдай патанбуру. Садбуруз чешне кьачуз клан жедай абуровай. Кьунши магъалрайни вилаятрай и бахтавар элдин суракъда аваз гзаф инсанар кьведай. Мугъманрал рикI алай, чпин кIвалериз илифайбуруз кьеневай рикIни акъудна гудай Баркаванри абур чпин адетралди кьабулна, алакьдайвал гьуьрметар авуна рекъе твадай. Хьфей мугъманри ина вилералди акурбурукай гьейранвилелди рахадай чпин жемятриз. Са карди лагъайтIа, абур генани

гъейранарнай: Баркаванрин гадаяр хъиз рушарни кичІ тийи-жирбур тир, гъавиляй абурун хура са душмандивайни акъва-зиз жедачир.

Са бязи патанбуруз ял залан тир абурун. Къунши магъал-ра хъсан инсанар хъиз писбурни авай. Масабурун хъсан йикъал, алакъунрал, къени крарал пехил тир ксарив и гафар агакъайла абуру хъиляй плузарар жакъвадай. “Баркаванрин пер хана кланда”, – лугъудай садбуру. Чукватлурар тІвар алай тайифадин къилевайбур гъа ихътин ксар тир. ДатІана чпихъ ялдай, гъвечли-чІехид тийижир, тарифдал рикІ алай ксар тир абур. Абурун ацІай нефсиникай, чІуру къилихрикай Баркаванризни хабар авачиз тушир.

Чукватлуррин къарай фадлай атІанвай. Абуру ийир-тийир хъанваз, ара датІана баркаванрин крар тупІалай ийизвай. Басрухар гана абур арадай акъуддай фикир авай абурухъ.

Садра и магъалдин къиле авай касди вичин гъилибанар санал кІватІна лагъана:

– Къенин къалай чи виридалайни чІехи душманар баркава-нар я. Геждал вегъин тавуна, а сихил муьтІуьгъарун герек я, тахъайтІа абурун вягътедай физ жедач. Чара акун тавуртІа, абуру чи чилерал вегъида.

Гъилибанрикай сад ада лагъайбурухъ галаз рази хъанач:

– Баркаванри садрани маса чилерал вегъейди туш. Ингъе чпиз басрух гайила, абурун ксарихъ галаз санал дишегълий-ри, къуьзуьбуру, аялрини яракъ къуна, хайи чилер хуьда.

Чукватлуррин къил хъуьрена:

– Чи къуншидал ихътин гужлу сихил хъун са акъванни хъсан кар туш. ИкІ фейитІа, Баркаванрин къуват амайдалай-ни пара жеда, къе тахъайтІани пака са къуз чал вегъида. Заз а крар чин тийиз туш. Къегъалвал кагъалвилин, гъахъ табдин, хъсанвал писвилин куьмекдалди муьтІуьгъариз жеда. И крар

кѣилиз акѣудун патал гѣакѣни амалдарвал герек я. Кѣенин ийкѣалай куѣне абур сад-садавай кѣайи ийидай рекѣер жа-гѣура. А магѣалдин инсанрин арада мидявилеринни душман-вилерин тумар цана кланзава.

Эхирни Чукватѣурар ихѣтин икѣрардал атана: са шумуд кас багѣманчивилин сирер чирунин багѣнадалди кѣунши магѣалдиз фирай, чпин ниятар кѣилиз акѣудун патал гѣана амукѣрай.

Баркаванрин тѣвар-ван авай багѣманчийри мугѣманар рикѣ алаз илифарна. Багѣлар кутунин, йиса кѣведра гад клватѣлунин сирер чирзавай абуру мугѣманриз. Мугѣманри лагѣайтѣла, верцѣи гафаралди, мили ихтилатралди, сикѣрен амалралди кѣвердавай инин инсанар чпихѣ ялзавай. Абуру баркаванрин рикѣлера чинеба шаклувилин тумар цазвай. Идаз адакай, адаз идакай рахаз, рикѣ тѣлардай гафар лугѣуз, чпин ният кѣилиз акѣудиз алахѣзавай.

Сифте чѣавара ихѣтин гафар садани кваз кѣазвачир, куѣз лагѣайтѣла масадан гуѣгѣуѣна рахун, шел-хвал авун, рехне кутун абуруз хас крар тушир. Анжах миян чиле кѣени туму-ни хѣиз, чѣлурудани цѣир гуда лугѣуда бубайри. Инани акваз-акваз чѣлуру ихтилатри, гатфарик чиликай чѣуар хкатдай саягѣда кѣил хкажзавай. Магѣалдин инсанрин арада кѣаяр гѣатзавай. И кѣаяр гѣинай атанвайди я, гѣида гѣанвайди я, вучиз гѣатнавайди я лугѣуз веревирдер ийизвайбур тѣимил тир. Вучиз лагѣайтѣла, Чукватѣурри и магѣалдин вилик-кѣилик квайбур чпин гѣилиз кѣачунвай. Абурун фикирар фадлай писвилихѣ дегишарнавай. Сая инсанарни гѣабурун чѣалахѣ хѣанвай.

Чпин крар икѣван регѣятдаказ кѣилиз акѣатдайди Чукватѣуррин хиялдизни кѣведачир. Ингѣе кар-кардай, яд-чѣудхвардай фѣйила абур хвѣшила чпин магѣалдиз элкѣвенай. Баркаванар лагѣайтѣла, акваз-акваз дегиш жезвай.

Къвердавай хизанра, мукъва-къилийрин, ярар-дустарин арада, хуърера, вири магъалда гъулгъула гъатзавай. Стха – стхадин, вах – вахан, велед – дидедин, жегъил – къуъзуъдан, дуст – дустунин чина акъваззавай. Къвердавай квалерай безрекат къакъаж жезвай.

Баркаванрихъ садлагъана чпин къилел атанвай и мусибатдин гъавурда акъазвайбурни авай. И гум гъинай къвезватла, фитнедин цайлахан гъинал туьклуърнаватла чизвай абур чпин ватангълияр гъахъ рекъиз хкиз алахъзавай, ингъе са кар авай хъи, Чукватлуррин векилри цайи тумари дериндиз пун вегъенвай. Абурун члуру ниятри къил къунвай, куъз лагъайтла акъулла ксарихъ яб акалдайбур тлимил амай, гзафбур мидявилине рекъе гъатнавай.

Виликан члаварин шадвилерни садвилер амачир Баркаванрихъ. Гила абур фад-фад начагъ жезвай, фикиррини хажалатри штумарнавай инсанри эвелан хъиз рикл алаз кваллахзамачир. Гзаф инсанар жегъилзамаз рекъизвай. Виликан иер суй, виликан тларам тан амачир абурухъ. Парабурун риклера пехилвал лугъудай гъуълягъ гъатнавай. И гъуълягъди герен-герен вичин агъу ахъайиз, хъсанвилер арадай акъудна, писвилерихъ ялзавай. Виликан мелер, мехъерар, суварар, шад межлисар амачир. Инсанрихъ чпин гъиле гъатай ризкъи мукъва-къилийрикай, ярар-дустарикай чинеба недай адет акатнавай. Табни гъилле кужумнавай инсанрин риклери.

Шумудни са йисар алатайла Чукватлуррин къилевай касди “Баркаванрин гъалар гъикл ятла аку кван!”, – лагъана гъилибанар мад гъилера къунши магъалдиз ракъурна.

И гъилера гъилибанар финни хтун сад хъана. Абуру:

– А квез чидай Баркаванар мад амач, – лагъана вилералди акур крарикай ихтилатна чукватлурриз. Чукватлуррин

къиле авай касди спелриз звер гана, плузаррик хъвер галаз лагъана:

– Куьн са акъван архайин жемир, хклунар гатун марфар хъиз фад алахъдайди я. Шаклувилерни яргъал фидайди туш. Гъавиляй гила куьне Баркаванрин риклера мидявилини тумар цана кланда. Геждал вегъимир, акл ая хъи, клвалерай, хизанрай къалар кими тахъурай. Инсанрин къил чпихъ какахърай.

И гъилера гъилибанриз Баркаванрин арада клвалах тухун са акъван четин хъанач. Са тлимил члавалай магъалда ахътин гъулгъула гъатна хъи, ван хъайибурун пагъ атлана. Са къадар члавалай Баркаванар пайи-паяр хъана. Гъа ихътин татугайвилерикай менфят къачур Чукватлурри члехи къушун клватлна абурал вегъена.

Са береда са чиб чил хуьн патал вири сад хъиз клвачел къарагъдай баркаванрин парабурун рикле хайи ватан, хайи чил хуьнин гъиссер амачир. Гъавиляй члехи магъал чпин пацук кутуна Чукватлурри. Гила чанда кичл авай муьтлуьгъ луклариз элкъвенвай Баркаванар. Чеб-чпел элкъвенвай абур. Абуруз маса душман герекзамачир.

Варцар, йисар алатна. Са бередилай Баркаванрин къегъал тлварни маса сихилрин риклелай алатна. Гила абуруз къуншийри Варзаванар – чпи чеб маса гудайбур лугъузвай...

11. БАДЕДИН МУТЪМАНАР

Зулун марфар авай йикъар алукунавай. Йифиз къулан цай тухуьнна, къайи квале кыл месикай хкудиз тежез азим члавуз амукудай чун. Гъа ихътин са юкуз дидедин ванци ахварай авуднай чун:

– Къарагъ, аялар, бадейрин квализ физва чун!

Гъеле йифни югъ къакъат тавунмаз бадедин квале вуч ава чи, лугъуз фикирна за. Дидеди чи ахвар алатрай лугъуз даklarар ахъайна. Анай атай къайи шагъварди чандик фул кутурла яргъандик кыл чуьнуьхарна за жуван. Дуьньяда экуьнин ахварилай ширин затI ава жал?

Заз акI ахвар ийиз кланзавай хъи, къекъем къекъемдивай къакъудиз жезвачир. Анжах и гйлера дидедин ванце са маса жуьредин гьукум авай:

– Къарагъ лагъаначни за квез!

Гъасятда ахвар квахъна чи. Чун къуд руш са герен къачлузунар аладарна, квелинз-квелинз къарагъна. Ахвар ханвай чи гъвечли стхаяр Уфтанни Урват месин юкъвал ацукуьна, вилериз гъуд гуз, ван алаз шехъзавай. Абурун ванци вири ахварай авудна. Дидеди аялар са гуж-баладалди секиарна:

– Квез чидани агъа магъледа вуж аватIа? – гевилар къаз алахъна ам аялрин.

– Баде! – санал жаваб гана абуру.

– Исятда чун вири бадедин къилив фирвал я. – Дидеди аялрал пекер алуклариз гатIунна.

– Вуна тапарарзава! – Чалахъ хъанач Уфтан.

– Валлагъ! – Къин къуна дидеди.

– Ба гъинва? – жузуна Урвата.

Дидеди адан суалдиз жаваб ганач.

– Заз ба кѳанда, – тикрарна аялди. Анжах адан гафар кваз такъуна, дидеди абурал пекер алуکلарна, гурарай кланик авудна. Муъкуъ аялар адан гуъгуъна гъатна.

Завай буба ксанвай кѳалин рак ахъай тавуна акъвазиз хъанач. Ам мичли кѳвале гъилер хъуъчуък кутуна стулдал ацукънавай. Зун акурла бубади вич хъуърез мажбурна. Анжах им гъамлу хъуъруън тир. Вучиз ятлани адан язух чугуна за. Гевил къаз клан хъана заз бубадин. Дидедиз ван текъведайвал, явашдиз жузуна:

– Ба, чун бадейрин кѳализ вучиз физватла чидани ваз?

Ада къуънер чуъкъвена. Им акѳ лагъай чѳал тир хъи, бубани диде хъел я, тахсир квайдини буба я. Тахъайтла ам икъван секиндиз ацукъиз тушир.

– Азгар, вун вутѳ хъана? – Дидедин хъел квай ван атун кумазни бубадиз гъил юзурна, сагърай лагъана раклар акъал-на фаддиз кланик эвичѳна зун.

Чун варарай экъечѳдайла клекери хъитѳкъинзавайбуру хъиз гъарайзавай. Бадейрин кѳализ чун цѳиргъина аваз ирид кас рекъе гъатна. Виридалайни вилик къужахда Уфтан къунвай диде физвай. Адан гуъгуъна зи чѳехи вах Саяд авай. Кѳула шаршавдик кутунвай Урват къунвай ада камар аста-аста вегъизвай.

– Камар тете вегъ, алабацар жеда вун! – лагъана жуван саягъда гафар гъалчна за вахал. Адани заз гъа зи саягъда, айгъамдалди жаваб вахгана:

– Квахъ инлай, Кѳампѳул, тахъайтла кѳвачерик акатда вун зи. – Им зи буйдин гъвечѳивилиз ишара тир.

Чун пуд вах сад-садан гуьгъуьна гъатнавай: – зун, Чимер, Синер.

Къвалей экъечидайла дидеди чаз къевелай лагъанай:

– Аку гъа, куьчеда куьн садни рахадач. Бадейрин къвализ агакъдалди куь саданни ван татурай заз.

Чнани дидедин гафуниз амал ийиз ван акъудзавачир. Дуьз лагъайтла, виридахъ ахвар кумаз, садахъни рахадай аман авачир.

Гъамиша баде акун патал цигел тир чаз къе и рехъ къилиз акъудун акъван четин, акъван залан тир хъи! Бадедин къвалер чалай къве магъле агъадихъ галай камун магъледа авай. Гъамиша са геренда агакъдай чун аниз. Къе лагъайтла, къвачер гуж-баладалди ялзавай чна.

Дидедин иер, лацу чин мичи вили рангунин тавдиз атанвай. Ам тлимил рахуни, фикирлудаказ, хияллудаказ къекъуьни вуч ятлани, са члуру кар хъанвайдакай хабар гузвай. Гъич кефияр авачир адан, вилер сугъулвилив ацланвай. Гъамиша лугъуз-хъуьредай дидедай къе са гаф къванни акъатзавачир. Адан и гъал акваз гъвечибуруни чпин шандакъвилерилай гъил къачунвай.

– Чун бадейрин къвализ вучиз физватла чизвани ваз? – жузуна за Саядавай.

– Заз вуч чида къван? – жаваб гана ада. Ингъе и жавабдик “Заз дидеди лугъумир лагъанва” хътин мана квай.

– Ви са пай чиликай физва, – лагъана за адаз. Саяд виче-лай рази яз хъуьрена. Гъа идалди адаз лугъуз къанзавай хъи, вичиз гъар са куьникай хабар авайди я, анжах садазни лугъузвайди туш.

Эхирни агакъна чун бадейрин къвализ. Ам члехи багъдин юкъни-юкъвал алай къве гъавадин, вилик члехи айванар квай лацу цларин къвал тир. Чиркъелай са къапал аялни галаз бубад къвалин ракъарихъ акъвазнавай вичин руш акур бадеди

мягтелвилелди вахтсуз мугъманриз килигна. Уфтанани Урвата хвешила гъилер ахъайна чеб къаридал вегъена. Чимерни Синер гъарад са патахъай адан ценцихъай галкӀана.

Саядани за чӀехибурун гафарихъ яб акалзавай. Абурун ихтилат авайвал рикӀел хуьз алахънавай чун. Анжах гъавурда акъадайвал рахазвачир абур. Бадеди тӀуб сивел эцигна, “кӀвалевайбур ксанва, секин хъухъ” лагъана, кӀвализ тухвана чун. Рехъ атана галатнавай аялар гъасятда чими къулан патав вегъенвай бадедин месел ярх хъана. Чка тахъайбур кроватдал къаткана.

Уфтаназ вучайтӀани ксуз кӀанзавач. Ам “квар-квар” лугъуз бадедал гъавалат хъанва. Эхирни бадеди ам кӀулал къуна квар юзурзавайда хъиз, вилик-къулухъ жез лугъузва:

– Квар-квар, чӀемни фу низ хъурай?

Уфтана хвешила гъарайзава:

– Бадедиз.

– Квар-квар, айранни фу низ хъурай?

– Дедиз.

– Квар-квар, къатухни фу низ хъурай?

– Саядаз.

– Квар-квар, хъурхъар-епер низ хъурай?

“Низ жеда къван? Азгараз!” – инжиклуз фикирзава за.
“Зал хъурхъар-епер, садни квар чуьхуьн гьалтда”.

Уфтанан хъуьредай ван чкӀизва кӀвализ:

– Хъурхъар-епер Азгараз!

– Квар-квар, неклегъан чуьхуьн низ хъурай?

Уфтанан чкадал за жаваб гузва:

– Масадаз гуз тахъуй!

– Квар чуьхуьнни Азгараз! – Уфтана хвешила гъарайзава.

– Ша гила бадеди вун ксурин, – бадеди адаз чан-рикӀзава, анжах ахвар квахъай Уфтана адалай гъил чӀугвазвач:

– Мадни, мадни, – лугъуз шандакъвалзава.

Бадеди секин ванцелди цийи кылелай “Квар-кварзава”.

– Квар-квар, чѐмни фу низ хъурай?

Гъа икI, мус ахварал фенатIани чир хъанач чаз.

Са къадар вахт алатайла хайибурун кушкушдин ванери ахварай авудна зун. Бадени диде къулан патав чин-чина ацукънавай. Бадедин члулав махпурдин шткъудин кланикай хкатнавай рехи мекери, адан лаплацу чини, члулав члехи вилери адан хъуьтуьл ванцихъ галаз акъван къазвай хьи! Чаз садрани ада ван хкажиз, пел члуриз акуначир. Кыляй-кылди сабурдин кIетI тир зи бадеди гъа вичин саягъда, секин ванцелди дидедиз лугъузвай:

– Чан бала, Саимат, рипинал гъул гъалчдай затI туш. Инсандихъ са тIимил къван сабурни хъана кланзавайди я. Вахъ ругуд аял ава. Ван хъайибурукай айиб тушни? Жуван муг серинармир. Жуван къул жува къайи ийидай затI туш.

– Зун хъфидач аниз, як атIайтIани хъфидач. Мад эхи хъжезмач завай! Ваз чизвачир акъван крар ава хьи... – Дидеди са ялце лагъана и гафар.

– Хъфиз кландачтIа, хъфимир ман, чан руш. Им ви кIвал я.

– Дахадиз хъел къведачни?

– Хъел атайтIани, вах кIваляй чукурдач хьи, стхади.

И гафарилай дидени буба клевелай хъел хъанвайди чир хъана заз. Анжах цIикъвед йиса авай аялдин акъулдивай къатлуз тежер акъван затIар авай хьи! Аялар вири хвешила авай. Чи ругудан, гъакIни халудин къуд аялдин ванер акъалтна язух бадедивай чи вягътедай физ жезвачир.

Баде акъван пара кландай хьи, чаз! Абурун кIвализ фейи югъ сувариз элкъведай. Тух жедачир чун адан верцIи ихтилатрикай. Баде лацу чина элкъвез-элкъвез шуьткъверар гъатнавай къакъан буйдин, яхун къари тир. Буфтаяр галай перем, виликай гимишдин пулар куърснавай шуткъу алукIдай ада. Тандал члулав рангунин къати-къатарин вахчаг жедай.

Гъар нянихъ кІвалинбур ксайдалай къулухъ вичин пекериз уѣтуъ ягъун адан адет тир. Чун и кардал мягѣтел жедай: къарийрини дамахардай затІ яни?

Дуъньяда бадедин кІвал къван иерди, регъятди, рикІиз чимиди авачир. Адал гзаф рикІ алай чи. Иллаки бадедин багъдал ашукъ тир чун. Кцлара гзафбурухъ хъиз, чахъни авайди муъжуъд сунтІух чил тир. Бадейрин магълевийрин салар лагъайтІа чибурулай къведра чІехи тир. Ина ичин, чуъхвердин, пІинидин, дамбулдин, кицикдин, тутун тарарин бегъер кІватІна куътягъ жедачир. Вичин авай-авачир са хцин, зи халу РчІабан хизандихъ галаз санал яшамиш жезвай бадеди квелинвал тавуна, багъдин бегъердикай ара-ара вичин къуд рушазни ракъурдай. Пудкъанни цІуд йис хъанвай и къариди тарциз акъахна абурун бегъер акъван хъсандиз кІватІдай хъи. Адан виклегъвили са чун ваъ, къуншияр, мукъва-къилиярни мягѣтелардай.

Бадедин багъ, на лугъуди, набататдин багъ тир. Ина менфят авачир са набататни экъечІдачир. Бадедилаи вичелай лагъайтІа, лукъманвални алакъдай. Паркъулрикай, дамард пешерикай, мурзун цуъкверикай, гъакІни маса векъер-къаларикай шумудни са жевгъерар гъазурдай ада. Гатфарилай зулун юкъваралди тамарайни суварай цуъквер, векъер кІватІна къурурдай бадеди. Гагъ-гагъ чуъллериз, тамариз, вацІун къерез цуъквер, векъер кІватІун патал зунни тухудай ада. Заз алахъна набататрикай, абурун сирерикай рахадай.

Гъафтеда садра хъар кутуна са хвах фу чрадай, нехирдай хтай калар ацана динжардай бадеди. Са герен санал акъваз-дачир, гъиле я кул жедай, я пер, яни акъванар. Акъванарни вичиз ухшарбур тир адан, датІана хтулриз са вуч ятІани храдай. Баде ксузвай кІвалин са пипІе авай тара лагъайтІа, гъа-миша цІийи гам жедай. Йиса къве гам атІудай ада. Гагъ-гагъ халичайрин цІийи чешнейрин суракъда аваз Кцларин яргъал

хуърериз рекъе гъатдай. Цудралди чешнейрин арадай вичиз кландайбур хкъана хкъедай.

Гъа юкъуз геждалди къугъвана чун. Эхирни халуни халу-свас аяларни галаз чпин тавдиз хъфена. Урват къил дидедин метлерал туна ксанвай. Уфтан бадеди вичин клвачерал эцигнавай лагъличадал ярх хъанвай. Бадеди клвачер юзурун риклелай алудайла, фад адан къвал гъилив гатазвай:

– Баде, акъвазмир тлун!

Чун къуд руш далу цлак гана, мус месер вегъедатла лугъуз авай. Анжах я диде, яни баде чкадилаи юза жезвачир. Эхирни баде члалал атана. Ада дидедиз ахмурар авуна:

– Я чан бала, аялар гъилий фена хъи! Къарагъна абур месик кутур тлун!

– Я де, мес вегъин герек авач, хъфида зун, кал нехирдай хтана гъикъван вахт я. Исятда лав гатазвайди я гъайванди, ам ацана кландачни?

– Бес вун амукъиз атанвачирни? – Бадедин ванце ягъанат какахъай хвешилвал авай. Им чна хъиз, дидедини къатланай. Ам экля хъанвайтлани, вичин и гъал хиве къаз кланзавачир. Гъавиляй жаваб гана:

– Каликай архайин туш зун, тахъайтла хъфидачир.

– Им ви атлай гаф яни?

– Ун, я диде.

– Акл ятла, къарагъ, аялар чандивай мийир! – Бадедин чина хвешивилин мили хъвер гъатнавай.

– Са тлимил вахт алатрай, къуншийрал дуьшуьш хъана кланзавач заз, – лагъана дидеди. Ахпа хъуьтуьлдаказ хълагъна: – Зи клвалин сирдикай масадаз вучиз хабар хъана кланзава къван?

Къайни циф какахънавай мичли йиф тир. Чун иридни накъанан хъиз мадни циргъина гъатнавай. Клевенкле къужахда

Уфтан авай диде, адан гуьгъуьнаваз кӀула Урват кӀунвай
Саяд, абурун кӀулухъ кваз зунни, Чимерни Синер физвай.

Бадейрин кӀваляй акъатдайла дидеди чаз лагъана:

– Аку, чун иниз атайди садазни чир тахъуй гъа! Ван хъана-
ни квез?

– Хъана! – хордалди жаваб гана чна.

Яргъалда къван вуч тир рехъ! Саклани куьтягъ жезвачир
ам. Эхирни агакьна чун кӀвализ. Варар къеняй кӀевнавачир,
гъаки кӀезилдаказ гелягъун кумазни ам гъасятда ахъа хъана.
Гъенеллай тутун тарцин кӀаник квай кӀарасдин тахтунал буба
ярх хъанвай. Адан винел чӀехи бадин чепкен алай. Чун акур-
ла буба къудгъунна къарагъна. Адавай вичин хвешивал чуь-
нуьхариз жезвачир. Эхирни тахсиркарвилелди дидедин
чиниз килигна лагъана:

– Саимат, данади цӀурзавай, за ам калихъ агалдарна.

– Хъсан хъана, Абдул, – явашдаказ жаваб гана дидеди.
Бубади Урват Саядавай къахчуна, куьтӀни тавуна кӀвал галай-
нихъ фена. Дидени адан гуьгъуьна гъатна. Зани Саяда сад-
садаз килигна. Регъят хъана чаз. Хвешила къавал акъахна,
гъарад вичин месик акахъна.

Им зи дидединни бубадин чаз чир хъайи сад лагъай ва куь-
тягъ хъайи хъел тир.

12. ХЪАР ГЪЕДЕТ

*К*цларин агъа магъледа Дуьгме хала лугъудай са къари авай. Датлана гъиле клеклец хъайи, и юкъ какур, яхун, асклан, куьлуь дишегъли фадлай дуьньядилаь фенватлани, фад-фад зи вилерикай карагда. Гъар рикел хтайла язух къведа заз адан. Акъван язух къведа хъи, вилерал шел акъалтда. Хъуьтуьлвилин чешне тир и умун инсан виридахъ галаз клуфук мили хъвер кваз акъван шириндиз рахадай хъи! Гъвечли-члехи талана гъалтайбуруз сифте вичи салам гудай, абурун кефияр хабар къадай. Чаз – аялриз адалай вилик салам гуз кландай, ингъе мажал гудачир къариди. Ада уьмуьрда са нин ятлани хатурдихъ хуклурун, рикл хун мумкин я лагъай гафар инсандин акъулдизни къведачир.

Дуьгме халадиз Къиримхан, Регъимхан, Гъедетхан тварар алай пуд хва авай. Къиримханни Регъимхан паб-аял галаз Кцларин вини къиле, цийиз кутунвай магъледа чпиз клвал эцигна яшамиш жезвай. Къаридин къилив адан гъвечли хва Гъедетхан гвай. Вичин дидедилаь тафаватлу яз ам пагъливандин ухшар авай, къакъан буйдин, хкатай хътин керкил руфун авай яцлу кас тир. “Хъар Гъедет” лагъай лаклаб гилигнавай кцларвийри адахъ. Чпел лаклабар алай муькуь инсанар хъиз, Гъедетни вердиш хъанвай вичин лаклабдив, на лугъуди, ам дуьньядиз “Хъар Гъедет” яз атанвай. Диганвай лаклаб тир. Инсанризни ам муькуь Гъедетрикай чара авун са акъван четин тушир. Гагъ-гагъ тийижир ксари жузадай чавай:

– Гъедетан клвал гъинал ала?

- Гъи Гъедетан?
- Хъар Гъедетан.
- Ангъе, анал, – жаваб гудай чна.

Сифте чаз пара незвайвайвилай инсанри адахъ ихътин лаклаб гилигнавайди хъиз жедай. Тахъайтла хъар хъиз хкатай члехи руфун жеч эхир инсандихъ. Гуьгъуьнлай чун гъар са куьнин гъавурда акъуна.

Кцларвийри ихтилатзавайвал, Дуьгме халадин гъуьл Ватандин Члехи дяведиз фейила адан гъвечли хва Гъедетхан йисни зуран аял тир. Текдиз, азиятдив члехи авунай дишегълиди вичин рухваяр. Дуьгме хала чпин квалин патав гвай поликлиникадин санитар тир. Экуьнлай няналди квалахдай, са герен санал акъваздачир ада къакъажзавай кабинетрини палатайри михъивилай реклв гудай. Ам акваз муькуь санитаррини рикл алаз квалахдай. Гъиле макъам гъатун кумазни квализ зверна аялрикай хабар къадай Дуьгме халади. Хендедади вичин сивикай, тандикай атлана, йиф-югъ талана квалахна, абур члехи авунай. Пудан гъилни фав агакъарай къариди вичин къве члехи хъиз кылди чилер къачуна ганай. Абуруни гъана чпиз квал-югъ авунвай. Вичин пудкъанни вад яш жедалди квалахнай дишегълиди. Эхирни “ви пенсия ваз кылелай алахъна фидайвал бес я”, лугъузвай вичин рухвайрин тлабуналди квалахдивай къерех хъана, квалеле ацукънай ам.

Гъедетан мехъерар къедалди зи риклел алама. Кламун магъледа яшамиш жезвай Дуьгме халадин гъенел далдамар атанва лагъайла чун – Пелен магъледин са клаплал аялар – зун, Магъитл, Мутл, Плати, Здукл чукурна гъаниз фенай. Дуьгме халадин асклан, гъвечли квализ чазни гъахъиз кланзавай.

Мехъерин юкъуз адет яз квалин вири раklarар ахъа жеда, нивай хъайитлани анай къенез гъахъиз жеда. Тавдин квал сиве-сивди цийи сусаз килигиз атанвай рушарив, сусарив, яшлу дишегълийривни къарийрив ацланвай. Гъавилай чаз

аялриз кIвале чка авачир. Свас такуна чавай эхиз жедай кьван? Чун гъарад сакIа синтIер ягъана гъахънай тавдин кIвализ. Инин вини пипIе акъвазнавай, чинал алай яру дуь-гуьр алуднавай сусан иервал акурбурун пагъ атIузвай. Чавай – гъвечи рушаривай адалай вил алудиз жезвачир. Иллаки МагъитIа сив ахъайна, гъейранвилелди сусаз килигзавай. Ада сусан чкадал вич хиялдиз гъизвай жеди.

Серфинат тир сусан тIвар. “ТIварни вич хътин иерди я, чан текъейдан,” – лагъана МагъитIа зи япал. ЧIехибуру кIвалай акъудначиртIа, ништа, чун гъикъван чIавалди Серфинатаз килигиз амукъдайтIа.

Цийи сусан тарифар ам гъайи йикъалай вириниз чкIанай. Адан тIвар мецера гъатнай, кцIарвияр адакай гъейранвилелди рахадай. Сусан къакъан буйдин, лацу якIарин, яргъи чулав киферин, рикIиз хуш акунрин тарифардай инсанри. Ингъе КцIара мифер фад чкIидай хъиз, фадни рикIелай алатдай. Иер Серфинатакай гъикI Сефигъ СефитI хъанатIа зи рикIел аламач. Зи рикIел аламайди ам я хъи, мехъерилай са шумуд йисар алатайла а къелечI якIарин, иер сусакай къатай тини хътин алахъай, яцIу са паб хъанай.

Виликан иервиликай гелни амачир Серфинатан. “Чина атIугъай хъел, сиве туькъуьл мез ава Сефигъ СефитIан”, – лугъуз ихтилатдай инсанри адакай. “Ада Дуьгме халадиз вил гана экв гузвач” лагъай хабарарни чкIизвай КцIариз. Инсанрик хъел кутазвайди суса яран дидедиз инад къун тир. Къени къуьл хътин, мез ширин Дуьгме халадихъ галаз рекъе тефин акъулди къатIудай кар тушир, вучиз лагъайтIа, гъуьл-ягъдихъ галазни мез жагъуриз алакъдай паб тир ам. Гъавилай къуншияр, мукъва-къилияр Серфинатал гъавалат хъана адаз акъул гуз алахъдай. Анжах бубайри лагъайвал, сефигъдай акъуллу кар акъатдач. СефитIан кар-кеспи вичин яран дидедиз – Дуьгме халадиз сеперар авун тир:

– Яллагъ ви гурмагъдин гум атлурай! Яллагъ ви сивин дад квахърай! Яллагъ ви ял къурай! Яллагъ вун ирид чилик акатрай! Яллагъ вун эхиратдин ахвариз фирай! Яллагъ вун жегълемдин цу курай! Яллагъ ви кларабар гъуьргъуь хъурай!

Ихътин сеперар ван хъайила, хайибурни, яд-ягъиярни пагъ атлана амукъдай, абурувай Сефитлан крар саклани иливариз жедачир. Сиве мез авачир, бегъем тлуьн галачир, вичин къайгъу вичи члугвазвай и гъвечли, яхун къари рекъе тагун акъулдиз къведачир кар тирди хъсандиз къатлузвай мукъвакылийрини къуншийри. Къариди вичин пекер вичи чуьхуьзва, са клвале къве къажгъан ава лагъай хабарар къуд патаз чуклунивай сусан хайибуруни адаз гъахъсузвилер мийир лугъудай. Анжах садан гафарни кваз къадачир, вучайтлани вичин тлул дегишардачир Сефигъ Сефитла:

– Квез Дуьгме чидач, ам чир хъун паталди адан свас хъун герек я. Адан са пай чилин кланикай физвайди я. Халкъариз вич малаик хъиз къалурзавай ам халисан малкамут я. Туькъуьл тларун я ам. Виже къведай инсан туш. Кар-пеше югъди-йифди кали хъиз гирнагъун я.

Эхиримжи гафар ван хъайила вири хъуьредай. Сиве са сасни амачир къаридивай жими-жуьруьдилай гъейри са затлни нез жезвачирди виридаз хъсандиз чизвай. Гъаклни суса гъар гъилера гъукумдалди къаридин пенсиядин са пай адавай къакъудзавайдини чизвачиз тушир инсанриз.

Садра гъикл ятлани Кцларин эл алахъзавай тазиятда Сефитла гъа вичин саягъда яран дидедикай ягъанатар ийизвай:

– Цихъ биргендрай вич! Зи чандихъни тандихъ тлазвачир чка кумач, анжах им аку, кланчл хъиз я. Начагъвал вуч затл ятла чидач малкамутдиз. Къена чи чандилай алатнайтла, гурбагур!

Вичихъ яб акалзавайбур пара хъунивай ам шанкъуна гъатзавай. Сивик квай звер вуч тир Сефитлан:

– Руфуна хьар авай зиндикъ! Я тух жерида туш, яни артух. Клертедилай хкадарна кланзавай вахт я. Хъалаш хьиз хъана клвачерик акатзава цлангур. Вилералди шумудни са хтулни шул акунва, ятлани дуьньядилай гьил къачуз кланзавач. Яллагъ ам техквердиз фий! Ял къурай адан!

Дишегълийрикай сада жузуна:

– Я свас, ваз вучиз икъван даклан я къари? Ам гъакъван пис инсан я къван?

– Хъсанди тиртла, зи пили къенвайни?

И члавуз Хьар Гьедет къенез гъахъна. Сада кушкушдалди лагъана:

– Секин хьухъ, касдиз ван атайтла, къал къачуди.

Анжах суса вирибуруз ван къведайвал хълагъна:

– Хвани адакай бизарди я. Къаридиз “ви таяр-туьшер фадлай а дуьньядиз фенва, бес вун мус фида?” – лугъузвайди я ада.

Вичин папа ван алаз лагъай и гафар ван хъанатлани, касди кваз къунач.

– Куь чка дар ийизвани къариди? Вуч кланзава квез адавай? – хъел кваз жузуна тазиятда ацукънавай Туьтуь халадин свас Салигъата.

– Бес дар ийизвачни? Вилин кланик гъамиша са къуьзуь къун хъайила хуш къведани ваз?

– Уьмуьр Аллагъди гузвайвал, Аллагъдини вахчузвайди я. Куьне къари чан алаз суруз ялзава хъи, – хъел кваз лагъана дишегълиди. Ахпа хълагъна: – Пака ви эхир гьикл жедатла садазни чидач. Гунагъ кар мийир, Сефият!

– Квехъ галаз рекъе физвачни къари? – жузуна Селми халади.

– Рекъе тефир ихтияр авани адаз? Сив гуддайди йе, рекъе тефейла!

Къвализ гъахъай Дуьгме халадиз и гафар ван хъанатлани, ада ван тахъай къасарна. Фена гъа вичин сусан, Сефитлан

къилив, халичадал ацукъна ам. Сефитла сивин харчивал хвена, пеле шуьткъверар туна. Къариди и кар къатланач.

Фекъиди “Ясин” клелна куьтягъайдалай къулухъ Дуьгме халадиз вич ацукънавай чкадилай къарагъиз клан хъайила, суса далудикай адак геляна. Са тлимил амай, ам чинихъди физ. Гуж-баладалди вич хвена къариди. Суса къур кар клвале ацукънавай дишегълийрини къатлана. Къариди вичин сусахъ элкъвена килигайла адан вилерал нагъв алай. “Ваз завай вуч кланзава?” – лагъана жузазвай а гъамлу вилери.

Гьедетхана бубадин клвалин къвалал вичиз къве гъавадин къакъан, члехи клвалер эцигна аниз куьч хъайила, вучиз ятлани Дуьгме хала цлур квалей акъудначир. “Къуьзуь паб я вун, гурарай акъахун, гурарай эвичлун четин жеда ваз”, – лагъана, диде цлур клвале ялгъуздииз тунай. Къуншийри ихтилат авурвал, гъа члавалай къаридикай гъафтейралди хабар къадачир гъуьлуьни папа. Дуьгме халадин бахтуну анал гъанвай хъи, вичин яшарив гекъигайла, ам пара виклгъ, кар алакьдай къари тир, садрани гъил-гъилел эцигна ацукъдачир. Ада ара датлана клвалин къулухъ галай члехи багъдиз къуллугъдай. Хъуьтлуьн яргъи йикъар хтулриз сун гуьлуьтар, бармакар, жандумар храз акъуддай.

И рикл тлардай къисадикай хабар авачирди бажагъат жедай Кцлара. Гъавилай вирибуруз гзаф хъел авай Хъар Гьедетакайни Сефигъ Сефитлакай. Иллаки аялриз абур аквадай вилер авачир.

Садра абурун клвалин патавай алатдайла заз бегъем какванвай, клеклецдин куьмекдалди явашдиз къекъвезвай Дуьгме хала акунай.

– Гъикл я вун, чан ширинди, – лагъана вичин саягъда мезгъвел авунай заз къариди.

– Гъей, ви вилер пиди къунва тахъуй? Раклар вучиз агалзавач? – лагъана гъараяр ганай къвед лагъай гъавадин айвандай

Сефигъ СефитIа вичин яран дидедиз. Дуьгме хала са гафни талана, кьулухъ элкьвена, свар кумай раклар клевирна, куь-луь-куьлуь камар къачуз куьчедай гьуз фенай.

Ишел атана вучдатIани чизвачир заз. Чи магьледиз хтайла анал къугъвазвай МутIни МагьитI акуна абурув агатнай зун.

– Ваз вуч хьанва, рикIин кьил? – вичин саягъда зи гевилар къаз алахъна МагьитI.

– А вакIан рушан тарс гана кIанзава, – шерзум яз лагъана за.

– Гьи вакIан рушан? – МутIа жузуна.

– СефитIан ман... – хъел кваз жаваб гана за. Ахпа жуван вилералди акурбурукай ихтилатна.

– ГикI гуда къван адан тарс? Ахътин мурдар инсанриз са куьнини таъсирдайди туш, – пашмандаказ лагъана МагьитIа.

– Мурдардаз мурдардивди кичIерарда ман... – Садлагъана кьилиз атай фикирдикай жувазни хуш атана.

– Вуч мурдардив, КIампул? – МутIани МагьитIа хордалди жузуна.

– СефитIан кIвализ мурдар ахъайна кIанда! – жуван фикир агакъарна за абурув.

– Гьинай жагъурда вуна мурдар? – МагьитIа кичIез-кичIез жузуна.

– Квез хабар авач, Къележугъдин кьуд пад курамалар я. Ангъе, икъван авайбур! – ИкI лагъана, за къве гьил ахъайна, абуруз курамалрин яргъивал гьикIван ятIа къалурна. – Къележугъда чаз сал ава, гъар гъяддин юкъуз чун салаз аявал-лиз физва. И гьилера аниз фейила са чанта курамалар тагъайтIа, зун бубадин руш туш! – хъел кваз лагъана за.

– Курамалди класзавач эхир! – МагьитIа и гафар акI лагъана хьи, на лугъуди дуьньядал адан виридалайни чIехи мурад Сефигъ СефитI гъулягъдин зегъер гана рекьин тир.

– Клас тавуртIани, а вакIан рушан рикI кIвачерик авудда хьи! – лагъана за.

Хвешила вучдатлани чизвачир аялриз.

– Вуна и кар кылиз акъудайтла, мад ви тай авач! – руьгъ кутуна зак Мутла.

Гъамиша кланзни-такланз фидай зун дидедихъ галаз Къележугъда авай чи салаз. И гъилера аниз фидалди диде-дин чан туьтуьниз клватлнай за.

– Чун Къележугъдиз мус фирвал я? – лугъуз герен-герен-да адавай хабар къазвай.

– Хийир хъуй, мад акъулдиз вуч атанва ви? – лугъуз диде-ди мягътелвилелди завай жузазвай.

Къве йикъалай – гъяддин юкъуз эхирни Къележугъдиз рекъе гъатнай чун.

Дидедихъни члехи вах Саядахъ галаз санал нисиналди кер-кидив пахлайрин эчелар михънай за. Нисинихъ фу тлуьрдалай къулухъ дидени вах ял ягъин патал тутун тарцин хъендик акайнавай рухунал ярх хъанай. Зун лагъайтла, парча-дин чанта къуна курамалрихъ гелкъвенанай. Инал-анал, хъипи накъвадал чпиз рагъ гузвай иер шуьтруь рангунин курамалар алай. Жуван аялвал и хуьре акъудай зазни къележугъви аялриз хъиз абурукай кичлечачир. Гъвечли члавуз чун абурув акъван къугъвадай хъи!

Са геренда пуд курамал къуна чантада тунай за. Чанта гваз хтайла дидедини ваха пахлайриз яд гузвай. Рухунал абуру клватлнавай къацу гъажиклаяр алай. За гъажиклаяр курамалар авай чантадиз вегъена, адан сив хъсандиз клевирнай.

– Гъей, Кламплул, бес я эведемиш хъайиди, пер къуна иниз ша! – Дидедин ван хъайила за жуван тадарак авуна куьтягнавай.

Нянихъ буба совхоздин къил ахъа машин гваз чун клвализ хутахиз атайла за гъасятда курамалар авай чанта кузовдиз

гадарнай, гуьгъуьналлаз жувни акъахнай. Ахпа вахазни диде-
диз машиндиз акъахиз куьмек ганай.

Чун Кцлариз агакъайла хурушум тир. Нехирдай хтай кал
динжарун патал цуриз гъахъай дидедин къил какахъайла за
гъажиклаяр бушарна, чантадин сив клевирна, ам багъда авай
векъин клунтлунин кланик чуьнуьхарнай. Ахпа хвешила фена и
кардикай Мутлазни Магъитлаз хабар ганай. Чи планди къил
къадалди ам сир хъиз хуьн къетлнай чна.

Пакагъан юкъуз чун пудни Хьар Гьедетан клвалин вилик
квей гъвечли паркда абур вилив хуьз эгечлнай. Гъуьлни паб
квлаляй акъатдай вахт чирна кланзавай. Мад яргъи юкъуз
квлале ацукъдачир хьи, абур.

Ништа, шумуд сят аламукънайтла чун инал. Ингъе эхирни
варар ахъа хъана, Сефигъ Сефитл гъиле чанта аваз клваляй
экъечлнай. Ам куьчедин эхирда авай туьквендиз гъахъайла
Мутлани Магъитла зак тади кутунай:

– Кламплул, фада!

– Мутл, белки вун фин? – кичлела жузунай за.

– Вун гъвечли я, гъаятдиз гъахъайла садазни аквадач. Зун
гъахайтла, идакай вири Кцлари хабар къада, – лагъана чанта
зав вуганай Мутла.

Зун клвачерик зурзун кваз варар ахъайна гъаятдиз гъахънай.
Рикли луьхъ-лухъиз гурарай акъахна, айвандал экъечлнай.
Сефигъ Сефитл ксузвай клвалин раklar ахъайна чантада авай
курамалар чилел вегъена, раklar клевирна, гурарай эвичлнай
зун. Варар ахъайна къецел экъечлайла рекъин а пата акъвазна-
вай Мутлни Магъитл акунай заз. Рангар атланвай завай гафни
лугъуз жезмачир. Им акурла Мутла заз рикл-дурклун ганай:

– Кас хъухъ, яда!

Са герендилаз зи кичлевал алатайла чун паркда авай члуру
шабалт тарцин патав экъечлнавай жиклидин валарин къулуьхъ
Сефигъ Сефитл туьквендай хтун вилив хуьз ацукънай. Гъикл

ятлани рехъ хуьникай галатна аялрихъ галаз къугъваз кыл
какахъай чи риклелай курамаларни, чи планни алатнай.
Садлагъана як атлудай хътин гъарайдин ванци магъле кIвачел
къарагъарнай. Сефигъ СефитIа акI гъарайзавай хъи, ван хъа-
йибурук кичI акатзавай. КIвачел алачиз гъенел, гъанайни
куьчедал звернавай СефитIан чIехи тан пеш хъиз юзазвай.
Адан ванцел къуншияр, гъакIни аялар кIватI хъанвай. Абурухъ
чунни галай.

– Ваз вуч хъанва, я паб? – къунши Сафура халади адавай
хабар къунай.

– Зи кIвал мурдарри къунва! – цIугънай СефитIа.

Са герендилай Дуьгме халадин кIвалин раклар ахъа хъана,
ам къецел экъечIнай. Вичин сусаз рикI-дуркIун гуз кIан хъа-
най къаридиз.

– Белки ви вилерикай карагнатIа? – хъуьтуьлдаказ жузу-
на ада.

– Зи кIилиз сер ягъанва лугъуз кIанзавани ваз? Вач фена
жуван са дерди ая! – И гафар лагъана ада далу элкъуьрна
къаридихъ.

Са куьтIни тавуна гъаятдиз гъахънай Дуьгме хала. Са
герендилай ам гIиле курамал аваз гъенел экъечIнай:

– Им курамал я, ада инсандиз зиян гудач, – лагъана ам
чилел гадарнай. Курамал кIватI жез, ахъа жез, чи патавай
шуткун хъана фенай. Сефигъ СефитIан зурзун сакIани алат-
завачир. Сафура халади адав са стакан яд хъваз тунай.

– Гъедет хкведалди завай кIвализ гъахъиз жедач, – лагъана
ам цлак агалтнай.

Чун хвешила гара авай, и хабар чи магъледин аялрив
агакъарун патал тIимил амай чна лув гуз. СефитIакай Дуьгме
халадин са гъвечIи хъайитIани къисас вахчуз хъана лугъуз
бахтлу тир чун.

Муькуь юкьуз и ванер вири Кцлариз чканай. Гьа нянихъ дидеди заз акьван телегь-билегь авунай хьи!

– Вун Кележугъдиз физ вучиз кIвачин хьанвайтIа гила чир хьана заз, КIампул! Захъ яб акала, мад гьилера вуна ихьтин кар хъувуртIа, за ви яргъивални гьяркьуьвал сад ийида! Ви бубадиз чир хьайитIа, ада ви хам алажда. Бес я вуна зи чан туьтуьниз кIватIайди. Валай гьейри мад аялар авач ман! Вун жагъай за жуван кьилиз вуч чара ийин?

Ахпа ам шерзум хьанваз вич-вичикди рахана:

– Я вахар, дидеяр, им я гада хьана гада туш, я руш хьана руш. Са бала я Аллагъди заз ганвай. Ихьтин мусибат женни?

Анжах СефитIаз кьур гьадди чаз гайи леззетдив гекъи-гайла дидедин ахмурар вуч тир хьи!

Хизан туькIуьрна гзаф йисар хьанвайтIани, Гьедетазни СефитIаз аялар жезвачир. И кардани яран дидедик тахсир кутадай суса. “А малкамутди зи гьил-кIвач кIевириз тунвайди я”, – лугьуз ара датIана гьуьлуьз гьадакай шейтIанвалдай. Вичин таяр-туьшерихъ мехъерардай аялар авай, вич лагъайтIа, са бицIекдик цигел тир Гьедет папан гафарин чIалахъ тир. ДакIан хьанвай адаз вичин диде. Виликан хьиз адав агатна ихтилатзамачир, гьал-агьвал кьазмачир къаридивай. Дуьгме халади и къайивилериз таб гуз, яргъи йикъарни йифер вичин кесиб кIвале текдиз акъудзавай. Ацукьдалди адан кIул хкатнавай.

Къве шуьмягъ сад хьайила, кIерец арадай акъудда, лугьуда бубайри. СефитIанни Гьедетан сад-садал гзаф рикI алай: абур чеб-чпихъ галаз акьван гур тир хьи, хьракни санал фидай. Гьа и кар Кцлара хкетдиз элкьвенай. “Хьар Гьедет” лакIабни гъавилай гилигнавай я касдихъ. СефитIа хьран кIвале фу чрадайла гьуьлуь папан кьвалал гъвечIи тIапунал ацукьна, хьрак шахар кутадай. Герен-герен абур винизиз, папахъ галаз ширин ихтилатдал илигдай. Хьрай

аватай сад лагъай члагай фу хипен нисидив иштагъдивди недай абуру. И кьведан ихтилат, гзаф члавуз Дуьгме халади-кай жедай. Датлана къаридик синихар кутаз, ягъанатар ийиз фу чрадай абуру.

Хьран квалин цал Дуьгме халадин квалик гал-кланвайвиляй абурун гафар авайвал ван кьведай къаридиз. Витни акъуд тийиз шехъдай Дуьгме хала: адан вилерай яру юргъар авахъдай. Некледи кана, тугъадиз уф гузвай къаридивай регъула са гаф кванни лугъуз жедачир. “Эллерикай айиб я,” лугъуз финдикъ акъуддачир ада. Къуншийри лагъайтла, къаридин язух члугваз сад-садаз лугъудай: “Дидеди велед руфуна хвена, веледди диде рухунал”.

Вичин пудкъанницлуд йис хъанвай къари рекъизвач лугъуз дердер авай хцизни сусаз. Вири мягътеларзавай са кар авай:, вучиз ятлани хцини суса къари текъенмаз Аллагъди чпиз велед гудач лугъузвай. Анжах вуч кар ятлани, начагъвилер агатзавачир къаридив, сагълам тир ам.

Инсанар Сефигъ Сефитлакай са акъван инжиклу тушир. Аллагъди акунар гана акъул таганвай, жегъилзамаз вичихъ “Сефигъ” лаклаб гилигнавай и дишегъли гъикъван хъайитлани масадан руш тир. Виридахъ хъел кутунвайди хциз хайи диде даклан хъун тир.

– Папан чандин клевида кван аквазвачни квез! – лугъуз гагъ-гагъ къуншийриз шел-хвалдай суса. Садра кванни яран дидедин тлвар къуна рахадачир ам.

– Рикл дар тахъайтла, дуьнья дар жеч. Аллагъди ганвай чан я, мус клан хъайитла, гъа члавузни вахчудайди я. Квез вуч кланзава Дуьгме халадивай? – къуншийри вирида сад хъиз къаридин пад къадай, адан язух члугвадай.

– Ада чун къуьзуь авуна хьи! – лугъуз вичин гъуьлуьн патав яран диде акъадна-астаддай суса. Хьар Гъедета сивяй са гафни акъуддачир, папаз садрани телегъ-билегъ ийидачир.

– Са гъуд къван авай къари я, квез вуч кланзава адавай? Месе гъатнавач хъи! – Инсанри чпин хъел чуьнуьхардачир. – Жуван квалин клан хкуддаибур жуван квалаяй акъатда, – лугъуз и кар иливариз тежез гафардай абуру.

Хцини суса аявалзавач лугъуз къуншийрин рикI акъатдай Дуьгме хала чпин квалериз илифариз кланз. Гагъ-гагъ къуншийриз адаз хуьрек ракъуриз клан жадай. “Чарадан къуьлуьн фалай жуван чIатI хъсан я,” - лугъуз, къариди садан пайни къабулдачир. Муькуь кве хцини фад-фад дидедиз чпин патав куьч хъун теклифдай, анжах къаридиз абуруз пар жез кландачир. “Гъарадаз вичин муг чими я”, – лугъуз санизни фидачир. Лугъуз тежедай хътин такабур авай къаридихъ. Вичин хизан садрани маса гудачир: пер хаз кландачир хайи-бурун. Гъа и карди кцIарвийрин виле амайдалайни хкажнавай Дуьгме хала.

Ялгъуз квалеле шумуд йисар рекъе туна къариди. Садра къванни начагъ хъанач ам. Садни вичикай инжиклу авунач. Ажалди рак гатайла, къуш хъиз къена ам. Хъар Гъедетазни Сефигъ СефитIаз хвешизвай лугъуда инсанри. Ингъе къаридин яхцIуарар акъатай юкъуз СефитI месе гъатна. Къад йисуз Хъар Гъедета вичин начагъ папаз аявална. Цавараллай Аллагъдиз хъсандиз чизвайди я, низ гъихътин жаза гана кланзавайди ятIа, – лугъуз ихтилатдай инсанри.

13. ПЕПЕ

Ко ве юкI алай хьтин къакъан буйдин, гъяркъуь къуь-
нерин, чIулав чIарарин и жегьил заз и кIвале са
шумудра акунай. Халисан пагъливандин ухшарар авай
Жаруллагахъ. Ам къекъведайла, чIехи са къвал юзазвай
хьиз жедай заз. Адан ванни гъа вичин акунрив къадай хьтин
яцIуди тир. Гзаф заландиз, ванер къунвайди хьиз рахадай ам.
Са гаф лагъана къилиз акъуддалди чан туьтуьниз кIватIдай.

Ам вичелай рази жегьил тирди гъасятда къатIуз жедай.
Таяриз-туьшериз винелайгъуз, саймазвилелди килигдай,
абурухъ галаз кваз такъадай жуьреда рахадай, гъавилай са
акъван хуш авачир адакай кIцIарвийриз. Са министрдин хата-
сузвал хуьзвай и шумал кIалубдин жегьилди. Вичин хузайин-
ди вацIун къере эцигнавай пачагъдин кIвалер хьтин дарамат-
дал къил чIугун патал фад-фад къведай иниз.

Гъар иниз атайла хузайиндин къуншидал яшамиш жезвай,
чIехи жендек авай Умахан халудивни адан гъвечли буйдин,
яхун папав – Зуьруьят халадив агатдай ам. Фад-фад абурун
кIвализ илифдай, чай хъвана ихтилатдал илигдай. А чIавуз
КIцIара Умахан халуни Зуьруьят хала тийижири кас бажагъат
авай. Умахан халу хъсан гъуьрчехъан хьиз виринриз сейли
тир. Гъуьрчен береда, иллаки зулунни хъуьтIуьн варцара ам
кIвалера жагъидачир. Тамара, чуьллера къекъвена жейран
тир, чуьлдин яц тир, къуьр тир ягъана вичин хизан хуьдай
ада. Умахан халудин суракъдал инай-анай тIвар-ван авай

инсанар къведай, адахъ галаз санал гъуърчез фидай. Лугъуз тежедай хътин секин инсан тир Умахан халу. Тебиатдал гзафни-гзаф рикI алай, шаирдин рикI авай ада уьмуьрда са касдин хатурдихъни хкIурайди тушир.

Зуьруьят хала лагъайтIа, адан акси я. ЦIай-ялав тир и дишегълидин рахунарни, крарни вири векъибур тир. Са бязи-буру хъиз рикIе са затI аваз, мецел маса затI гъидачир. Гаф атай чкадал, чинал лугъудай. Я вичи таб рахадачир, я масадан тапарар эхдачир. Гъавиляй вил ягъидай вирида адакай. Юкъван мектеб акъалтIарна кIвале ацукъна кайванивал ийизвайтIани, гзаф чирвилер авай Зуьруьят халадихъ.

Экуьн яралай къуланфералди кIвачел алай и дишегълидиз къуншийрин арада чIехи гъуьрмет гъанвай крарикай сад ам тир хъи, датIана гъиле ктаб, газет жедай адан. Вичи кIелайбур магълединбурузни ахъайдай. Мугъман авачир са югъни жедачир и хизандихъ. Инай-анай гзаф инсанар къведай и кIвализ, вирини хъсандиз къабулдай, суфра гъамиша ахъа яз жедай абурун. Садра и кIвализ илифайбуру уьмуьр тирвал ина тIуьр фу рикIелай ракъурдачир. Иллаки Зуьруьят халадин ихтилатри ялдай парабур. Адан ихтилатрин кIвенкIни, гуьгъни лезгияр жедай.

Чида къван къиса вуч тир адаз! На лугъуди, виш йисан, дуьньяяр акунвай къари тир ам. Мецел звер алаз акI ихтилатдай хъи, тух жедачир адакай. Чи магъледин чIехибурузни, гъвечибурузни хатур пара кIандай Зуьруьят халадин. Авайвал лагъайтIа, хайи халкъдал, адан чIалал, адетрал, ацукъун-къарагъунал дамахун вуч лагъай чIал ятIа, чаз сифтени-сифте гъадавай чир хъанай. Са бязи алимрилайни хъсандиз чидай адаз чи тарихар. Гъа и карди кцIарвийрин арада адан гъуьрмет амайдалайни артухарнавай. Гъвечи,

яхун Зуьруьят халади ихтилатдал илигайла адан хура сада-
вайни акъвазиз жедачир.

Зуьруьят халадизни Умахан халудиз Зибейдани
Зейдуллагъ тIварар алай са рушни са гада авай. Вири
кIларвийрал хьиз абурални лакIабар алай. ЗибетIни ЗдукI
лугъуз эвердай и аялриз. Чи таяр-туьшер тир абур къени
аялар тир: виридахъ галаз рекъе фидай, чIуру крарихъ ял
тийидай, гъей лагъайла гъай лугъудай.

Садра чи магъледин аялар ЗдукIриниз – ханвай кIарасар
харадиз кIватIун патал адаз куьмек гуз фенвай. А береда
аялри гъа икI, нубатдалди къуншийриз четин кIвалахра куь-
мек гудай. А юкъуз чна кIарасар кIватIна куьтягъайла
Зуьруьят халади хъуьрез-хъуьрез лагъанай:

– Умахан Набранда авай вичин дустарин килив фенвайди
тир. Тур вегъенвай абуру гъуьлуьз. Умаханан туруниз и гъи-
лера са шумуд къизилдин балугъ аватнавай. Къизил балугъ
тек недайди туш, куь пайни тунва за.

Чун хвешила адан гуьгъуьнаваз цIун кIвализ гъахънай. Ина
чIехи къажгъандин къене чан алай са къизилдин балугъ авай.
Са азим чIавуз адав къугъвайдалай къулухъ Зуьруьят халади
чаз – аялриз кылди суфра ахъайнай. КIвалахнавай “фялей-
риз” чан-рикI авун адан адет тир. И гъилера чи суфра
пачагъриз лайихлуди тир – чранвай къизилдин балугъ эциг-
навай Зуьруьят халади чи вилик. И заха дишегълиди
чIехибуруз хьиз къуллугъзавай чаз. Балугъ акъван хъсандиз
чранвай хьи, чна тупIариз мез гуз лезетдив незвай.

Са герендилай магъледин аялар хъфена. Зун ЗдукIлахъ
галаз абурун кIвале амукъна. Умахан халу куьчедай кIвализ
цIийиз хтанвай хьи, Жаруллагъ вич хътин къакъан буйдин,
гъяркъуь къуьнерин, чIехи жендекдин къве гадани галаз къе-
нез гъахъна.

– Зуьруьят баха, Умахан даха, ибур зи дустар я: Мардахайни Алексей. Чун исятда пудни санал шегьердиз хьфирвал я, амма аватла чай хьвадай чна, – лагьана Жаруллагьа.

– Вув, аватла вуч лагьай члал я, исятда чайни гуда за квез, фуни, чан жуванди, – лагьана дишегьлиди вичин саягьда. Са геренда абурун вилик суфра ахьайна, чай, фу гьана. Чаз гайи кьизилдин балугьдикай мугьманрин виликни эцигна. Жегьилри фу тлуьна куьтягьайдалай кьулухь Зуьруьят хала жузун-качузуник эгечлна:

– Жаруллагь, чан хва, вуна мехьерар вучиз ийизвач?

Жаруллагьа вичин яцлу ванцелди лагьана:

– Са ферлу руш ава кьван?

Ихьтин жаваб ван кьведайди акьулдиз кьведачир жеди Зуьруьят халадин. Ада екля хьанваз лагьана:

– Акл вучиз лугьузва вуна? Иер, акьуллу лезги рушар тлимил авани?

Гадади и гьилера кваз такьадай саягьда килигна дишегьлидиз:

– Лезги руш? Са гьам тир кимиди. Вуж кландатлани хьурай, анжах лезги тахьурай.

И гафар ван хьайила клвалин са пипле кьугьвазвай Здуклани за мягьтелвилелди и лезги гададиз килигна. Сифте адан гафар зарафатдай кьуна чна. Зуьруьят халадини сифте адан гафар япалайнач. Ништа, белки гьавурда акьунач жеди ам гададин. Гьа вичин саягьда сивик хьвер галаз ихтилатдиз давамна:

– Жуван дидедиз лагь, са хьсан лезги руш жагьуррай ваз. Тахьайтла яшар алатда, мад са рушани вун агуддач.

Гадади атлугьай жуьреда жаваб гана:

– Дидеди жагъурнавай ман са лезги руш! Я дамахар ийиз чидачир, я рахаз. Бегъембур туш чи рушар. Усалбур я. За вучайтлани лезги руш къачудач! Гъим кландатлани хъурай, лезги тахъурай!

Зунни ЗдукI чина силле акъурбур хъиз къах хъанвай. ЧIалахъ жезвачир чун ван хъайибурун. Садлагъана Зуъруют хала къудгъунна ацукънавай чкадилай къарагъна. Адан хцIи ван кIвализ чкIана:

– Къарагъ кIвачел!

Жаруллагъан рангар атлана. Ихътин кар жедайди акъулдиз къведачир ада вичи-вич квадарна: вичи гъихътин гъалатIдиз рехъ ганатIа гъелени бегъемдиз къатланвачир хътин тир ада.

Зуъруют халадин ван и гъилера лап векъиз акъатна:

– Зун нив я?

Жаруллагъ кланз-такланз кIвачел къарагъна. Дишегълиди вичин дегиш хъанвай ванцелди цIугъна:

– Зав гице жуван тапанчи!

Дишегълиди и гафар акI лагъана хъи, Жаруллагъа коман-дирдин эмир кылиз акъуддай аскерди хъиз гъасятда вичин тапанчи адав вугана. Ахпа кыл агъузна дишегълидин вилик акъвазна. Зурба жендекдин Жаруллагъ и гъвечIи дишегълидин вилик зурзаз акурла ина гъалар хъсан тушир-ди къатлана чна.

Зуъруюта тапанчи жегъилдал туькIуърна гъарайна:

– Исятда ви пемпе цавуз акъудда за!

Гада цал хъиз лацу хъанвай. Адан дустарин рангарни атланвай. Умахан халуни, чунни вучдатIа тийижиз амай. Вичай хехинив са гаф акъатдай Умахан халу эхирни чIалал атана:

– Ваз вуч хъанва, я руш? Чи кыл баладик кутаз кланзава-ни ваз?

– Гуьлле гуда за адаз, чи арада са алчах тӀимил хьурай, – сакӀани элекъзавачир Зуьруьят хала, ам хьиле кузвай. – Вуна лезгидин кӀвале лезгидиз экьуьгда ман! Ваз жуван дустарикай хьайитӀани регьуь хьаначни? Абур гьич чпин халкъдикай икӀ хай рахадани?

Эхирни зурзазвай ванцелди минетна Жаруллагьа:

– Зуьруьят баха, са гьалатӀ авуна за, мад туба хьурай. Вахце зав тапанчи.

Зуьруьят халади тапанчи гададилаь алуднавачир.

– Вахь акьул авайтӀа, на тапанчи зав вугудайни?

Дишегьлидин и гафар рикӀяй тӀвек акьуддайбур тир. Эхирни Жаруллагь Зуьруьят халадин вилик мет ягъана. Пагьливан хьтин гада и гьвечӀи, яхун дишегьлидин патав акьван ажуз аквазвай хь! Дишегьлидивай и кар эхиз хьанач. Хуш атанач адаз и чӀехи жендекдин жегьил пиле хьуникай. И гьилера адан ванцӀи кӀвал юзурна:

– Къарагь кӀвачел яда, итим тушни вун?

Жаруллагь гьасятда кӀвачел къарагьна. Зарзалаг хьиз зурзазвай адахь язух къведай хьтин гьал авай: пагьливандин суй авайтӀани, пепедиз ухшар тир ам. ГьвечӀи, аскӀан, яхун Зуьруьят хала лагьайтӀа, на лугьуди, чӀехи са дагь тир, халисан дагь. Галатна и дагь. Ада тапанчи гададив вахкана лагьана:

– Квахь инлай! Мад садрани зи вилериз тахкурай вун!

Пепеди чилел аватай тапанчи къахчуна дустарни галаз къецел цӀвехна. Абурун гуьгьуьнналлаз ракӀар гьалч хьайила Зуьруьят халади Умахан халудиз килигна, дериндай агь чӀугуна лагьана:

– Ихьтин алчахар дуьньядиз ни гьизвайди я?

14. БИСЕН КЪАРИДИН КЪАЗАР

Вини магъледа, МутІрин къуншидал Бисен лугъу-дай са къари яшамиш жезвай. Касни авачир и къудкъад яшарин къакъан, яхун, гъилер далудал туна тимтик къекъведай папан викІегъвал акурбур мягътел жедай. Шегъердин и къиляй фена а къиляй хкатдай, галатун тийижир и къари адан къазари вири КцІариз сейли авунвай. Адет яз масабур уад-ругуд, вини къил цІуд къаз хвейила Бисен къаридин гъенел къанницІуд, яхцІур къаз жедай. Вични муькуьбурун къазарилай тафаватлу яз Бисен къаридинбур иеси авачирбур хъиз датІана куьчейра къекъведай. Жергейра аваз, къвалар илисиз-илисиз и магъледай а магъледиз, и куьчедай а куьчедиз фидай и чІехи лужуни гъар юкъуз интернатдай чи магъледа къван яргъи рехъ къетІдай. Къагъдин ванер акъалтна, куьчебанар хъиз рекъер-хуьлер кІвачик кутаз, инсанар чандивай ийидай абуру.

И къазар акъван чин алайбур тир хъи, гагъ-гагъ луварар сад-садал гъалчиз, чпиз хуш татай инсанрал вегъедай. Иллаки цицибар ахъайна, абур къвалал алаз къекъведайла къазарин вягътедай садавайни физ жедачир. Акъван къастунал кІеви гъайванар тир хъи, гъич чарадан цицибарни куьчейрихъ гатІунардачир, лап гъалдай фидалди абурал элуйкъдай. Аялри и къазарал зарафатдалди “МутІан къазар” тІвар тунвай.

Гъа икІ, Бисен къаридин къазари шумудни са магъле-дин инсанрин къен канвай. Чаз, аялриз лагъайтІа, абур у инадзавай. Къазарин гъиляй чуьнуьх жедай тІвек жагъизвачир чаз. Чи рикІ алай, датІана къугъвадай КъенчІеб пеле и къазари, на лугъуди, лабар вегъенвай. ВучайтІани чукур из жедачир абур чавай. Шумудни са магъле кІвачелай авуна иниз къведай, ина чахъ галаз санал ял ягъидай къазари.

А береда жегъил-къуьзуь талана кцІарви дишегълийри гъар экуьнахъ къалан кулуни в чпин варарилай къеца л пад шткана михъдай. Садбуру лагъайтІа, яргъи шлангар къуна магъле цив чуьхуьдай. КъепІиналлай аялди цІугъайтІани, къулал алай нек алахъайтІани, и михъвилер тавуна акъваздачир дишегълияр. Куьче шткана, гъен рестеда турдалай къулухъ кІвалин крар ийиз эгечІдай абур. Гъа ихътин галайвилери КцІар михъи шегъер хъиз бириниз сейли авунвай.

И къайда чи кІвализни хас тир. Ингъе интернатдинни КъенчІеб пелен арада авай магълейра шумуд йис тир и къайда чІур жез. Ам чІурзавайдини Бисен къаридин къазар тир. Гъар экуьнахъ вирида цІийиз шткана чуьхвенвай магълеяр и къазарин лужуни са легъзеда къацІурна хъфидай. Куьчейрилай тІекьерин ни алахъна фейила хъел акатдай инсанрик. Чан туьтуьниз атанвай абурун. Иллаки зи диде чандивай авунвай къазари. Гъар юкъуз гъенелай дидедин шерзум хъанвай ван галуькдаи чи япарихъ. Ада кузни-хъукъваз къазариз сеперардай:

– Я тІарун акатай тІекъецар, яллагъ куь ял атІурай, яллагъ куь кІвачер хурай, яллагъ куь туьд къурай хъи, мад къакъра ягъиз тежедайвал.

Гьар гьилера къазарин къагъдин ванцел къецел экъечлайла, квалин вилик пад тлехьери къунваз акурла дидедин язух члугвадай чна. Ингье вири магъледиз чклидай тлехьерин ни.

Бисен къаридин къазарикай чан туьтуьниз кватл хьанвайбур акъван тир хьи! Шумудни са магълевийриз бегъем тлагъ гузвай абуру. Са къиликай вири квалерин вилик физ, анал гьалтай векъ-мекъ нез, тлехъ авуна, чпин рехъ давамардай къазари. Са гафуналди, вири бизар авунвай и явакъанри. Гьакл ятлани, садавайни Бисен къаридиз са гафни лугъуз жедачир. Вил ягъадай кцларвийри адакай. Гъуьл дяведа гъелек хъайи, вич дяведай къиле кклал аваз хтай и папан хатурдихъ хуклурдай ихтияр садазни авачир.

Ватандин чилер душманрикай хвейи адан са гаф къвед ийиз жедайни? Анжах вирида рикле сеперардай адаз: “Я чан къейи къари, вуна икъван къазарикай вучзавайди я? Вавай абур михъна куьтягъ жезвайди яни? Хъуьтлугъз къвед-пуд къаз туклуна неда лугъуз йис акъатдалди вуна чаз инаддани? Яллагъ къазар къена вун гьакл амуьрай!”

Садра гьикл ятлани вилералди чаз аламатдин са кар акунай. Бисенан къазари Мутлрин квалин вилик лабар вегъенвай. Абур акуна хъел акатай, агъадикай хквезвай Мутлан буба Имирали халуди чилелай къван къачуна къазарал гьалчнай. Ингье къазари ам кваз къуначир. Къушар чкадилай юза тежез акурла касди галтугнай абурухъ. Гьа и кар багъна хъанай къазариз. Абуру къав ацалтна Имирали халудал акл вегъенай хьи, ам чамарда гьатнай. Къазари къакъан буйдин, гьаркъуь къуьнерин, яцлу спелар авай и яшлу касдин гуьгъуьна акл чукурнай

хьи, касди са гуж-баладалди абурукай чан куътягънай. И вакъиадилай къулухъ Имиралли халу Бисенан къазар акурла са километр яргъалай фидай.

Гагъ-гагъ Мутлак эцяйдай чна:

– И ви къуншийрал алай чин вуч я! Пажар хъиз, гъина ахъа раклар акуртла, гъаниз гъахъда хьи, сиягъар!

Мутл хъуъредай. Маса вуч алакъдай хьи, адалай. Чпин клуф сух тавур са тлэквенни тадачир а хайратдиз фейи-буру. Квалин иесийри хабар къадалди кеф-кефина жадай абур, гъиниз фейитлани чпин ни галай гелер тадай. Зулун марфари, хъуътлуън живери абурун тлэкъерикай чи чан куътягъдай, анжах гатфарни гад виридан вилерай хкидай къазари. Тлэкъерин ни члугдалди чандивай хъанвай чун.

Гъар къве къалай сад къуншийар клватл хъана Бисен къаридин къилив фидай:

– Я Бисен хала, жуван къазар жуван гъенел хуъх ман...

Бисен къариди кларарал вегъидай абурун гафар:

– Куък хкатайбуруз за гъикъван лугъузва, варарай къеџел экъечлмир, яб гузва къван?

Къариди чпикай ягъанатиз акурла къуншийрик хъел акатдай:

– Ваз Аллагъди инсаф гурай, я Бисен хала, чи магъ-лейрилай ви къазарин тлэкъерин ни алахъна физва эхир.

Къариди вичин кларни юзурдачир:

– Я вахар-дидеяр, бес за вучин, тумариз клумп ягъадани фагъиррин?

Сивик хъвер акатай къуншийри чара атлана, эхирни адаз минетдай:

– Риклиз къейи Бисен хала, ваз дад хъуй, аявал ая тлун жуван къазариз!

Къари хъуьредай:

– За гьикI аявалин, Аллагъди абур гъа и саягъда халкънава эхир. Инай тIуьрди анай акъатзава.

Къуншияр лугъудай гаф жагъун тавуна пашмандаказ къулухъ элкъведай.

Гъикъван вахтар тир за Бисен къаридин къазариз тарс гуникай фикир ийиз. Абурулай жуван хъел аладардай макъамдихъ гелкъвезвай зун. Ингъе къазар захъ галаз чуьнуьх-муьнуьх къугъвазвай, сакIани зи гъиле гъатзавачир абур. Гъар къвед-пуд сятдилай чи кIвалин вилик пад цийи тIекъеривди ацIанваз акваз цIай акатзавай захъ.

Садра зун куьче цIийиз цив чуьхвена гъаятдиз гъахънавай хъи, садлагъана къецелай къазарин таниш ванер галукъна зи япарихъ. Хъел кваз “Аку за куь дуван гьикI ийидатIа! Аку за куь чан гьикI къачудатIа!”- лагъана къецел экъечIайла заз алапатдин кар акуна: за цIийиз чуьхвенвай шуьше хътин михъи чил тIекъерив къацIурнавай. Заз жуван къиляй гум акъатай хъиз хъана. Са шумуд кам анихъ къацу векъерал ацукънавай къацар акурла иви ргана зи:

– Гъатна куьн зи гъиле, хайратдиз фейибур! Гъегена, бугъма акъатайбур! Аку за куь кIвачер гьикI хадатIа! Аку куьне тIуьрбур гьикI куь вилерай хкидатIа!

ИкI лугъуз, чилелай къванер къачуз абурал гъалчзавай за. Анжах къванер гъич тIветIрейни къазвачир къазари. Абур къазарин къалин туьквера акъаз гъасятда чилел аватзавай. Им акваз амайдалайни хъел акатзавай захъ. Къвердавай чIехи къванер жагъуриз, зарбдив гъалчзавай за, анжах мадни вежина къазвачир къазари. Гъа и карди цIай кутазвай захъ. Эхирни за дугурай гъуд

къван авай са къванци тларна са къазраз. Ван алаз къагъна, са къвалак ярх хъана ам.

Къаз къенваз акуна зурзун акатна захъ. Кичлела вучдатла чизмачир заз. Бисен къаридин къаз рекъинин эхир гъихътинди жедатла хъсандиз къатлузвай за. Папаз хабар хъун кумазни чи гъенел силисчияр къведайди, къариди зун къаз тадайди вилерикай карагзавай зи.

Са къаз вичихъ гъерекат кумачиз чилел ярх хъана акун бес хъана муькуьбуруз. Садлагъана ина ахътин ванер гъатна хъи, тупларив япар клевириз мажбур хъана зун. Чилеллайди юкъва туна, луварар гъалчиз-гъалчиз, амай къазар адалай ак! элкъвезвай хъи! Хордалди къагъзавай абуру: къейиди юкъвал туна лугъунарзавай инсанриз ухшар тир къазар.

Икъван гагъди заз такур хътин са алапатдин кар тир им. Луварар гъалчиз, къагъиз чандик кич! кутазвай абуру, ингъе къенвайдал чан хквезвачир.

Рикле лугъуз тежедай хътин са заланвал гъатнавай зи. Чан алай са къаз къена лугъуз жуваз жувакай хъел къвезвай. Чанда кичлевал гъатна квализ чукурнай зун. Рикли лухълухъдив ягъизвай зи.

– Я бала, ваз вуч хъанва, ви рангар вучиз атланва? – лагъана диде зав агатнай. Анжах адан ахмуррикай кичлела жува авур кар хиве къуначир за.

– Са затіни хъанвач, – лагъана диде секинарнай за. “Бисен къаридиз чир хъайитла, ада зи хам алажда”, – лугъуз фикирзавай за. Къаридиз хабар жедалди къенвай къаз са шешелда туна хъуртал гадарун герек тир. Бес пехъи хъанвай къазарин виликай ам гъик! къахчудай?

Са герендилай эхиз тахъана къежел экъечінай зун. Къазар чпин клуфар яргъи авуна зи винел къвез акурла

гъаятдиз гъахъ хъувуна раклар клевирнай за. Гила варарин кьулухъай хуъзвай за абур.

Садлагъана зай гъарай акъатна. Хвешила вучдатлани чизвачир заз: кьенвай къазрал чан хтанвай. Са тлимил къван къеџивал ийизвайтлани, саламат тир ам. Ам къарагънаваз акурла муькуь къазарни секин хъана. Гила абур гаф-члал сад авунвайда хъиз дуъз чи ракларин вилик векъ незвай. Мад захъ къазар чукурдай фикир амачир. “Гъикъван клантлани неъ, къаџура, за квехъ къахъийдач!” – лугъуз жув-жував рахазвай зун. Абуруни зун кваз такъуна чпин кар кьилиз акъудзавай. Са герендила абур жергеда аваз хъфена: къван акъур къазра къеџивал хъийизмачир.

Сентябрдин эхирра Бисен къаридин къазарин килел аламатдин са кар атанай. Садра Мутлрин гъаятдиз гъахъай къазариз ана девран хъанай. “Изабелла” сортунин уъзуьмар авахънавай гъаятда къазариз Мутлан члехи буба Сейди халуди чехир къун патал миже хкудна пучалар вегъенвай члехи къажгъан гъатнай.

Са къадар вахтундила къеџел экъечлй Гъарифат бадедин цлугъдин ванци магъле клвачел къарагъарнай:

– Вув, гуж хъана заз! Им вуч кар я зи килел атайди? Бисен, я Бисен, иниз ша, зи клвалин юкъ аватна.

Адан ванџел даклардай кыл акъудай Бисен къариди жузунай:

– Вуч хъанва, я Гъарифат?

– Фад чи гъаятдиз ша! Ина авай йикъ аку!

Вичин къазар инал-анал кьенваз акур Бисен къаридиз гъенеллай миже хкуднавай пучалар акурла абур чехирдикай зегъерламиш хъанвайди хъиз хъана.

– Квевай къажгъандал кыл эцигиз жедачир ман? – ахмурарна къуншидиз. Хъел акатай Гъарифат бадедивай эхиз хъанач:

– Мад и гъилера залай гъил къачу, ви къазар къе чи квализ илифдайди къатланач за.

Бисен къариди адан гафар кваз къунач:

– Вахъ галаз зи ихтилат ахпагъаз амукърай, – лагъана къазар усунилай вичин гъаятдиз гадарна. Къазар мурдар тахъанмаз абурун туьк михъна, къазар ужуздай хъайитлани маса гуда лагъана фикирна жеди къариди.

Ада цлуд къаз алажна куьтягъайла кварцяй ичлирзавай хътин гужлу марф къваз эгечлна. Алай-алайдал туна квализ гъахъай къаридиз са стакан чай хъвана, квалах куьтягъиз клан хъана.

Са герендилай куьчедай къвезвай гурлу ванер япарихъ галукъайла ам варарихъ экъечлна. Къецел гзаф къуншияр клватл хъанвай. Гъвечли-члехи вири ван алаз хъуьрезвай. Къетне Бисен къариди къенвайди хъиз хъана са къиликай алажай къецил къазар куьчедин юкъвал марфадин кланик къагъ алахъиз, зурзаз акъвазнавай. Вилерилай накъвар алахъиз хъуьрезвай инсанриз килигиз, къазари тлекъзавай. Чехирди пиянарнавай абур чпел хтанвай хътин тир.

И члавуз ванцел къецел экъечлай Мутл зунни Магъитл акуна чи къилив атанай. Ада мягътелвилелди гагъ чаз, гагъни зурзазвай къецил къазариз килигзавай.

– Ви къуншияр пиян хъанва гъа! - лагъанай Магъитла. Адан гафарал вири хъуьренай.

15. ЗДУКІАН ГЬАД

хирни атана агакьнай зун ЗдукІ авай чкадиз. Хъиляй плузарар жакьваз, къуд уьлкведилай ван алахьдайвал гьарайнай за:

– Аку садра за ви пемпе гьикІ цавуз акъуддатІа!

Анжах Зейдуллагъ дуьньядикай хабарсуздаказ вичин кефина авай. Зун гьич тІветІрейни къазвачир ада. Идакай амайдалайни хъел акатзавай захъ.

– Аку, за тар атлузва гьа!!! Ван къвезвани ваз, ЗдукІ? Ахпа хабарнач лугьумир.

“КьенчІеб пелен” вини кьиле, тамуз фидай рекьин кьерехда авай къуьзуь пинидин тарцин куклушдиз акъахнавай Зейдуллагъаз гьеле вичин кьилел вуч къведатІа чизвачир. Зи къастуникай, за вичиз къадай гьаддикай хабарсуз тир ада “Загъадурзагъа” манидал илигнавай. Гагъ-гагъ манидиз арагуз, рагъ акьуна мижеда гьатнавай, алучаяр къван чІехи, чІупчІулав пинияр атлуз, сивив ваниз таз, лезетдив незвай ада. Заз буьжуьтІар ийиз, зи сивяй яд авадариз кІанзавай гададиз. Арада пинийрин цилер виняй гьуз зал вегьиз, зун къапарай акъудиз алахъзавай.

– ЗдукІ, зи гафарихъ хъсандиз яб акала, аку, за тар атлузва, вун анай аватна кьейитІа, мад завай аквамир!

Тарцел къацІзавай мишердин ван атайла гададин кефияр чІур хъана, вич акъахнавай хилелай заз килигнай ада. Кьакьан, шуькІуь тар гару галтадунивай кичІехъандин рикІ аватзавай.

Адахъ мадни пара кичІ кутун патал тарцин пунал са кьулу-нин кІус эцигна ам атІуз эгечІнай зун. Мишердин ван кьати хьунивай ЗдукІа ван кьуд улкведлай алахьдайвал цІугъзавай. Адан гьарай-вургъайди зун амайдалайни шанкьуна твазвай. ЗдукІа гьараюнивай за мишердив генани фад-фад атІузвай кьул.

– КІампІул, ви кьил чІур хьанва тахьуй? – цІугъзавай гадади.

Анжах за адан гафар кваз кьазвачир.

– Валлагъ, сумаллагъ, ви кьилиз сер ягъанвай хьтинди я. – ЗдукІаз бегъем кичІе хьанвайди аквазвай. Ингъе вичин ван-цел иниз садни текъведайдан гъавурда акьур гадади эхирни гьуьлягъдин мез акьуднавай:

– КІампІул, чан КІампІул, вуч жеда, мийир ман и кар.

За ван тахьай кьасарзавай. Са кІвач тарцин танда акІурна, муькуь кІвачин мет чилиз ягъана мишер фад-фад гуьцІзавай кьулунивай.

– Вуч жеда, атІумир ман тар! Гьайиф тушни адан? – минет-завай гадади.

– Тарни кьий, вунни! – чанди цІай кьунвай за хъел кваз жаваб ганай.

– Зун инай хьфин, аку садра Абдулрза халудиз гьикІ хабар гудатІа и ви крар, – шел ктканваз лагъанай ЗдукІа.

– Зи бубади вун хьтин пепейрихъ яб акалзавайди яни? – жаваб ганай за.

Гьарайдалди ванер кьунвай ЗдукІ вучдатІани тийижиз амай. Тар атІайла адахъ галаз санал вични чилел гьалч жедайди, гьил-кІвач хадайди байихнавайвилай ял кьунвай адан.

– Ви кьил чІур хьанвай хьтинди я гьа! Рекьиз кІанзавани ваз зун? – цІугъзавай гадади.

– Гьаан... Гила яваш-яваш ви кьилиз акьул хквезвай хьтинди я! – Гьил мишердилаь алудна кичІевилий хьипи цал

хъиз хъанвай, меци гаф къазмачир Здуклаз килигна, жувалай
рази гьалда айгьамдив хъуьренай зун.

– Ваз завай вуч кланзава эхир? – бегьем шерзум хъанваз
жузунай гадади.

– Вун кьейи са йикъ кланзава! – цлугънай за. – Ваз чизвач
ман заз вавай вуч кланзаватла?

Хаз легълегъдал алай къуру хилел акъвазна зарзалаг хъиз
зурзазвай Здукла зун къапарай акъудзавай. Хел хана ам ава-
тайтла, зи гъайни-вай жедайди къатлана, жузунай за адавай:

– Вахкудани вуна зи пулар?

– Вуч пулар? Заз пуларикай хабар авани?

– Сиклрен амалар ийимир, ви техуь патазни чизва вуч
пулар ятла, – гъарайнай за.

Чара атлай Здукл эхирни рази хъанай:

– Вахкуда за ви пулар, залай гъил къачу!

– Мус вахкуда?

– Исятда.

– Вуна зун алцурзава гъа, сиягъ, члалахъ туш зун ви гафа-
рин! Аку, захъ хъел кутамир, тахъайтла туьд акъудда за ви!

– Гаф гузва за ваз! – пашмандиз, бамиш хъанвай ванцелди
лагъанай ада.

– Вуч гаф, я кьейи хва? – къапарай акъатнай зун.

– Касдин гаф! – Здукла эрчли гъил хурал эцигна гъарайнай.
Ахпани вичин чандикай кичлела минетнай: – Гадра тлун а
гъиле авай мишер!

За мишер гадарнай. Идалай члехи кьин авай къван?
“Касди” – цликъвед йисан Зейдуллагъа плинид тарай чилел
хкадарнай. Ахпа вичин шалвардин жибиндай са капаш цурун
пулар акъудна чилел вегъенай. За хвешила абур чилелай
клатл хъувунай: абурун къадар цлуругуд тир. Пулар вири чка-
дал алаз акурла абур жуван жибинда тунай.

– Вуна акъван пуларикай вучзава? – шерзум яз жузунай Здукла. – Ша пайин ман чна! Ваз абур захъ галаз санал сура-
рал фейила жагъаначирни? – гъил къачуначир ада залай.

– Вучиз табзава вуна? Кичлела сурарин варарай къенез
гъахъзавачирди вуч фад риклелай алудна вуна? За жуваз
жагъанвай девлет масадахъ галаз вучиз пайна кланзавайди я
къван?

Эхирни Здукл хъелна хъфенай. Ам хъфейдалай къулухъ зун
хвешила плиндин тарцин хъендик ацукъна, жуван кылди
дуъньядив эгечнай. Вил илисна винел ракъинин лишан алай и
цлур пулариз тухдалди килигнай за. Абурув къугъваз, ништа,
шумудра гысабнайтла алатай девирри чулаварнавай, винел
алай хъинар са гуж-баладалди чир жезвай цурун пулар.

Амарат жагъанвайди хъиз хвешила вучдатлани чизвачир
заз. Къве югъ инлай вилик Кцларин кефер пата, къакъан
къваларин ценерив гвай клалалдин “Алпан сурар” лугъудай
чкадай, чклай са сурун кыликай жагъанай заз и пулар. Са
пад ханвай хъенчлин къапунай, накъвар какахънаваз хкатай
цурун пуларин винел алай ракъинин лишан акурла пагъ
атланай зи. Са герен къугъвана, ахпа вучин, гъиклин лугъуз
хъанай зун. Вучиз ятлани я клвализ хутахиз кланзавачир заз
абур, яни аялриз къалуриз. Жуваз жагъай хазинадихъ садан
пайни кутаз кланзавачир, и бахтлувал бегъемдиз къатлун
патал гзаф вахт герекзавай.

Клвачел къарагъна инихъ-анихъ килигнай за: садни ава-
чир. Къетне захъ галаз сурарин часпардал къван атай
Здуклни ахквазмачир. Пулар хъенчлин къапуна хутуна чкадал
эхцигнай за. Ахпа сурун кылихъ лишан патал са яцл тлвал
аклурна клвализ хъфенай.

Муъкуъ юкъуз экуънахъ ахварай аватун кумазни, накъ
жагъай хазина риклел хтанай зи. “Алпан сурарив” агакъна,
жува лишан тур чклай сур акурла къах хъанай зун: я пулар,

яни абур авай хъенчин къаб амачир. Гъасятда зи акъулдиз ЗдукI атанай. Им масадан кIвалах туш, лагъана фикирнай за. Сурарай ЗдукIрин кIвале къван са ялце фенай зун.

– ЗдукI! – Зи гъарайдин ванцел гъенел акъатай гада секин яз акурла, за сифте жува-жув квадарнай.

– Вуч хъанва? – мягтелвилелди жузунай гадади.

– Заз вахъ галаз къугъвадай вахт авач, фад гехце пулар! – гъарайнай за.

– Вуч пулар? – ЗдукIа акI жузунай хъи, за жува-жув квадарнай.

– Сурарай жагъайбур.

– Гъаан? – Хъел кваз вилер экъиснай ЗдукIа заз. – Ви кыл чIур хъанва тахъуй? Вуч пулар? – Ада ахмурдин саягъда лагъай гафари зи фикир дегишариз тIимил амай.

ЗдукIан чIалахъ тахъун мумкин тушир. Са куьникайни хабар авачирди хъиз тухузвай ада вич. “Яраб зун ягъалмиш хъанва жал”, - лугъуз жув-жувакди рахазвай зун. ЗдукIалай гъейри и кар ни авун мумкин я къван?

Гъа юкъуз я фу тIуьначир за, яни кIвалинвийрихъ какахъначир. Мархулади къунвайди хъиз къекъвенанай зун.

Муькуь юкъуз ТутIусан мецъай акъатай са гафуни зун къунай:

– Накъ ЗдукIав са капаш цурун пулар гвай, вичиз сурарай жагъанвайбур я лугъузвай.

Зун ТутIусаз са гафни талана ЗдукIахъ гелкъвенанай. Санани авачир ам. Зун вичихъ гелкъвезвайди чиз, чуьнуьх хъанвай хътин тир гада. Гъикъван чIавалди чуьнуьх жадай къван?

Лав гатана къекъвезвай зун яргъалай акур ЗдукIа “КъенчIеб пел” галайнихъ чукурнай...

Нянихъ кIвализ хъфейла зи пел ахъа яз акур дидедин сивик хъвер акатнай:

– Хийир яни, Азгар, квахъай хазина яхкюн хъувунани ваз?

За мяггтелвилелди дидедиз килигнай. Гаф береда ацалтай-ла лугъун адан пеше тир. Сифте заз адаз зи хазинадикай хабар авайди хъиз хъанай. Анжах тини ишинзавай дидеди и гафар гъакI лагъанвайди тир къван. Ада метIер чилиз яна къве гъилив чилел алай чIехи хухуна авай гъур цихъ галаз кака-дариз, тини ишинзавай. ДатIана кIвалин-къан къайгъудик квай дидеди мад артухан жузун-качузун авуначир.

Чи кIвалин сад лагъай гъавада авай чIехи айвандин вини къйляй зумулдиз рехъ авай. Зумулдин къил алудна, кIарасдин гурарай аниз эвичIнай зун. Элкъвез-элкъвез тIакIар тир инаг. И тIакIарикай сад зиди тир. Ам къйляй-къилди зи зерятрив ацIанвай. ВацIай кIватIнавай сад-садалай иер къванер, тамай жагъай чара-чара гъайванрин ухшарар авай кIарасрин кIусар, бутылкайрин сивелай алуднавай пIишнавай ракъар, къенфетрин кагъазар...

Виридалайни къиметлу мад са аманат авай захъ: ракъун къвати. Къватида за жуван рикI алай зерятар хуъзвай: са чIавуз Яргун хуъруън чIехи кIунтIунай – КIеледхуъряй жагъай, винел вили рангунин иер гиширар алай, пад ханвай хъенчIин кIуъцIуъ, Къулан вацIун къеряй жагъай цурун хурагъан, хъенчIин гъвечIи чирагъар... Абурун къулухъ, пинейрин арада лагъайтIа, виридалайни къиметлу са затI чуънуъхарнавай за: им зи авайни-авачир яракъ тир. Адакай гзафбуруз хабар авачир. Вичел иер нехишар алай и гимишдин хенжелни заз са йис вилик КцIарин “Алпан сурарай” жагъанай. Къуъзуъ пипин тарцин хъендик квай сурун къванцин кIаникай ам жагъайла гъикъван хвеши хъанай заз. Зи гъарайдин ванцел атай магъледин аялрин пагъ атIанай:

– Ягъ, ваз ихътин затIар гъинай жагъанвайди я? – лугъуз пехилвалнай абуру.

Аялри нубатдалди хенжел гъиле къаз, адалай кап аладар-най. Ахпа за ам сун пинедив михъна, реків гудайвал авуна зумулда чуьнуьхарнай.

Гила зи девлет амайдалайни артух хъанвай: гила пулар авай захъ, дегъ члаварин суракъар гузвай пулар. Анжах вучиз ятлани аялриз къалуриз кланзавачир заз абур. Пулар пинедик арушна ракъун къватида кухтунай за.

И вакъиадилай къве югъ алатайла бубади заз вичин къилив эвернай.

– Клампул, гъикі я вун? – лагъана хабар къунай ада завай. Бубади зи гъалар хабар къун акі лагъай члал тир хъи, адав гаф гва, са вуч ятлани хъанва. Ругуд аял члехи жезвай хизанда аялривай къилди гъал-агъвал хабар къадай вахт низ авай?

– Хъсан я, – жаваб ганай за.

– Я бала, вун чуъллера гъатуникай галатначни? Язух тушни ви чандин? Къе-пака мектебдин вахт атана агакъзава, садра хъайитлани ктаб, дафтар гъиле къадайди тушни?

И гафар гуьгъуьнлай жадай ихтилатдиз гъахъун тирди гъавурда акъун четин тушир. Сабурдивди жузун-качузун даварнай бубади:

– Ви дустар гъикі я?

– Хъсан я.

– Маса вуч хабарар ава?

– Авач ахъгин са хабар.

– Са цийивални авачни?

– Ваъ.

– Бес ваз “Алпан сурарай” цурун пулар жагъанва лагъай ван хъана хъи, заз.

– Ни лугъузватлани, таб я! – Мецик звер кваз лагъанай за.

Бубадик хъел акатнай:

– Иниз килиг, Азгар! Заз дуьньяда тапарар къван таклан са затлани авачирди хъсандиз чизва ваз.

– Ба, вун зи члалахъ тушни? – жузунай за адавай ва сад-лагъана зи япарни кваз яру хъанай. Бубади зи вилерин кьенез килигнай, зи таб винел акъудиз кланзавай адаз. Кланзни-такланз цлранай зун.

– Ваз Здукла хабар ганва ман! – лагъана шерзум хъанай.

– Ни хабар ганватлани, ганва. Им чуьнуьхарна кланзавай кар туш. Завай хъайитла, пуларни, кьемени, чирагъарни, хурагъанни вуна Зикруллагъ муаллимдиз къалурна кланда. Абур мичли зумулда чуьнуьхарунлай мектебдин музейда эцигайтла хъсан тушни?

Бубади и кар зи рикляй туширди къатланай. Жуван хазина-дилай гьил къачун регъят кар туширдан гъавурда авазвай ам.

– Клантла за Зикруллагъ муаллимдиз лугъун, ада музейда ви экспонатриз кьилди чка чара авурай. Ваз жагъанвай затлар гъаниз клватлна, “Ибур Кцларин 1-нумрадин юкъван мектебдин ирид лагъай синифда клелзавай Азгар Рзахановадиз жагъай затлар я” гафар кхъена алклуррай. Акл хъайила, вирибуруз ви алакьунрикай хабар жада. Тахъайтла, икъван кьиметлу затлар пурчара чуьнуьхаруникай низ хийир ава?

Гъа икл, члалахъарнай бубади зун. Сентябрь алуькна чун мектебдиз фейила за гуьгьуьллудаказ жуван “хазина” мектебдин музейдиз ялнай. Хъенчлин гунгаррин кларар, цурун кутарар, гъилин регъвер, гъаклни маса затлар авай и хазинада.

Гила зун мектебда сейли хъанвай. Музейда кьилди зи тлвар алай пипл арадиз атанвай. И карди руьгь кутунвай зак.

16. ГЪАЛИМАТ

Кцлариз, гъаклни къунши районриз хъсан чатухъан хъиз сейли тир Тимиралидин гъвечли хва, совхоздин багъдин къаравул тир асклан буйдин, яхун, тифрикъ, вичел ФизетI лаклаб алай Физеддинан бахтуни яман гъанвай. Кцларин вили къадай, иер рушарикай сад, къакъан буйдин, тларам тандин Гъалимат адаз свас гъанвай. Гъалимат гъикъван иер тиртIа, са гъакъванни умун, хъуьтуьл къилихрин, гъа вичин тIварцIив къведай руш тир. Рахадайла сивяй вирт чкIидай адан. Гъилияй кар къведай, кIвал къени, муг чими ийиз алакьдай акьуллу свас тир ам.

Тахай дидеди хвена чIехи авур, вичин цIемуьжуьд йисан уьмуьрда гзаф дарвилерни четинвилер акур Гъалиматаз гъуьлуьн кIвал хандин имаратар хъиз аквадай. Ам и кIвализ атай къалай Тимиралидинни адан паб Къебиледин бахтуни гъанвай. КIвалин кIарабдиз элкъвенвай Гъалимат. Суса кIвале акI михъивилердай хъи, гъиниз килигайтIа, рекIврекIвдай. Ам акваз къунши папари агъ аладариз чпин арада лугъудай: “Аллагъди садбуруз гуда, садбурни чун хъиз куда”.

КIвалик-къак гелкъведай, хизандихъ галаз хъсандиз рекъе фидай малаик хътин суса эрекъ хъунал рикI алай, туькъуьл мез авай, вилерал кIвенкIвер алай, фад-фад къапарай акъатдай Физеддинан чIуру крариз сабурдивди таб гун акурла парабур мягтел жедай. Ламра кIурув яна женнетдиз аватай ФизетIакайни, адал гъалтай “инсандин баладикай” датIана ихтилатдай кцларвийри. “Гила ФизетIа вичин тIул дегишун

герек я”, – лугъуз веревирдерни ийидай абуру. Ингъе хесет ивидив атана чандив хкатда лугъуда бубайри.

Свас гъайи къве гъафтедилай магъледиз Физетла вичин паб гатазва лагъай ванер чклана. Къакъан буйдин къавах хътин иер, тларам Гъалимат гъвечли, асклан, тиффрикь Физетла гатун гъич акъулдивай къатлуз жедай кар тушир. Гъавиляй гзафбур и гафарин члалахъ хъаначир. Садбуру лагъайтла, сусан язух члугунай. Гуьгъуьнлай Физетла вичин паб гатун адетдин кардай къабулнай вирибуру. Анжах инсанриз са кар марагълу тир: яраб гъвечли Физетла вичин пагъливан хътин свас гъикл лагъана гатазватла?

Физетлаз лагъайтла, вичи члехи гъунар къалурзавайди хъиз жедай. Гагъ-гагъ инал-анал вичи паб гъикл вердишарзаватла ихтилатиз, хуруз ягъадай. Гзафбурук хъел кутадай адан гафари. “Вуна акъван иер, акъван акъуллу свас вучиз гатада? Аллагъди гъахъсуз крар къабулдач эхир!” – лугъуз ам телегъ-билегъ ийидай садбуру. Ихътинбуруз ада кирсеба жавабар гудай: “Гатун тавур дуьгъудикай аш жедач”. “Пис хесетар ква тахъуй, адахъ?” – жузадай гагъ-гагъ дустари. “Пис хесетар” лагъайла вил патаз ягъун, яни шевривал фикирда къадай абуру. Анжах и гафунал атайла ада папан пад къадай: “Тек са пис хесет ква: гатайла шехъдач, кафирдин руш” – лугъудай. “Тлар жедайвал гатазвач жеди вуна ам”, – лагъана садра эрекьдин дустарикай сада Физетлаз. Гъа и гафар багъна хъана касдиз. Гила ада вичин паб са масакла, бегъем тлар жедайвал гатазвай.

Гъар гъилера эрекъ хъвана клвализ хтайла вичин пиянвал хуьз тежез сусал гъавалат хъун адан адетдиз элкъвенвай. И вердишвал киклай къакъ хъиз адакай хкатзавачир. Я дидедин агъд-аманар, яни бубадин ахмурар акатзавачир Физетлахъ. Вижеваз, вили жедайвал тлар хъурай лугъуз гагъ-гагъ чумалд тлвалунив гатадай ада иер Гъалимат.

Гьалиматни Гьалимат тир гьа! Ада япалух хьтин ФизетIаz гардан кIирдайни? Гатадайла ФизетIан вилерин кьенез килигиз акъваздай свас. Я уфдачир, я шехьдачир, яни масабуруз шел-хвалдачир. Гьич вичин яран дидедизни, яран бубадизни шикаятдачир. ТIветIрейни кьадачир ада ФизетI. Кас ам гатуникай галатдай, паб вичин такабурвал хуьникай ваъ. Эхирни ФизетIа гьил кьачурла ам вичин кар-кеспидал машгьул жедай.

Ихьтин чIавуз Гьалимат рекъиз кIан жедай ФизетIаz. Адаз гьам пара кIандай вичин паб, гьамни адакай чIугарвалдай. РикIин кьене датIана са кичI къекъведай адан. Вичин паб са кьуз ам туна, масадаз финикай кичIедай. Вич Гьалиматан тай туширди кьатIун тийидай кьван ахмакь тушир ам. Гьа икI, паб гатадай ФизетI вири КцIариз машгьур хьанай. Маса крариз хьиз, кьвердавай гьа и кардизни вердиш хьанай инсанар. Анжах Аллагьди гьахьсузвилериз рехь гудач лугьуда.

Садра гьикI ятIани куьчедал кьугъвазвай зазни МагьитIаz вилералди алапатдин са кар акунай. Гьалимата чпин багъдиз гьахьай кьуншидин хеб кве гьилив цавуз хкажна жугьундилай а патаз гадарнай. Им акурла чун кьах хьанай. И кар чи патавай алатна физвай ФизетIан дуст Кьурбаназни акунай. На лугьуди, суса кьуна гадарайди 20-25 килодин заланвиле гьайван ваъ, са гьвечIи нуькI тир. Кьурбана и хабар са геренда вири магьледиз чукIурнай. Садбур адан чIалахь хьанай, муькуьбур ваъ. ЧIалахь туширбуруз и кар чпин вилералди акваз кIан тир.

Гьавилай кьарилай са кьуз Кьурбана вичин са шумуд дустунихь галаз гаф-чIал сад авуна ФизетIрин салаз са хеб ахьайнай, чебни валарин кьулухь чуьнуьх хьанай. Са чIавалай верчериз твар гун патал салаз экъечIай Гьалиматаз жугьундилай кьенез гьахьнавай хеб акунай. Хьел акатай ада хеб кIвачерикай кьуна а патаз акI гадарнай хьи, жегьилрин пагь атIанай.

И хабар са легъзеда вириниз чкланай. Им фена Гьалиматан гъуьлуьвни агакьнай.

– Я кьейи ФизетI, ваз хабар авани, ви папа гьер кьамал хкажзава, – лагъанай адаз дустари. ЧIалахъ хьаначир ФизетI, кваз кьуначир ада и гафар. “Кьил хкажна инсанрин чиниз килигиз регъуьдай Гьалиматалай ихътин гъунар алакьдани? – лагъанай ада айгъамдалди. Ваъ, им гьич акьулди кьатIудай кар туш. Гадайри гьакI хъуьруьнриз вегъин патал акъудзавай гафар я жеди”, – лагъана ада вичи-вичикди хияларнай.

А вакъиадилай гзаф йикъар алатнавай. Садра нянихъ вичин дустарихъ галаз санал кIвализ хтай ФизетI Гьалимат авачиз акуна адахъ кьекъвез салаз экъечIайла, пагъ атIана амукънай.

Гьалимата ФизетIаз акваз-акваз салаз гьахънавай кьун-шидин дана цавуз хкажна, жугъундилай а патаз гадарнай. Свас салай айван галайнихъ хтайла ФизетIа лалакIди хьиз жузунай:

– Я п-п-паб, им вуч-ч-тин кар я? Ввв-уна а чIехи ддд-ана жугъундилай гьикI гадарна?

Гьалимата са легъзеда гъуьлуьн кьамукай кьуна ам чилел гьалчнай:

– Иней, икI!

Им акъван цицидаказ авунай хьи, ФизетIан мез кьунай. Адаз лугъудай гаф жагъаначир.

Суса адаз хъел кваз лагъанай:

– Аку, ФизетI, япар ахъайна хъсандиз яб акала. Вун мад садра эрекъ хъвана кIвализ хтайтIа, зал гьил хкажайтIа, кьет-не дана хьиз, за вунни жугъундилай гадарда.

ИкI лагъана свас кIвализ гьахънай. И кар ФизетIахъ галаз абурун кIвализ нез-хъваз атанвай дустаризни вилералди акунай. Чилел гьалч хъанвай ФизетIни туна, кичIела вири сад хьиз катнай абур. Гьа чIавалай ФизетIа эрекъ тергнай, ада мад садрани Гьалиматал гьил хкажначир.

17. ЧАР АВАЙ ФУ

 ифни югъ гъеле сад-садакай чара хъанвачир. Гъеле цавукай куърс хъанвай вацран кѣиб алахънавачир. Гъеле лацувални яр какахънавачир. Магъледин клекери гъарайнавачир гъеле. Тарзанани ав ягъанвачир. Лугъуз тежедай хъуьтуьлвал квай гъавадик. Анжах дидеди верцѣи ахварал фенвай зи къуьнерикай къуна юзурзавай:

– Къарагъ, Азгар, фад къарагъ! Къе ви нубат я!

Сифте заз и гафар ахварай ван къевезвайди хъиз хъанай. Анжах ахвар гъинавайди я, диде атана Азраил хъиз зи вилик акъвазнавай. На лугъуди, чан къачуз атанвай ам зи.

– Вуч? Вуч нубат? – Ахвара аваз, хъел кваз жузунай за. Квелинвиляй завай вилер ахъайиз жезвачир, вучайтлани ахъайиз жезвачир. Дидеди и гъилера вичин ван хкажнай:

– Я бала, къе нехир тухун ви нубат я лугъузвачни? Къарагъ, тахъайтла геж жада!

– Гъикѣ зи нубат я? – Вилер ахъай тавуна, шерзум яз жузунай за. Ахпа шерзум яз къарагъна месин юкъвал ацукънай. – Зи нубатдилаи гъич къве гъафтени алатнавач. Гъарадал вацра садра нубат гъалтдайди я эхир!

Заз исятда вири дуьнья жуван душмандай аквазвай. Экуьн яралай са гъуд къван авай аял ахварай авудна нубатдиз ракъурун гъич инсаф яни? Са тухдалди ксуз тачни? Дидедикай иллаки хъел авай заз, уьмуьрда татай хътин хъел. Дидедин вичин веледдихъ рикѣ кудац къван? Язух къведачни адаз вичин аялдин?

Ципуд яшар хъанвай зун яхун, аскан буйдин аял тир ва жуван таяр-туъшерин арада гъвечлиз аквадай. Магъледани мектебда вирида аялдиз хъиз килигда лугъуз, зани жув гъа-миша гъвечлидай къадай.

Исятда меселай къарагъун, къван атлун къван четин тир заз. Са герен ксунихъ дуънья гудай за. Гъуьргъвеш хъанвай заз саклани къил хъуьцуьгандилай хкажиз кланзавачир.

– Залай гъейри нехирдив фидай маса кас авачни и клвале? – цугънай за. Ингъе им хъилий, лугъун паталди лагъанвай са гаф тир. Кици векъ жакъвадацир гаф. Заз жуван суалдин жаваб хъсандиз чизвай. Хуралай клелиз жадай завай дидеди лагъана кланзавай гафар.

– Валай гъейри гъим ава къван? Нелай алакьда къван и кар? Чан зи клвалин клараб! Чан зи ширин клампиул! – Дидеди гевил къадаивал, умун ванцелди лагъанай и гафар, ахпа зи къилелай кап аладариз клан хъанай. Анжах даклунвай за пархъна адан гъил жувавай яргъаларна, чинай бубакушар авадарнай. Ахпа гъарма санихъ гадарнавай жуван шалварни перем жагъурна квелиндаказ, кланзни-такланз тандал гъалс-най. Исятда зи фагъум-фикир, дерт-дуьгуьм, вири диде тир. Язух татана хайи велед нубатдиз ракъурзавай адан чинизни килигиз кланзавачир заз.

“Нубат” кцларвийри нубатдалди чпин малар авай нехир хуьниз лугъудай. Эхиримжи вахтара къилди нехирчи жагъиз-вачирвилай и кар маларин иесийрин хиве гъатнавай. Абуру магъле-магъле клватл хъана, нубатар арадал гъанвай. Гъар клвалел вацра садра нубат гъалтзавай. Адет яз и клвалах клвалин члехи гадайри къиле тухудай. Захъ члехи стха авачир, зи члехи вах Саяда клвалин михъивилер вичин хивез къачун-вай, ам салан, чуьлдин клвалахрив агатдацир. Гъавилай вацра садра малар чуьлдиз тухун зи хиве гъатнавай.

Цийи-цйииз и кардал зи гзаф рикl алай. Хуш къведай заз магъле кьунвай чlехи нехир вилик кутуна чуьлдиз тухуникай. Гъиле чумахъ, къуьне фу-яд кутунвай чанта авай зун акурла виридан плузаррик хъвер акатдай. Анжах гъеле ахътин са кlвалах авачир хъи, заз адакай эхирдал къван хуш атурай. Са къадар вахтар алатайла бизар хъанай зун и кlвалахдикайни.

Алатай вацра дидеди са гужалди, темен-тавалдалди рекъе тунай зун нубатдиз. Къе гила мад зи югъ тир – нубатдин югъ. Исятда дуьньядал идалай такlан кlвалах авачир заз. Къанницlуд югъ вуч фад алатна, лугъуз фикирзавай за сятдиз вил вегейла ругудан зур тир. Нехир, адет яз, вирида сятдин ругуд тамамдиз акъуддай. Бес дидеди зун зур сят фад вучиз ахварай авуднавай? Зур сятни артух ксанайтlа дуьнья чкlидай жал? Дуьньядин клан пад цавал жедай жал? Я тахъайтlа цавар уьцlуьдайни?

Айвандай дидедин хъуьтуьл ван атанай:

– Чан дидедин, чар авай фу чранва за. Чиниз са капаш яд ягъ, яргъи къуз чуьллера жервал я вун, атана са кап фу неъ.

Сачунал чранвай чар авай фан ни галукънай захъ. Экуьн яралай квелин тахъана ам дидеди гъикl чранватlа, лагъана фикирнай за. Ихътин фу ада лацу гъуьруькай, вични цlурнавай дуьдгъвердин кланерикай чар кутуна чрадай. Акъван хъсанз чрадай хъи! Ихътин фу заз пара кландай лугъуз, зи гевилар кьун патал чранвай дидеди ам. Анжах исятда зи вилериз са затlни аквазвачир.

– Герек туш заз ви фу! Вучда за адакай? Недач за ам! – хъел кваз жаваб ганай за. – Захъ рикl кузвайтlа, зун зур сят фад ахварай авуддачир вуна! – гъарайнай за.

– Я чан бала, ша са кап фу неъ! – дидеди инжиклуз лагъай и гафарини зи хъел цlурурначир. Хъел кваз кlвалин чилел, халичадин винел вегъенвай месерик сад-садан патавай ксанвай

вахар галайнихъ кирсеба килигнай за. Пехилвалнай за абурал: вири ксанваз зун нехирдив фена кланзавай.

Нехирдив фидайла тухун патал дидеди парчадикай цванвай чанта хкинилай алудна, адаз къелем вегъенай за. Ахпа цлакай куднавай гуъзгуъдин къулухъ, тахтадин къене чуънуьхарнавай жуван йикъарган акъудна, чантада тунай. Къецел екъечлаила экуьнин шагъварди зак фул кутунай. Сас-сарал илис жез айвандай цавуз килигиз эгечланай. Адан рагъэкъечладай пад лацувални яр какахъна акъван иер тир хьи! Садлагъана чередик квай мукай лув гайи чубарукдин тлекъ атана дуъз зи пелел аватнай. Лугъуз тежедай хьтин экъи хъел акатнай зак.

– Я куьк хкатайди, зи пелелай гъейри ваз маса тлекъ ийидай чка жагъаначни! Яллагъ ви клуф желеда гъатрай! Яллагъ ви лувар хурай! – лагъана ван алаз сепарарнай за.

Чубарук зи сеперар кваз такъуна вичин кефина авай. Ада айвандин кланик екъечлавай чуьхвердин тарцелай элкъевез, дуънья вири вичинди хъиз жез шад чливчливдал илигнавай. Са герендилаи мукай мад са чубарукди лув ганай. И къведа ахьтин ванер кутунвай хьи, зи вилерин ахвар тамам квахънай. Чиниз са цицлрен яд хъияна, гъенел эвичланай зун. Фена цурин цлакай куднавай чумахъ къунай. Ахпа раклар ахъайна, анай кал къецел акъуднай.

– Я чан бала, фу туьтлуьна гъиниз физва вун? Са хупл чай хъайитлани хъухъ тлун вуна! – Диде зи гуьгъуьниз чамарна къецел екъечланай. – Яргъи къуз ал ракъинин кланик гъерен-перен жеда эхир вун. – Рикл кана лагъанай ада и гафар. Анжах клевелай хъелнавай за дидедивай. Вучиз хъелнавайтла жувани гъеле бегъемдиз къатлузвачир. Рикли заз жув гъахъсуз тирди лугъузвайтлани, за къилетлумаивилелай гъил къачузвачир. Зи хъел вучайтлани элекъзавачир хьи, элекъзавачир.

Зун варарай акъатиз акурла дидедиз вичин гъиле авай гъвечли чанта зав вугуз клан хъанай:

– Ина целцин нисини чар авай фу ава, гишин хъайила, неъ!

– Герек туш заз ви нисини фу! Вучда за абурукай? – И гафар лагъана, дидеди вугай чанта Тарзанан кумадин патав клватлнавай кларасрал вегъенай за.

Кланик клваляй къепинал алай зи гъвечли стхадин – къуд рушалайни са гададилай гуьгъуьниз хъанвай Урватан шехъ-дай ван атайла, дидеди гъаниз чамарнай. “Вач жуван хару хцин патав”, – пехилдиз жува жувак мурмурнай за. Ахпа кларасрал гадарай чантадиз къве риклин хъана килигна, эхирни варарай экъечлнай. Рикле ара датлана дидедив рахазвай зун: “Герек туш заз ви фу! Ви хъилляй гишила амукда зун къе! Са гъвелни недач! Гъич ядни хъвадач! Аквада ваз!”

Нера чар авай фан иштагъ ахъайдай ни гъатнаваз, кал вилик кутуна магъледай винелди рекъе гъатнай зун. Адет яз магълевийри чпин калер “Къенчлеб пелен” вини къиле клватлдай. Инал абур гъисабна, вири аваз акурла, нубатдал алайда малар чуъл галайнихъ тухудай. Зани гъакл авунай. Квелиндаказ, мархулади къунваз, сурарин магъледай тлуз Цуру Худат пата авай чуълдиз гъалнай за нехир. Рекъин къве пата екля хъанвай там куьтягъ хъайила, рекъин чапла пата хкаж хъанвай пелез акъуднай гъайванар. Жув фена пелен юкъни-юкъвал экъечлнавай алучадин тарцин кланик ацукънай. Инай чуъл капун юкъвал алай хъиз аквазвай.

Экуьнилай сиве затли тун тавунвай зи руфуни ара датлана къур-къурар ийизвай. И къур-къурар, на лугъуди, калеризни ван жезвай. Абуру герен-герен къил хкажиз зун галайнихъ килигзавай. Гъа и карди зун амайдалайни къапарай акъудзавай. Маса члавуз нисиналди фу риклелни къведачир заз гъикл ятлани къе яралай гишин хъанвай. И карди, кварци юзурна винел дуьдгъвер клватлдайвал, зи къенени

агъу юзурзавай. Гьикъван алахъайтлани, туькъуьл фикирар масанихъ алудиз жезвачир завай. Зи акъулдиз тек са затл къвезвай: цийиз чранвай чар авай фу. Ам вилерикай карагиз, сивел яд къвез, къарай атлузвай зи.

“Нефсет! жемир! Инсан икъван ажуж жедани? Хук жувалай агъада авачни? Жуван нефсиниз тербет це тлун! “ – лугъуз, гагъ-гагъ телегъ-билегъ ийизвай за жуваз. Анжах са герендилай мадни рикле чар авай фу акъазвай. “Тахсир нинди я? Тахсир жуванди тушни? Гила эха!” – лугъуз рик!-дурклунни гузвай за жуваз. Целцин ниси чар авай фан арада туна члехи класар ягъаз, ак! нез клан тир хьи, заз!

Калери къарпла-къарпл ацалтна, сивай гьер авахъиз, акъ-ван иштагъдив векъ незвай хьи! “И регъуяр ктлайбурун нефсиникайни жеч ман!” Вилерал клвенквер алаз килигзавай за абуруз.

Къе зун гъар са куьни къапарай акъудзавай. Са багъна бес тир зун хъел хъиз члемерукдай акъатиз. Кар я, исятда магъледин аялрикай сад зал дуьшуьш хъанайтла, са багънадилай адахъ галаз къуршахар къадай, гъутар элягъдай, гъа идалди жуван хъел элекъардай за. Ингъе мукъварив са инс-жинсни, агатна сухан клане клват! хъанвай жуван агъу авадардай са инсанни авачир.

Садлагъана патавай хъиз экъечлнавай балдургъанра вил акъунай зи. Жибиндай чуклул акъудна, абурукай са шумуд атлана, чилел вегъенай. Ахпа чуклулдив аладариз, абур нез эгечлнай. Са герендилай инлан-анлай экъечлнавай чуьлдин некъийрик вил хуклунай. Хвешила абурал гъавалат хъанай зун. Анжах ваъ! Ихътин куьлуь-шуьлуь затлари зи каш алудун мумкин тушир. Туьнал рик! алай заз жуван яхун тандив къазвачир хътин иштагъ авай къе.

Жува-жувакай ягъанатзавай за: “Йикъ гила гишила, вуна низ писвал авуна къван? Жуван раж жува атланачни? Гила ацукъна гишин рад жакъукъ! Ваз гъа имни тлимил я! “

Чилел гагъ и къвалак, гагъ муькуь къвалак ярх жез, саклани жуван чка регъятариз тежез, къваларик гагъ цаз, гагъ къван, гагъ кесек акатзавай. Вилин тумунай килигиз, “нефсетлар” хуьз, герен-герен гъилик квай сятдиз килигиз авай зун. Гъеле къве сятдилайни тӀимил вахт алатнавай. “Яраб вахт вучиз икъван заландиз алатзаватла?” – лагъана фикирнай за. Ракъини гъеле бегъем чим акъудзавачир, чилни къйи тир. “Няналди аку гъикъван вахт аматла!” И фикирди амай-амачир къарайни атланай зи.

Магъледин аялар сад-сад вилерикай карагнай зи. КӀвенкӀве ХацӀ рикӀел атанай, ахпа МагъитӀ, адан гуьгъуьнаваз ТӀатӀи. ЗдукӀни ПӀинцӀ исятда ширин ахварал алайди фикирайла абурал пехилвалнай за. Иллаки датӀана дамахардай, вад вахан са стха тир МутӀ рикӀел атайла хъел акатнай захъ. Ам садрани нубатдал ракъурдачир дидеди. Какадин къене авай къиб хъиз хуьдай гада. “Тахъана хъйи затӀ я вун!” – хъилляй плузарар жакъвазвай за. Йикъарган акъудна шехъиз-шехъиз жуван дерт чарариз ахъайнай. Дуьньядал залай бахтсуз руш авачирдакай куз-куз кхъенай: “Бахтаварри фу тӀуьна, чай хъвана, ништа, гъина кишкав ягъазватла! Мад зун хъиз гишила гъалдай фенвач хъи!”

Садлагъана заз хкадриз-хкадриз там галайнихъ чукурна физвай цӀару къуьр акунай. Гъасятда жибиндай цӀапан акъудна, лишан къуна, къуьр ягъанай. За ахъаяй куьлуь къван фена гъайвандин къвала акъунай. Ибур вири са ялце, за вил мичӀна ахъайдалди хъанай. Акъван фад хъанай хъи, заз гъич фикирдай вахт къванни амуькначир. ТӀар хъана вичяй цӀурдин ван акъатай къуьр акуна заз гъайифар хъанай. Чиз-чиз хер авур чапрасдин язухди канай, ада акъур къванцин тӀал авайвал жуван къвала гъисснай за. Чапрас чилелай хкажна, адаз чанрикӀ ийиз кланз гъайвандин гуьгъуьна аваз звернай зун.

Анжах зун агакьдалди, кьуър кIвачел кьарагъна, пад яна там галайнихъ чукванай.

Гъа идалди кьене ргазвай хъел элекънай зи, гатфарин циф хьиз чкIанай ам. Гила жуван дуван ийизвай за. “Гъил квазвайни ви? Вуч гъатна ви гъиле? Гила жувалай рази хъанани вун? Аллагъдин гъайван зарулдиз туначиртIа, эхиз жечир ман вавай!”

Са азим чIавалди чапрасан язухди кана зун. Маса са куьникайни фикириз хъжезмачир завай – гишинвални рикIелай алатнавай. Гъа икI, мус ахварал фенатIани чир хъанач. Ахварай ажеб затIар акунай заз. “Дидеди чуьлдин юкъва, гатфарин лацу цуькверин винел суфра экIянавай. Адал акъван недай затIар алай хьи: ргур какаяр, кварцелай цIийиз алатнавай дуьдгъвер, таза ниси, чими чар авай фу. Са пата бубади Уфтанахъ галаз санал самовардиз цIай вегъезвай, муькуь пата зи вахар Саяд, Чимер, Синер жерг яна ацукънавай суфрадихъ. ГъвечIи Урват халичадал вегъенвай лагъличайрал ахвариз фенвай. Таза нисидин кIусар дуьдгъвердик какадарна, фак кутаз, каш алаз агажарзавай за. Фан дадлуда къван вуч тир! Ам недалди тух жезвачир хьи!

Бубади гагъ-гагъ зун галайнихъ килигиз, хъуьрез-хъуьрез лугъузвай:

– Акъван немир, ви руфун пад жеда, Азгар!

Дидедивай бубадин ахмур къабулиз жезвачир:

– Аялдик кямир тIун, я кас. КIвалахна-кIвалахна адаз гишин хъанвайди аквазвачни ваз. Чуьлди иштагъ ачухарзавайди я”.

Зун ракъини ахварай авуднай. Хъар хьиз ифенвай рагъ дуьз зи кылел алай. Къуд патаз цIай чукIурзавай ада. Алучад тарцин хъен гила муькуь патахъ элкьвенвай. Чуьлда инал-анал ацукънавай калер гьисабнай за: вири чкадал алай. Ахпа “гъишт!” ийиз абур кьарагъарна, винидихъ галай хвал

галайнихъ гьалнай. Хулав агакьайла, калери каш алаз яд хъваз акурла заз ажужвилин шел атанай. Калерилай винидихъ фена, чилел ярх хъана, хулай яд хъванай за. Накъвадин дад какахънавай ци серинвал гъанай заз. “Са тIимил пара хъвана кIанда хьи, руфун ацIурай, каш рикIелай алатрай”, – лагъана гъамлуз хъуьренай зун.

Ахпа къарагъна, хулан къерехда авай чIуру ичин тарцин кIаник ацукъна, метIер къужахда къуна гишила шехънай. Ялар хъана, зарулдиз шехънай зун. Азим чIавуз шехънай. Шехъна галатайла вилер михъна, сятдиз килигнай: къвед тамам тир. Нехир хутахиз гъеле вад сятдилайни гзаф вахт амай. Гила захъ я хъел кумачир, яни инжиклувал. Секин хъанвай зун, анжах кIвачел къарагъдай гьал авачир. Пашмандаказ, ажуждаказ, хулай шуршурна авахъзавай циз килигиз эгечIнай.

Садлагъана накъ няхихъ магъледин аялрихъ галаз санал ПатIийрин кIвале тIуьр цикIен рикIел хтанай зи. Хьрак чранвай пуд къатунин цикIендин тIям вуч тир! Са ялце тIуьна куьтягънай чна ам. Чуьквер бадеди вичин авайини-авачир хтулдин дустар фад-фад илифардай. Гагъ афарар, гагъ гузан фу, гагъ чар авай фу чрана чаз эвердай. ХъуьтIуьз гагъ-гагъ ада чаз хурма хинкIар чрадай. И хуьрек адавай хьиз садавайни чраз жедачир. Къизил тир и къаридин тупIар, къизилдин тир адан рикI. Вичин кесибвилиз, пенсиядалди сакIа къил хуьниз килиг тавуна акъван заха тир хьи ам! Гъавилай магъледин аялриз виридаз пара кIандай къари. Абурун кIвализ фин патал са багънадихъ гелкъведай чун. Чуьквер бадеди фу тагана садни ахъайдачир. Адан гъилай къел алахна серг алтаднавай, винел шур гуьцIнавай тIили фу нен иллаки чи рикI алай кар тир. Дуьньяда са куьнини ада къван дад гудачир чаз.

И къаридин хатур чIехибурузни пара кIандай. Алакьдайвал куьмекиз алахъдай абур дишегълидиз. Иллаки ТутIусан дидеди

датлана туьквендай зун-вун ялдай адан квализ. Чуьквер бадедин умунвили рахъни цѳурурда, – лугъудай кѳларвийри.

Зи рикѳел са кѳиса хтанай. Садра гѳикѳ ятлани магъледин агъа кѳилѳай шехъдай ван галукънай чи япарихъ. Им Здукѳ тир. Адан гѳиликай къунвай Месме баде хѳилев аѳланвайди къатлун четин тушир. Адан кѳвачер чиле векъидаказ акѳуриз, са гѳилив хтул вичин гуьгъуьна ялиз, муькуь гѳил юзуриз-юзуриз къекъуьни дишегълидин хъел къати тирди къалурзавай. Абур ѳигин камаралди чун галайнихъ къевезвай. Чав агакъиз тѳимил амайла рекъин муькуь патай физвай Селми хала абурун патав акъвазнай:

– Вуч хъанва, я Месме хала? Аял вучиз шехъзава?

Рикѳ аѳланвай, са рахадай касдихъ цѳигел Месме баде рганай:

– Вуч жеда къван мад! Чи магъледиз са Ардавул ганва ман Аллагъди! Инихъ феѳидахъни геѳѳайзава, анихъ феѳидахъни. Етим я лугъуз садани куьтѳзавач, адани гъакѳ хъайила вичиз кѳандайвал иѳизва. Аялдин вилин кѳан вили авунвай саягъ аквазвачни ваз? Чуькверан хтулди аял гатанвай саягъ аквазвачни ваз! А гѳил члахъ хъѳѳи етимди вил гана экв гузвач хѳи, аялдиз!

– Вув, инсаѳ атѳайда гѳикѳ ягъанватѳа аку тѳун аял! – амай-далайни гугу кутуна Селми халади цѳай къуна кузвай папахъ. Ахпа аялдиз чан-рикѳна: – Чан, чан, тѳар хъанани ваз?

Тѳар хъун санихъ, гъѳѳифарни хъана виляй тѳвал-тѳвал нагъв авадарзавай Здукѳ амайдалайни кѳевиз шехъиз эгечѳна. Им акурла Месме бадедивай акъвазиз хъанач:

– Аку гѳла за а гурѳѳулдин яргъивални гъяркъуьвал гѳикѳ сад хъиз иѳидатѳа! Аку за ам гѳикѳ акъадна-астаддатѳа! Аку за адан къве вил са тѳеквендай гѳикѳ акъуддатѳа! Им гѳла магъледин даругъа хъанва ман! Куьтѳзавач лугъуз атана къамал ацукъда ман!

Месмедин векъи ванци магъле кѳвачел къарагъарнавай:

– Аку за Татлидин вилер гьикI акъуддатIа!

Хъилев ацIанвай, сеперар ийиз-ийиз Татлийрин кIвал галайнихъ физвай Месме бадедин гуьгъуьна са кIапIал аял гъатнавай. Гаф-чIал сад авунвайбуру хъиз витIни акъудзава-чир чна, кя хъанвайбур хъиз тир вири. Гъарадан гъиле са тIвал авай. Абур чиле акIуриз, накъвадал са вучар ятIани чIугвазвай.

Месме баде чи патавай алатайла МагъитI захъ элкъвенай:

– Вайни-зай хъана Татлидин. Ша зверна фена хабар гун чна адаз. Месме бадедин гъиле гъатайтIа кIарабар хада адан.

Адан гаф сиве амаз чун вири вини магъледиз, Татлийрин кIвал галайнихъ чукванай.

Абурун кIвалив агакъайла Татли гъенел кIарасар хаз акунай чаз. МагъитIа каш къунваз адаз гъарайнай:

– Я къей хва, Татли, фад чуьнуьх хъухъ, Месме баде ЗдукIни галаз куь кIвализ къвезва. Ви вилер акъудда лу-гъузва ада.

– Акъудрай кван гьикI акъуддата, – лагъана Татлиди чIарни юзурначир.

– Аялрин патав гатада вун, эллера гъалчда къариди, вавай ахпа кьил хкажна инсанрин чиниз килигиз жедач, – гъил чIугуначир МагъитIа.

– Ша чун вири фена хъран кIвале чуьнуьх жен, – лагъанай адаз МутIа.

Чна гъада лагъайвал авунай.

Са герендила Месме бадедин цаварин гугрумдиз ухшар ван атанай чаз:

– Чуьквер, я Чуьквер!

КIвалаяй садани жаваб ганачир. Къариди ван са кIусни хкажнай:

– Я Чуьквер!

Чуьквер бадедин хъуьтуьл ван галуькнай чи япарихъ:

– Я Месме, я руш, им вун яни? Яллагъ зун лагъана атай ви кѳвачериз кый! Яллагъ заз эверзавай ви мециз кый! Яллагъ зун риклел атай ви риклиз кый! Вун атуй, рагъ атуй, ви эхир хъсан атуй! Вун кѳецел вучиз акъвазнава? Фад кѳвализ ша, ваха ваз таквадин афарар гуда. Вуна эверайла афар эл-къуързавай за.

Гъа ик! са ялце вичин саягъда алхишар ийиз-ийиз гъенел эвичінай дуьньядикай хабарсуз Чуьквер баде. Месме бадедин гардан къуна адаз темен-тавал авунай. Къаридин чан-рик! авун акур Месме баде акваз-акваз цранай. Хъран кѳвалин даклардай им чаз хъсандиз аквазвай. Къетне Татїидин вилер акъудиз гъазур тир Месме бадеди мез галклїз-галклїз лагъанай:

– Зун а ви Татїидин... вилериз кый!

Акъван регъят хъанай хъи, чаз! Чуьквер бадеди Месме къари ялиз-ялиз къавал кѳвализ тухванай. Гъенел амукай Здуклан тїални элекънавай хътин тир, шехъунни риклелай алатнавай адан. Са герендилай чун хъран кѳвалей экъечіна чи магъледиз хтайла чахъ Здуклїни галай. На лугъуди, икъван крар хъайиди тушир. Гъа ихътин инсан тир Чуьквер баде.

За сивяй яд авахъиз-авахъиз накъанан циклен риклел хкиз-вай. Накъ са клус тїуьна тух хъайиди вилерикай карагиз, циклендин амай паюникай веревирдзавай.

Садлагъана зи япарихъ ампдин ван галукънай. Им Тарзанан ван тир. Эхиримжи вахтара къуъзуъ хъана гъалдай фенвай ам за жувахъ галаз чуьлдиз тухузмачир. Гъайван вични кърериз-цларуз варарай кѳецел экъечїзавай. Бес гила ам гык! хъана чуьлда авайтїа?

Мягътелвилелди кѳвачел къарагънай зун. Пелен агъа патахъай гуьлле хъиз Тарзан къвезвай. Заз фадлай кицїи ик! чамариз акуначир. Зун акурла, ада хвешила зи винел хка-дарнай. Тарзан сарарикай куърсарнавай чанта чилел вегъена

зи кIвачерихъ ярх хъанай. Зи вилер къуд хъанай: им экуьнахъ дидеди вугай, зани хъел кваз кIарасрал гадарай, къене фу авай чанта тир. Хвешила цIугъ акъатнай зай. Тарзанан кьил жував агудна, адаз аялдиз хъиз темен ганай. Ахпа чун таза векъерал кьилинпацариз къугъванай. Тарзанахъ галаз къугъвайдалай къулухъ за чантадин сив ахъайнай: газетдин къене авай жунадикай чар авай фуни ниси хкуднай. Адакай са чIехи кIус атIана вилив зун хуъзвай Тарзанан вилик вегъена, ахпа “бисмиллагъ” лагъана каш алаз нез эгечIнай зун.

Дуьньяда садрани, са куьнини заз икъван дад ганачир. Са гъвел къванни тутуна пиллагънай за фаз. Дидедин умун, хуьтуьл ван япарихъ галукънай зи: “Чан дидедин, за чар авай фу чранва”. Фу тIуьна, дидеди чирнавайвал, “Алгъемдулиллагъ” лагъанай. Чанда лугъуз тежедай хътин са регъятвал гъатнаваз, гъилер кьилик кутуна векъерал ярх хъанай зун. Тарзанни зи къвалавай ярх хъанай.

Ахпа аламатдин кар хъанай. Яргъай хъиз зун галайнихъ са кIапIал аял къвезвай. МагъитI, ХацI, МутI, ТIатIи, ЗдукI, ПинцI акурла хвешила абурун вилик звернай зун. Исятда вири дуьньядал заз абур къван кIани инсанар авачир. МагъитIа вичин саягъда зи къуьнуькай гелянай:

– Я кьин тавур KIампIул, вун авачиз къарай къведач хьи!

– Я йе! – лагъанай ХацIа.

Муькуьбуру куьтIначир. Им акI лагъай чIал тир хьи, МагъитIа лагъайбурухъ галаз абурни рази я. Залай бахтавар кас авачир.

18. ШАГЪ ДАГЪДАЛ АКЪАХУН

Кцларин гъи пипляй килигайтлани, жуван риклиз, руьгъдиз кужумдай гъа са жуьредин иер акунри вичихъ ялдай, къвал-къвалаваз акъвазнавай къве дагъди – Шагъ дагъдини Базардуьзуьди чпин зурба акунралди гъейранардай зун. Са береда чина квалер къвед лагъай гъвадин айванрайни дакларрай дагъларин куклушар аквадаивал эцигдай. Шаиррин хъиз, илгъамдин ярж алай адетдин инсанрин хияларни хъуьтуьлардай, абурун гъиссерал звал гъидай и акунри. Вил алудиз жедачир и иервилелай. Иллаки Шагъдин датлана кылел жив алай къакъанри ялдай вири.

Гъар са кцларвидин и дуьньяда виридалайни члехи муьгъуьббат Шагъ дагъдив къур кланивал тир. И гъисс са куьнвини гекъигиз жедачир. Шагъдиз икрамдай, адавай такабурулвал чирдай, адалди дамахдай инсанри. Четинвилеризни дарвилериз, тлурфанризни саврухриз таб гунин сирер гъадавай чириз алахъдай.

Гъар са кцларвидин и дуьньяда виридалайни члехи мурад Шагъ дагъдин куклушдал акъахун тир. Акъул балугъ хъайи йикъалай и мурад адан рикле гъатдай, ам кылиз акъатдалди секин жедачир. Садбур чпин мураддив агакъдай, муькуьбур уьмуьрдин эхирдалди дагъларихъ цигел яз, гъайиф члугваз амукъдай.

Чун аял тир берейра гатфар алукайдалай гатун эхирдалди кцларвийрин ихтилатрин и кылни, а кылни Шагъ дагъ жедай. Июлдин варз лагъайтла, дагъдиз физвайбурун варз хъиз вириниз сейли тир. Куклушрихъ ялзавайбурун тлварар

виридаз чир жедай. Вад-ругуд касдикай туькӱьрдай ихътин клеретлар дагълариз рекъе гъатдалди, абур къакъан кукӱшрал акъахдалди вири гъабурукай рахадай. Фейибур элкъвена хтайла абуру кимерал, магълейра, кӱвалерин вилик дагъларикайни суварикай, анрин иервилерикай ихтилатдай. Вирида пагъ атӱанваз мурад кылиз акъатнавай бахтаваррин ихтилатрихъ яб акалдай.

Вишра ван хъунилай садра вилералди акун хъсан тирди чаз аялриз чизвай. Шагъ дагъ акун виридан хъиз чи эрзи-манни тир. Ам акваз кланз цӱигел тир чун. Эхиримжи вахтара чи рахунар вири гъадакай тир.

Мектебдиз пуд вацран вахтунда сагърай лагъана, жуван аялвилин къадар авачир къайгъуйрик квай чун. Июлдин рикӱ ахъайдай гуьлуьшан йикъар алуькнавай. Чи кар-кеспи экуьнин яралай йифен къуларалди магъледин аялрихъ галаз къугъван тир. Зи таяр-туьшер чӱехи хъана, якӱа-чӱарчӱе авайтӱани, зун гъелени аскӱан буйдин, яхун, чӱулав руш яз амай. Чӱарар гадайрин саягъда куьруьз атӱанвай, тандал датӱана шалвар алай зун рушаз ухшар тушир. Гадайри махсус ихтилатар ийидайла, яни са нел ятӱани меслят гъидайла адет яз рушар чпив агуддачир. Зал атайла:

– Кӱампӱл, вун амуькайтӱани жеда, – лагъана хъуьредай.

Рикӱяй хвеши жедай заз. Авайвал лагъайтӱа, зи къилихар-ни рушарив къведайбур тушир.

А юкъуз чун ругуд – зун, Пӱатӱи, Мутӱ, Здукӱ, Пӱинцӱ, Тутӱус “Къенчӱеб пелел” ацуькнавай. Инлай агъа магълеяр капун юкъвал алайди хъиз аквадай. Къуьн-къуьне авай Шагъ дагъни Базардуьзуь акъван иер тир хъи, чна пагъ атӱана абуруз килигзавай. Аялрай садайни ван акъатзавачир. Шагъдин жив алай кукӱшдилай иллаки вил алудиз жезвачир чавай. Са гъихътин ятӱани пашманвал какахънавай гъам авай чи килигуна.

Садлагъана Пӱатӱидал ван акъалтна:

– Шумуд йисар я, им-ам Шагь дагъдиз физ-хквез, чнани инал тIамбулар ягъиз. – Ада къагъарди бамишнаваз лагъана и гафар.

– Вазни Шагь дагъдал акъахиз кIанзава тахъуй? – МутIа адал гаф вегъена.

– Зун нелай усал я къван? – Вичелай рази яз жаваб гана ТIатIиди.

– Акъваза кван, я кас, цавук гулар кутамир. – ТутIуса ТIатIидин хъел къати авуна. Анжах и айгъамдикай хуш атанач ТIатIидиз. Адахъ элкъвена:

– Тара авай таратул, чIуру гафар къене тур, – лагъана. Ахпа хълагъна. – Яда, уьмуьрда садра хъайитIани ви мецъай са кутугай гаф акъатдайди тушни? Ша чнани алахъунар ийин, лугъудай чкадал вучиз сивиз къай гузва вуна?

ТIатIидиз вичин хъел аладариз кIанзавай береда язух ТутIус гъатнавай хътин тир адан гъиле.

– За дуьз тушир вуч лагъана къван? Гъим я вун дагъдиз ахъайзавайди? Чуьквер бадедиз ван хъайитIа, ада ви кIарабар хада.

– Я къейи хва, вун раб кутаз риб хкуддайбурукай я хьи! За мус бадедивай рухсат къачурди я къван? КIантIа пака зун дагъдиз рекъе гъатин, вуна килиг! – ТIатIи къапарай акъатна.

– Гъей, иниз килиг, вун дагъдиз фин патал фадлай кIвачин я, зак тахсирар кутамир. – ТутIуса далу чилиз ягъанач.

– ТIатIиди дуьз лугъузва ман. Чи таяр-туьшер, ништа, шумудра дагъдиз акъахна эвичIнаватIа. Анжах чун дидейрин вахчагрикай галкIана ацукънава. – МутIа ТIатIидин пад хвена. Им акурла ТIатIидин вилери рапрапарна.

ПинцIан рикIяйни хъана и гафар:

– Мад лугъумир!

– Ша чна и кар къилиз акъудин. ТахъайтIа рикIяй тIвек акъатда зи. – ТIатIиди икI лагъайла, вири хвешила адахъ элкъвена. Тек ТутIус куьтIни тавуна акъвазна.

– Шагъдиз рехъ Лацарин хуърйя я. Сифте чун гъаниз фена клан я. Аниз фидай са машин жагъурун герек я, – Тлатидин мецик звер акатнавай.

– Машин авач къван? Туътуъ халадин хва Изетуллагъ халуди Кцларай Лацариз физвай автобусдин шофервиле клвалахзавачни? Ам гъар юкъуз экуьнин сятдин 7-даз хуъруъз рекъе гъатзава. Инай хуъруъз къве сятдин рехъ я, – хвешила лагъана за.

И гафар ван хъайила Тлати захъ элкъвена:

– Кламплул, вун клвачин жемир, рушарин чка туш анаг.

Мутлавай акъвазиз хъанач:

– Руш аку ман!

Адан и гафарал вири ван алаз хуърена. За лагъайтла, абурун гафар кваз къунач.

– Зарафатдин чка туш. Рехъ гзаф яргъалдини я, четиндини. – Тлатиди и гафар лагъайла завай акъвазиз хъанач:

– Куьн виклегъбур, зун ажужди хъана ман? Куьн жувалай пара рази хъгинди я. Жув пара кландай, масад кваз къадачир дурахъанар я куьн! Керки хъиз жувахъ ялдай жувахъанар я куьн!

Садани жаваб ганач. Анжах зи хъел саклани элекъзавачир:

– Куьн цавуз акъатайтлани, чиле аклайтлани, дагъдиз зунни къвервал я! Ван хъанани квез? – Икл лагъана чин элкъуърна за. Заз жуван вилин накъвар масадаз акуна кланзавачир.

Тлатидин ван гила хуътуьлдиз акъатзавай:

– Кламплул, заз ви хатурдихъ хуклуриз кланзавачир. Вуна жува фагъума. Куьбуруз хабар хъайитла, гъихътин цай акъатдатла чидани ваз? Чун гадаяр я, гатайтлани эхдайбур я. Квлелевайбурун телегъ-билегъриз вавай таб гуз жедани?

Ада мад яргъи хъувунач. Яргъи авуникай хийирни авачир. Аялриз, гъа Тлатидиз вичизни рагъ алай югъ хъиз чизвай хъи, зун гафунлай элячлдайди туш.

Гъа юкъуз Тутлусалай гъейри чун вадни Шагъ дагъдиз фидай икърардал атана. “Заз бубадикай кичледа”, – лагъана Тутлусаз чахъ галаз рекъиз акъатиз клан хъанач. Муькуь

юкѳуз нянихъ чун Изетуллагъ халудин кѳилив фена. Адахъ галаз ихтилатна, чаз Шагъ дагъдал акъахиз кланзавайди малумарна. Ада чун вичихъ галаз Лацуз тухуда лагъана гаф гана. И кар магъледа садазни чир тавун тлалабна чна адавай.

– Изетуллагъ халу, вуна чун Лацуз твах, чна ви гъенеллай кларасар са къан къене салаз ялда, – лагъана гаф гана Татлиди.

– Ак! хъайитла, за куън хкинни ийида, – хвеша хъана касдиз.

Къве йикъалай Татли, Мутл, Здукл, Пинцл, садни зун экуънин сятдин 7-дан зураз, клвалевайбурукай чинеба автовокзалдал алай. Гъарадав къене недай затларивни чими пекерив ацланвай са гъебе гвай. Сятдин 7-даз Изетуллагъ халудин автобус атайла, чун Лацуз физвайбурухъ галаз санал машинда ацукъна. Хвешила вучдатла чизвачир чаз. Сад лагъай гѳилер тир чун икл санал, садазни талана, чинеба яргъал рекъиз акъатиз. Няналди чахъ садни къекъведачирдан члалахъ тир чун. Вучиз лагъайтла, чун садрани няналди клвале жедайбур тушир. Нянихъни члехибурун къил нехирдай хтай мал-къарадик какахъна, чун абурун риклел хтун тийин мумкин тир. Амма муькуъ йикъан нянихъ, клвалевайбуру хабар къадалди Изетуллагъ халудин ПАЗ-да аваз Кцлариз элкъвена хтана кланзавай чун.

Автобус къве сятдилай Лацуз агакъна. Вири эвичлайдалай къулухъ Изетуллагъ халуди чаз лагъана:

– Куън инра рехъ алатна амукъдайвал тахъуй гъа!

– Аялар туш чун, – жаваб гана Татлиди. Ахпа касдин риклел хкана. – Изетуллагъ халу, аку, ваз чун, чазни вун акунач гъа, хъурайни?

– Хъурай ман.

Лугъуз тежедай хътин гуьлуьшан югъ тир. Рагъ авайтлани, ада са акъван кузвачир. Лацарин иервилери пагъ атланвай чи. Чарчаррин дѳердиз эвичлайла чай гъарай акъатна. Ина къа-къан рагарилай куьрс хъана гугрум къачуна дерин кламариз авахъзавай шумудни са чарчар авай. Къуд пата цуькверин

халичаяр экія хъанвай. Гъар камуна чаз уьмуьрда садрани такур хътин цуьквер ахъа хъанвай: и лацу, хъипи, вили, яру цуьквери чуьллерин къацу махпурдив акІ къазвай хъи, чавай абурулай вил алудиз жезвачир.

Чун хуьрйй ційиз акъатнавай хъи, Изетуллагъ халуди чи гуьгъуьна гъарайна:

– Аялар, акъваз!

Чун акъвазна. Ада къулухъай къвезвай чубанрин куьч къа-
лурна лагъана:

– Инагар квез чидай тamar, пелер туш гъа! Гзаф четин рекъер авайди я ина. Рехъ чир тахъайтІа, куьн фейи падни чир хъижеч. И чубанар дуьз Кабаш дагъдал физвайди я, куьнни гъабурун гуьгъуьна гъат. ИкІ генани фад агакъда куьн.

Юргъа балкІанраллаз агъадикай къвезвай къуд чубан чаз махара авай къегъалар хъиз аквазвай. Абурун гуьгъуьнаваз лапагарни чубандин кицІер физвай. Чунни хвешила и куьч-
дин гуьгъуьна гъатна.

Къве сятдиз мукъва рехъ фейидалай къулухъ чи эвелан шадвилини гъейранвилини гелни амачир. Галатна гъалдай фенвай чун. На лугъумир, дагълариз фидай рехъ чна фикир-
завайдалайни четин тир къван. Ам гагъ къакъан гуьнейриз хкаж жезвай, гагъни аскІан кІамариз эвичІзавай.

Мадни къве сятдин рехъ атІайдалай къулухъ чи вилик лугъ-
уз тежедай хътин иер са яйлах ахъа хъана. Къакъанвал чи буйдив къвезвай цуькверин юкъва чаз чун ахквазмачир. Цуькверин ниди къил элкъуьрзавай чи. Галатунни рикІелай алудна епинай ційиз ахъайнавай данайри хъиз яйлахдин юкъва цІингаварзавай чна. Чи шаддаказ гъараюнар, къурша-
хар къунар акурла чубанрин плузаррихъ хъвер акатнай.

– Гъей, аялар, эрчІи патай ша, ина булах ава, – лагъана чубанрикай виридалайни къуьзуьда. И къве сятдин къене сад лагъай гъилера адан сивйй са гаф акъатнай.

Рекъин эрчІи пата лаплацу къванерин кІаникай ргаз, шур-
шурдив авахъзавай булахдин яд акъван къайи, акъван дуру

тир хьи, ам хъунивай хъваз кланзавай чаз. Чин-гъил чухвена жувал хтанвайтлани, квачери чаз яб гузмачир. Иллаки зи ял атланвай. Анжах лезги намусда гъатна ажузвал хиве къаз кланзавачир заз, гадайри къехуьнаруникай кичлезвай.

Чун цуькверин юкьва пелеш яз акурла кьуьзуь чубандиз чи язух атана.

– Лугъудайди герек я хьи, я земеклар, куь и чуьллера вуч мерг авайди я, маса кар-члал авачни квез? Диде-бубайри куьн гьикл лагъана квалай ахъайнавайди я?

Са геренда чаз телегъ-билегъ авурдалай кьулуьхъ ада муь-куь чубанриз чун квалурна лагъана:

– Гадаяр, язух я и аялрин, галатна гьалдай фенва. Абур балкланрал акъадарна кланда чна.

Мутлани Плати сада, Пинцлани Здукл муькуьда, зун лагъайтла, кьуьзуь чубанди акъадарна чпин балкланрал. Шулу хъанвай клвачериз эхирни регъатвал хъана зи. Хвешила авай чун. Балкландилай дагъларни яйлахар, вацларни булахар акъван хъсандиз аквазвай хьи! Гъар камунал са иервал гьалтзавай: вил алуд тежер, рикл ацлун тийир иервал.

– Ви тлвар вуч я? – Са герендилай чубанди хабар кьуна завай.

– Азгар.

– Вун нин руш я?

– Абдулрзадин.

– Гьи Абдулрзадин? Колхоздин седривиле клвалахзавай?

– Эхъ!

– Куь фамилия Рзаханов яни?

– Квез гынай чида? – Мягътелвилелди жузуна за.

– Чан руш, ви буба зи члехи дуст я. Чна санал са пут кьел тлуьнвайди я. – Икл лагъана садлагъана ада зун вичихъ элкьуьрна. – Гъайбат халу чир хъаначни ваз, земеклдин вилер авай земекл?

Гьелбетта, чир хъана. “Земеклдин вилер авай земекл” гафунилай чир хъана. Хвешила вучдатлани чизвачир заз. Зи

бубадин хванахва тир Гъайбат халу шумудра чи кІвализ мугъ-ман хъанай. Зарафатар гвай ам атайла бубадин кефияр къумбар жедай. Пуюна, хъвана, ихтилатрал илигдай абуру.

– Вун дагъдал акъахзавайди бубадиз чизвани? – Хабар къуна Гъайбат халуди.

– Ваъ.

– Хъсан кар туш им. Дагъдиз фена хтун къве югъ жеда. Куън гина аватІа тийижиз рикІи рикІи неда кІвалевайбурун.

За чуькънач. Са герендилай чубанрин алачухар авай чкадиз агакъайла, кицІер ав къачуна чи вилик зверна. Гъайбат халу балкІандилай эвичІна пунайрикай садаз гъахъна. Анай 16-17 яшарин гадаихъ галаз экъечІай ада вуч ятІани лугъузвай. Са герендилай гадади пурариз акъахна балкІандив Лацар галайнихъ чамариз туна.

Гъайбат халу хтайла рекъиз давамна чна. Рехъ куьтягъ жезвачир хъи, жезвачир. Мадни пуд сят ара датІана фейида-лай къулухъ чубанри балкІанрилай эвичІна, са геренда ял ягъун меслят акуна. Хвеши хъайи къван вуч тир чаз! БалкІандилай эвичІайла гъерекат тийиз кватнавай, гацум хъанвай чи кІвачери чил къазмачир. Чун векъерал ярх хъайила, Гъайбат халу хъуьрена:

– Са геренда къарагъмир, кІвачер ахъа хъурай куъ.

ГъакІни хъана, са герендилай чи кІвачери чил къуна. Чубанар суфра ахъайна ацукъайла, чнани чав гвай зун-вун акъудна. Чавай хъайитІа, и ризкъи къве йикъалди чаз бес хъана кІанзавайди тир. Анжах чал жанавурдин каш ацалтна-вай. Чи ризкъидикай са гъвел къванни амукънач. Фу тІуьнни ахвариз фин сад хъана чи. Чубанри эверначиртІа, ништа, гъикъван чІавалди ксана амукъдайтІа. Зун балкІандал акъадардайла Гъайбат халуди датІана зи язух чІугвазвай:

– КІарабдин гъал хътин ви чуьллера вуч ава эхир? Къиле акъул авайди кІвалай экъечІна дуьньядин а къилиз фидайди яни? Вахъ дагъдал акъахдай чан авани, я Азгар? Уф гайитІа чилел алабар жедайвал я вун.

– Кабаш дагъдиз агакыз пара амани? – арадиз гаф вегъин патал жузуна за.

– Аллагъди рехъ гайитла, кьве сятдилай агакьда чун Кабаш дагъдиз.

Рекъин амай пад Кцлар вацлун кьер тирвал, зурба кьвала-рай тлуз физвай. Гугрум къачуна авахъзавай, члехи кьванер-ни вичихъ галаз тухузвай и вацлун кьер тирвал са азим члавуз фена чун. Вацлу чаз рехъ къалурзавай.

Чун Кабаш дагъдиз агакьайла рагъдан хъанвай. Лацарин виридалайни члехи чарчар тир Гургурдин акунри чи пагъ атланай. Кабаш дагъдин куклушрилай ятар кватлиз, гугрум къачуна авахъзавай, 30 метрдилай къакъан тир и зурба чар-чардин ванци чи чандик кичл кутазвай. Кцлар вацлун кьил, адан ятар кватл жезвай чка акъван иер тир хь! Гургурдин лап патав акъвазнавай чун. Чарчардин къайи стлалар чи чина, гъилера акъаз, чандиз ахвашвал гъизвай. И акунри яр-гъал рекъин юргъунвал алудзавай чалай.

Чубанри Кабашдин ценерив гвай кьве зурба кьвалан арада пунаяр ягъазвай. Чна са кьерехдик ацукъна, вил илис-на абуруз килигзавай. Ахпа ксари суфра ахъайна чаз эвер-на. Фу аквазвайни вилериз? Аман амачир чи чанда. Чаз кланзавайди кьил эцигна ксудай са чка тир. Чубанар гъавур-да акъур хътин тир и кардин. Са герендилай чун вадни са пунада тунай абуру. Гар гана ацлурнавай са месел сад-садан патавай ярх хъунни ахвариз фин сад хъанай чун.

Экуьнахъ виридалайни вилик зун ахварай аватнай. Месин са пиплел гъа са къайдада юза тахъана ярх хъанвай за как-ванвай юкъ са гуж-баладалди дуъзар хъувунай. Пунадай къе-цел экъечлалла тлебиатдин иервили юкъван тлал гъасятда риклелай алуднай зи.

Къуд пад дагълар тир и кламун эрчи патай, къакъанрай авахъзавай Гургурдал лацу каф акъалтнавай. И чарчар заз дуьньяда акур виридалайни иер мужидат тир. И иервилик са гъихътин ятлани такабурвал, зурбавал квай. Чарчардин чанда

кичІ твазвай къайи ятари патарив гвай къваларал гьалч жез икъван гагъди чаз ван татай хътин ванер акъудзавай. Адан къилив Кабаш дагъдин цѣргъина авай къвалар квай. Пунаяр янавай чкадал алай къваларин акунри пагъ атлузвай чи. Гьар къвалан ценерив са жуьредин цуькверин халичаяр эклънавай тѣбиатди. Сана вили, муькуьна хъипи, патавай хъиз лацу цуьквер ахъа хъанвай. Ина цуьк акъуднавачир са чІиб чилни авачир, абурал кІвач эцигиз гъайиф къвезвай чаз.

Къуд пата вил къекъуьрайдалай къулухъ за пунадин вилик акъвазна гъарайна:

– Гъей, дураханар, куьн иниз ксун патал атанвайди яни? Нисин хъана хъи! Фад къарагъ!

Аялри кланз-такланз вилер ахъайна. Къечлерганар ийиз заз килогзавай абуроз исятда чпин ширин ахвар ханвай залай таклан кас авачир.

Са герендилай Кцлар вацлун къайи мурк хътин цик чин-гъил чуьхвена, гъебейравай пек-лек акъудна, дагъдал акъахун патал гъазурвилер акваз эгечІна чун. Кух галай, къен чими кІвачин къапар алуکلна, тандал чими перемар, къилел бармакар гьалсна. Чун кІвачин хъайила чубанри чаз фу-чай гъазурнавай. Фу тІуьна куьтягъайла, Гъайбат халуди сивик хъвер кваз чаз рухсат гана:

– Шагъ дагъдал акъахиз кланзавайбуруз Аллагъди вичи рехъ ахъайзавайди я. Къе куь бахтунай хъиз гъавани хъсан жада!

Ахпа ада жузуна:

– Куь командадин чІехиди вуж я?

Чна вирида ТІатІи къалурна.

– Аку, чан хва, куьн сифте Кабаш дагъдал акъахда. Анай са сал руьштуьни вичи куьн гъанихъ тухуда. Ахпа къеняй тІвек акъатнавай са къвал акъатда куь вилик. Гъадан виликай чапла патаз элкъведа куьн. РикІел хуьх, датІана Шагъдин куклуш галайнихъ фин герек я. Са къадар фейидалай къулухъ куьн къванерин вирел гьалтда. Гъа виряй я рехъ. Са тІимил четин я анай экъечІун. Адалай алатайла гуьнедихъ элкъуьгъ.

Ина мад маса рехъ авач. Къванцин гуьнедин гуьгъуьналлаз куь вилик живедин рехъ ахъа жада. Гъа рехъ къуна ял ягъиз-ягъиз дуьз куклушдал акъахда куьн. Эвичлун акъахунлай регъят жада. Хъсан рехъ хъурай квез!

ИкI лагъана ада чун Гургурдин кIвачерик квай, КцIар вацIалай элячлун патал тIебиатди вичи туькIуьрнавай муь-къуьн патав – кьил-кьиле ганвай кьве кьвалан винел акъудна.

Накъанлай буба хъиз датIана чи къайгъу чIугвазвай Гъайбат халу чи рикIиз акъван чими хъанвай хьи!

– Шагъ дагъдин куклушдал акъахун гъар са касдилай алакъ-дай гъунар туш. Заз аквазва, куьн викIегъ аялар я. Анжах чир хъухъ, зун Шагъ дагъдал акъахдайла квелайни гъвечIи тир. Садазни са къуникайни кичIе жемир, живед рекъяй фидайла сад-садавай къакъатмир. – ИкI лагъана чун рекъе туна Гъайбат халуди.

Гъа икI, сад-садан гуьгъуьна гъатна чун. Чахъ луварар акатнавай. Къуд патахъай чаз килигзавай иервилер вилериз куьчардай мажал жагъизвачир чаз. Къваларин, абурун хка-тай рагарин гъайбатлувал датIана чи кьилелай элкъвезвай сваларин – и дагъдин нуькIверин ванери амайдалайни арту-харзавай. Гагъ-гагъ дагъдин кьилелай элкъвезвай лекъерин сирнавун акваз руьгъ акатзавай чак. Шагъ дагъдин гирве къвердавай мукъвал жезвай хъиз аквазвай. Амма гъеле са шумуд сят рехъ фена кIанзавай.

Кабашдин куклушдал акъахиз мукъва чи виликай са лекъ луварар ахъайна са легъзеда цавуз хкаж хъана. Ада Кабашдинни Семент дагъдин арада ахъа хъанвай дерин кIамалай цIар ягъизвай. И кIамуз килигайла вилерилай мичIивал физвай чи. Садлагъана лекърен лувардикай са цIакул хкатна, ам азим чIавуз цава амукъна, ахпа кIамун винелай гъуз элкъвез-элкъвез, секиндив чил галайнихъ фена. ЦIакул чилел алуькдалди чна ам вилив хвена. Яргъалда къван вуч тир цIакулдин рекъин!

Имни тлеквен авай квал! Икван зурба квалан юкни-юкьвай яраб гьик! акъуднаватла и тлеквен? Чун нубатдалди а тлеквендай акъатна. Инлай а пад члехи са тлул тир, фирдавай куьтягъ тежер тлул. Ам икван гагъди чаз такур хътин асклан буйдин цуькверив диганвай. Ахпа Гъайбат халуди лагъай къванерин члехи вир гьалтна чал. Къвачер къванерилай цлуьдгъуьниз, гагъ-гагъ тентес хъана чилел ярх жез, къарагъиз, рекъиз давамна чна. Эхирни и четин рехъ кылиз акъатайла пелеш хъайи чун къванерин винел ярх хъана. Садахъни кам вегъедай аман кумачир.

– Зун кьейитлани инлай къарагъзамач. Зун галачиз вач, – лагъана Пинцла. Вилер мичлун кумазни, накъ кьейибур хъиз ахвариз фена ам. Са сят къван ял ягъайдалай кьулуьхъ Патледи чун са гуж-баладалди къвачел къарагъарна:

– Я залумар, инай элкъвена хъфинни авайди я эхир!

Ингъе Пинцл саклани къарагъариз жезвачир чавай. Вичиз чими хъунивай гуьнедай гъуз къванерин арадай шуршурдив авахъзавай цранвай живерин къайи ятар хъвадалди плузарар чурч хъанвай адан. Вилер ифин алайбурун вилериз ухшар тир гададин.

Мутла адаз минетна:

– Чан Пинцл, вуч жада, кас хъухъ ман.

– Я кьейи хва, касвал амуькдани ина? Физвач зи къвачер, яб акалзавач абуру захъ, – цлуьгна Пинцла.

Мутла чи вилик квай гуьнедилай аквазвай живедин рехъ къалурна адаз:

– Инал къван атана, кьулухъ элкъвен гьич инсафдай яни? Четин рехъ атланва чна. Са тлимил къванни фейитла, куклушдал акъахдайвал я. Вуч жада, са клус виклегъ хъухъ ман. – Ада зун къалурна. – Вун Кламплул къванни хъаначни?

И гафар ван хъайи Пинцл чарасуз къвачел къарагъна. Чун гъилевай клирер чиле аклуриз-аклуриз, са кам физ, ял ягъиз тик гуьнедиз акъахзавай. Четинда къван вуч тир рекъин!

Галатна кларарай акъатнавай чун. Живедин рехъ гатлунай кумазни, къетнен цай акъуддай чимивал хенжелди хъиз атлузвай къаю эвезна. Чна чи гъебейравай къван пекер вири сад-садан винелай алуکلна. Сун клерплеяр вилериз авудна-вайтлани, мекъила зурзазвай вири. Чи саданни клвачин къапар регъятбур тушир. Кланер цалцлам яз къенез жив ацлузвайвиляй абуру чи чан туътуъниз гъанвай. Гуъне лагъайтла, къвердавай тик жезвай. Платли вилик квай, адан гуъгуъна аваз Мутл, Здукл, Пинцл, эхирдани зун физвай. Гила вири галатна гъалдай фенвай. Ацукъдай чкани авачир. Анжах цуквал ацукъна са геренда ял ягъиз жедай. Къвердавай са кам физ, акъвазиз, рехъ давамарзавай чна.

Садлагъана Здукл шехъна:

– Физ жезмач завай. Кlvачер хкатзава зи, галатнава зун. Зун ахмакъ куъ гафарал алцур хъана иниз вучиз атайди я? Тутлусаз къванни акъул хъаначни заз?

Здукл акл шехъзавай хъи, чи риклин къил атлузвай. Ам акуна Пинцлни шехъна.

Чун вучдатлани тийижиз амай. Иллаки Платлиди вичи-вич квадарнавай. Чалай са йис члехи тир ам, гъавиляй амайбуруз аялриз хъиз килигзавай. Эхирни вилербур авуна, Платли Здуклал, Мутлни Пинцлал гъавалат хъана. Са гужалди абур секи-нарайдалай къулухъ чакай бизар хъанвай Платлиди лагъана:

– Аку, риклел хуъх, рехъ тефенмаз кутягъ жедайди туш. Чун ксар ятла, лагъай гаф къилиз акъудна кланзава. Квез зун галатнавачир хъиз жезвани? Зунни ракъукай туш, анжах заз чизва хъи, зи куъмекдиз залай гъейри садни къведач. Гъарад вичин клвачери тухузвайди я. Чун аялар туш эхир. Садни, чир хъухъ, исятда къулухъ элкъвен вилик финлай четин я. Чун анжах вилик фена кланзава.

Икл лагъана хъел кваз рехъ давамарна Платлиди. Адан гафари чаз виридаз клевелай эсернай. Къве километрдин живедин рехъ са шумуд сятдин къене къетлна, эхирни Шагъдин куклушдал акъахнай чун. Инаг жив алачир, гъвечли-члехи

къванерив ацланвай чка яз акурла мягтел хъанай чун. Чи юргунвал са легзеда алатна. Сад-садан гарданра гъатна гъарайзавай чна. Дуъньяда чалай бахтавар инсанар авайтла? Къакъандай къуд пата авай дагълариз килигун члехи бахт тир.

Хвешизвай къван вуч тир чаз! Тек дагълар ваъ, цавун циферни чалай агъада авай.

Тлатиди хкадриз, дилида хъиз гъарайзавай:

– Чалай алакьна! Чна чи мурад кылиз акъудна! Чун ксар я! Ван къвезвани квез? Чун халисан ксар я!

Ингье чи шадвал са акъван яргълди феначир. Здуклан гълар садлагъана члур хъанай. Вили кицик хъиз хъанвай ада датлана экъуьчзавай. Адан гуьгъуьнаваз Пинцл кыл элкъвена ярх хъанай. Чна са гуж-баладалди ам вичел хкайла Пинцлани экъуьчнай. Мутлан гъларни са акъван хъсанзавачир. Са герендилай Тлатидин рангарни атлана. Абур кылин тлалди явашарнавай. Кис хъана гъармад санал ярх хъанвай. Са зун тир цавара авайди. Санагни тлазвачир зи, хвешивилей заз жув эцигна къахчудай чка жагъизвачир. Гадайри мягтелвилелди заз килигиз, зи чандин клевивилел пехилвалзавай.

– Цицл хътин им аку садра! На лугъуди, им гъич чахъ галаз дагъдиз акъахайди туш, – вичел хтай Пинцла лагъанай.

– Рушарин чан клевиди я, – Здукла хъел кваз заз килигнай.

Аялар са сят къван гъерекат тежез амуькнай. Яваш-яваш чпел хквезвай абур. Нянин сятдин 5-даз чун рекье гъатнай. Эвичлун акъван регъят тир хьи! Гагъ-гагъ гъебеяр кланик кутуна живедай гъуз авахъзавай чун. Чи шад ванери инрин къарай атланвай. Гъа атай рехъ тирвал къулухъ элкъвезвай чун. Йифен сятдин 11-даз Гургурдин патав эвичлайла чи вилик экъечлай Гъайбат халу акунай чаз: чун чара жедайла ада вич Кабашдин агъа кыле авай яйлахдиз фена кланзавайди я лагъайди риклел хтанай чи. Чна мягтелвилелди:

– Вун яйлахдиз феначни? – лагъана хабар къурла ада вичин саягъда:

– Я земеклар, куьн дагълара текдиз туна завай аниз физ жедаини? – лагъанай. На лугъуди, дуьньяда икъван ширин гафар ван хъайиди тушир чаз. Чун гъарад са патахъай адак галкланай. Икъван четин рехъ атлайдалай къулухъ чал гьалтай сад лагъай инсан тир ам. Гъайбат халуди вичин спелриз звер гана гъарай-эвернай чаз:

– Фад ацукъна гъарада са бади халла неъ, куь чандиз чим акъатрай, земеклдин вилер авайбур!

Муькуь пуд пуна амачир. Жегъил чубанар Кабашдиз фенвай. Гъайбат халудин пунадин вилик лагъайтла, цайлахан квай. Адан цавуз хкадар жезвай цвереклри йифен иервал артухарзавай. Цайлахандин винелай куднавай алюминиюмдин къажгъандай къуд патаз шурпадин иштагъ ахъайдай ни чклизвай. Касди къажгъан суфрадал эцигна лагъанай:

– Клус эклъгъиз неъ, балаяр, вижевай каш китканвайди я квек.

Къене вермишелдилайни картуфдилай гъейри са затли авачир а шурпадин дад хъсанда къван вуч тир! Аждагъандин каш ацалтнавай чал, ништа, гъикъван фу тлюьнайтла чна шурпадив. Ахпа касди гъвечли алюминиюмдин кружкайра аваз чай ганай чаз. Руфун тух хъанвай чаз чун мус ахвариз фенатлани чир хъаначир.

Экуьнахъ чун ахварай аватайла Гъайбат халуди гъинай ятлани мад къве балклан гъанвай. Ада чун балкланрал акъадарна Лацара къван хканай. Чара жедайла заз лагъанай:

– Абдулрзадиз зи саламар твах. Лагъ хъи, лацуви Гъайбата вич жузазвай.

Лацуз агакъайла мад са карди мягътеларнай чун. Изетуллагъ халуди вичин автобусдин патав акъвазна чи рехъ хуьзвай. Нянин и береда хуьруьз автобусди клвалахзавачирди, ам экуьнахъ атана гъасятда къулухъ элкъвезвайди чизвай чаз. Касди вичин гафуниз амал авуни чак руьгъ кутунай. Изетуллагъ халуди автобусдин раклар ахъайна чун ацукъарнай. Машиндиз худ гайидалай къулухъ ада:

– Гъа, гъикl хъана, акъахиз хъанани квевай Шагъ дагъдал?
– лагъана хабар къунай.

– Хъана! – хордалди жаваб ганай чна.

Лацувай цийиз яргъа хъайила Здукlан рикlел садлагъана кlвал хтанай.

– Кlвала гатана рекъидайди я чун! – лагъанай ада. И гафар чаз виридаз бес хъанай. Кичlевал какахънавай пашманвал гъатнай садлагъана виридан рикlера. Кlвалевайбуру чаз гъихътин гъад къадатlа лугъуз, туькъуьл фикирри инадзавай чаз. Са кар шаксуз тир хъи, Шагъ дагъдал акъахун чаз багъаз ацукъирвал я.

Мягътел жедай кар ам тир хъи, и йикъара я Кцlарикай, яни хайибурукай фикирдай вахт хъаначир чаз. Гила кlваликай веревирдер авунивай чи бахтлувални шадвал гатун циф хъиз чкlизвай.

– Бадеди вилерай хкидайди я зи гъар са затl, – лугъуз вич-вичик рахана Татlи. Хъел акатайла Чувквер бадеди вичин вилерин экв, уьмуьрдин мана тир авай-авачир хтул кlарцlив гатазвайди чаз виридаз хъсандиз чизвай.

– Зун са вацра куьчедихъ тамарзу тадайди я бубади, – Здукlа шел-хвална.

Пинцlаз гаф лугъудай аман авачир: ифинди кузвай ам. Са гуж-баладалди вилер ахъайиз чаз килигзавай ада.

Мутl гъамишандалай секин тир. Сив ахъайна гафни лугъузвачир ада. Адетдин Мутlаз ухшар тушир ам.

За вуч чlугвазвайтlа, са Аллагъдиз чизвай. Анжах эхирдал къван мягкъемдиз акъвазна кланзавай. Тахъайтlа гадайри зун чпин клеретlдикай хкуддай. Рикlин къене лагъайтlа, мецел гъиз тежер са кичlевал авай. Бубадин зегъем квай чин герен-герен вилерикай карагзавай зи. Тимил рахадай бубади чун икъван чlавалди садрани гатанвачиртlани, адан терсеба килигун бес жедай чаз. Акl килигунилай гатайтlа, ягъайтlа, экъуьгъайтlа вишра хъсан тир. Ада са гафни талана вилин

кџаникай, хъел аваз килигайла, на лугъуди, исятда чил къве пад хъана гъаниз аватда вун.

Са шумуд варз вилик агъа магъледин аялрихъ галаз кикџана тџиш-пџуз алатнаваз кџвализ хъфеЙла бубади дидедиз лагъанай:

– Мад ихътин са гъалатџ хъувуртџа, зи вилериз тахкурай ам.

Идалай чџехи негъ авачир зун патал. Им акџ лагъай чџал тир хъи, бубади зун ади-бадидай атџуда, зун галай патахъни килигдач. Гъа ихътин туькьуьл фикиррив къил аџанваз чун Кџџариз агакъна. Изетуллагъ халуди чун автовакзалдиз ваъ, са къил чи магъледиз хутахна. Автобусдай эвичџайла Здукџрин кџвалин вилик гъаф инсанар кџватџ хъанвай. Абурун арада хъилџай зунжур жакъвазвай чи хайибуруни авай.

Чун – ракъини кана чџухнавай, пџузарар дакџунна пихер акъалтнавай, са гужалди кџвачел акъвазнавай “альпинистар” атана агакъайла акваз-акваз абурун хъел элекъна.

Сифте Пџатџидин бадедин ван акъатна:

– Чан бадедин лацу кард! Вун дагъларал акъахнавайни? Яллагъ ви гъунардиз къий баде! Ви кџвачериз къий зун!

Ада Пџатџидин гардан къуна пџарџџа-пџарџџдив хтулдин хъуькъвериз темен ганай. Чуьквер бадедин гафари гъасятда муькуьбурун муркџар џџурурнай. Акваз-акваз чи хайибурунни хъел элекънай.

Ифиндин къене авай Пџинџџ гъасятда кџвализ хутахнай хайибуру.

Здукџа вичин дидедизни бубадиз къилел атайбурукай ихтилатзавай, абуруни гъейранвилелди яб акалзавай. Мутџ вутџ хъанатџани акунач заз. Зи вилериз маса затџ аквадаЙвал-ни тушир. Дидеди зав бубадин гафар агакъарзавай:

– Аку, Азгар! За вуч лугъузватџа хъсандиз яб акала. Гџла мад аялвилер хъийидач вуна. Пакагъанлай гадайрихъ галаз къугъван амач! Тандал шалвар алуькџун амач! Чуьллера гъатун

амач! Идалай кьулухъ чна лагъайвал ийида вуна! ТахъайтIа ви яргъивални гъяркъуьвал сад ийида!

Гатаначир зун дидеди. Ахмурарначир заз бубади. Ингъе зун руш тирди, муьжуьд лагъай синифдиз акъатнавайди рикIел хканай абуру. Магъледин аялри, гъакIни зи вахарини стхайри лагъайтIа заз кьегъалдиз хъиз килигзавай.

Гъа йифиз ксудайла дидеди заз Гъайбат халуди Лацай бубадиз чун дагъларал акъахун патал кIвалей катнавайди хабар гайидакай ихтилатна. Бубади чи кьилел къада-бала татуй лугъуз чун Гъайбат халудал кIевелай гъавалатнавай къван. Гъавиляй касди чалай вил алудначир. Изетуллагъ халудин автобусдин месэлани бубадин тIалабуналди кьилиз акъатнавай къван. Бубадин и къайгъу чIугуни зун шерзумарнай. Ам зи виле амайдалайни хкаж хъанай.

Са бахтаварвилин гъава гъатнавай зи рикIе: зун жуван виридалайни чIехи мураддив агакънавай – Шагъ дагъдал акъахнавай. Шумудни са чIехибурулай алакъ тавур и кар залай алакънавай...

19. ЦІАНГУ

елми халадин квалер Кцлара сейли тир. И сейливи-
лин кылин себебни ам тир хы, вич кесиб яз Селми
халади пуд гъавадин зурба дарамат хкажнавай. Гъар гъавада
пуд тав авай икъван члехи квал куъз герек я, лугъуз хабар къа-
дай садбуру дишегълидивай. Ада хъуърена:

– Са гъава Магъмудан, сад Гъабибан, садни зидни Уружанди
я, – лагъана жаваб гудай. Къелечл якларин, цлору вилерин и
виклегъ дишегълидиз гафар пара чидай. Адан ківенкл алай хци
мецикай виридаз хабар тир. Жегъил члавуз пара иер тир лу-
гъуда ам. Анжах чаз чидай Селми хала къаридиз ухшар тир.
Адан рахунарни, алуклунарни гъалдай фенвай къуъзуъ дишегъ-
лидинбур тир. И къаридин яхцлурни цлуд яш тирдан садни
члалахъ жедачир. Селмидин таяр-туъшер адан патав жегъил
сусар хыз аквадай.

Вичин пекерикай датлана цуринни демекдин ни къведай
Селмидин кар-кеспи кат-галтугун тир. Гъенел кални гамиш
хуъзвай адан сала гзаф верчер, уърдегар, къазар жедай.
Вичихъ авай зун-вун базарда лабар вегъенвай алверчийриз
маса гана гъа пулунал хизан хуъдай папа. Селми халадихъ
векъи ван авай. Виридахъ галаз уъткъемдиз, хцидиз рахадай
ам. Адан гъуъл Уруж халу лагъайтла магъледа аватлани чир
жедачир. Эцигунрал фялевал ийизвай ам яргъи юкъуз
квалалахъ жедай. Вичин папан акси яз, ван алачир, садахъ
галазни акахъдачир секин инсан тир.

Са рушни кѣве гада авай и хизандин чѣхи велед тир Бетура гъуьлуьк галай. Адалай гъвечіиди Магъмуд набут яз дуьньядиз атанвай. Ківачи чил къазвачир Магъмуд месел чѣхи хъанвай. Къуншийри ихтилатдайвал, рагъ хъиз реків гузвай, ківачин кланик чил зурзаввай иер Селми вичин аял набут тирди чир хъайи йикъалай дегиш хъанай. Акунарни, къилихарни, крарни масакла хъанай адан. Къад йиса авай свас садлагъана зулун пеш хъиз кватнай, яргъи вахчаг алуکلна, къилихъ піпл кутлуннай.

Ада Магъмудан гуьгъуьнаваз дуьньядиз гъайи Гъабиб сагълам аял тир. Чѣхи хъунивай ада вичин диде-бубадиз ківалин ківалахра рикі алаз куьмек гузвай. Ингъе месел алкланвай, я къекъвез, яни бегъемдиз рахаз жезвачир Магъмуд дидедиз уьмуьрлух гъам тир. Гъакі ятлани вичин дерт-дуьгуьм садазни чирдацир Селми халади, виридахъ галаз вичин саягъда лугъуз-хъуьредай. Садазни рикіин сир гудацир, къенер кузвай, вич акъадна-астадзавай тлал мецел гъана рахадачир ам. Ингъе аялди як такъуни, вичин заланвал яхцлур килодилай алат тавуни адан дердинин заланвиликай хабар гузвай.

Селми хала чир хъайи йикъалай чаз ада ара датлана вичин ківализ са вуч ятлани ялиз аквадай. На лугъуди, ам Аллагъди пар ялун патал халкъ авунвай. Мус акуртлани, къвалак пек-лек тир, къул тир, ракъ тир жедай адан. Кцлара гъинал гадарнавай кирпич акуртла, ялдай Селми халади вичин ківализ. Адан къуьне датлана ичлі чанта жедай. Герек хъайи кумазни, бакарда акъун тавуна амай затлар чантадиз вегъидай, пар яхун клула къуна тухудай. Залан чанта ада акъван къезилдаказ ялдай хъи. Адет яз, гъава мичлі хъайила, Уруж халудихъ галаз санал ялдай абуру са вуч ятлани. Вичин гъуьлни ялиз вердишарнавай папа.

– Я Селми, гъикъван ялда вуна? Язух тушни ви чандин? Гьалдай фенва хьи, вун! – лугъуз адаз гагъ-гагъ телегъ-билегъ ийидай къуншийри. РикI кудай абурун Селмидихъ.

– Ялна лугъуз инсан рекъидайди туш, – уъткъемдаказ жаваб гудай папа.

Садбуру адан гуьгъуьна ухът аладардай:

– Къван атIутI лагъайтIа, атIуда фагъирди. Дерт рикIелай алудун патал ракъни какуриз гъазур я ам. Баладин гъам сакIани иливар жезвач хьи, папавай. Гена кIвалахрив къил какадарзава, тахъайтIа хажалатди рекъидай ам.

Эхъ, залан парар Селмиди вичиз жаза гун патал ялзавайди садазни сир тушир. Хва месе гъатнавай дидедивай и кар эхиз жезвачирвилай ада вичиз инадзавай.

Гагъ-гагъ Селми хала зи дидедиз куьмек гун патал чи кIвализ къведай. Гуьгъуллудаказ салан, багъдин кIвалахар ийиз, хъран кIвал къакъажиз куьмек гудай ада.

– Я Саимат, мад малимди цура, демекар михъдач хьи! А крар вуна зи хиве тур, – лугъудай ада.

Ам чи кIвализ атун чун паталди сувар тир. Вучиз лагъайтIа Селмидин рахунрихъ са маса жуьредин миже квай. Тух жеда-чир чун адан ихтилатрикай.

– Вун гъикI я, Селми хала? – жузадай чна.

– СикIрен тум хъиз, – хъуьрез-хъуьрез жаваб гудай ада. И гафар акI лугъудай хьи, на лугъуди, и дуьньяда адалай бахтлу, адалай кефи къумбар касни авач.

Ахпа вичин саягъда цIвегъ тIалабдай Селми халади дидедивай.

– Я Саимат, чIуьд тIуьн тавурла зи рикI къекъведа, – лугъудай дишегълиди.

“ЧIуьд” цIвегъедиз лугъудай ада. Дидеди адан вилик суфра экIяна ниси, шур, къаймах гъайила абур цIвегъедихъ какадар-на, къулал чимнавай хъран фав недай ада. Анжах са кар авай

хьи, суфрадал серг тахъайла, фу недачир папа. Гъавиляй вичелай гъамиша серкледин ни алахъна фидай. Къвале серкледин ни гъатай чъавуз, чна “пъуф” ийиз акурла ада чаз акъул гудай:

– Куъне серг негъ ийимир. Зун хуъзвайди серг я. Дегъ чъавара суфрадал серг тахъайла фу недачир лугъуда инсанри. Серг тлуън тавурла рахъинин кланик къвалахиз жедачир абурвай. Зунни гъакъ я. Серг туътлуър юкъуз гъуъргуъ жеда зун.

Чаз акваз-акваз къуд-вад силих серг агажардай ада. Чуънуъхдай пешени квай Селми халадихъ: чи кыл акахъайла столдал алай серкледин килерикай, къенфетрикай чаз таква-дайвал вичин перемдин хилез вегъедай ада. Чна ибур такур къасардай, вучиз лагъайтла, дидеди чаз Селми халади вуч авуртлани, такурвала лагъанвай.

Садра гъикъ ятлани чаз ада дидеди хъран къвале куруниз ичирнавай цъурурай члем хъваз акунай. Аламатдин кар тир: кур кылел хкажна яд хъиз хъвазвай ада члем. Чна мягътелвилелди вичиз килигиз акурла паб хъуъренай:

– Хвейи чан хазина я, чан балаяр.

Селми халадин рикъ алай кар чи демек михъун тир. Гъар гъилера ам демек галайнихъ фейила чун чинеба адан гуъгуъна гъатдай. Са пата чуънуъх хъана, Селми халади ана вучзаватла вилив хуъдай. Диде къвалахал хъайи йикъара ада сифтени-сифте мукай къве кака акъудна, абур хана, чигдаказ хъвадай. Ахпа са шумуд кака валара чуънуъхарна, демек михъунив эгечдай. Хъфидайла вичи чуънуъхарай какаяр перемдин яхадайгуъз авадарна, сад-садан кылелай гъалснавай пекерин къене хан тийидайвал тадай. Вичин крар рестеда турдалай къулухъ къвалевайбуруз сагърай лугъуз фидай.

Чна вилералди акурбур дидедиз хабар гайила, адахъ хъел акатдай:

– Аллагъдин азбадик квай дишегълидивай вуч кланзава квез? Аку, кар жемир адав, гунагъ жеда квез, – лагъана ахмурардай ада чаз. Анжах дидеди гыкьван лагъайтлани, чна жуваз чидайдалай гыл къачудачир. Селми халадихъ эцягъунлай пара кландай маса кар авачир чахъ.

– Селми хала, эхиримжи сеферда мус эхъвена вун? – лугъуз хабар къадай за адавай.

– Нин риклел аламайди я, я агъбат хийир хъайиди. Къуьд алуькдалди тир жеди, – чларни юзур тавуна жаваб гудай ада.

– Мадни мус эхъведа вун?

– Гъаваяр са къадар чими хъурай ман. Исятда эхъвейтла мекъи жеда эхир.

Адан гафарал вири ван алаз хъуьредай.

Садра Татлидин фигъилдалди са финтI авунай за. Селми халадиз чир тежедайвал ада валара чуьнуьхарнавай какайрин чка дегишарнай. Жувни фена тутун тарцин куклушдиз акъахнай. Инай Селми хала хъсандиз аквазвай заз. КIвалах килиз акъудай паб кIвализ хъфидайла къалабулук кваз валара къекъвеней, анжах затIни жагъун тавурла хияллу хъанай. Садлагъана адаз какаяр жикIидин валарин кланикай жагъайла, хвешила абур хурудиз кIватIнай. Хъфидайла, “дуьшуьшдай” чи кIвализ атанвай Татлидал гьалтнай ам. Къакъан буйдин Татлиди Селми хала акурла “хвешила” гылер ахъайна ам къужахда къунай. Татлидин къужахда аял хъиз аквазвай Селми халадай цIугъ акъатнай:

– Ахъая зун, супа, фад ахъая! Жуван къармахар за акIурмир!

Анжах Татлиди къари аял хъиз цавуз хкажнавай ва ам жедайвал чуькъуьзвай.

– Я супадин вилер авай супа, ваз завай вуч кланзава? – лугъуз гъарайзавай папа.

– Чан Селми хала, вун акваз кланз зи рикl акъатзавай хьи!
– лугъуз Татlиди ам ахъайзавачир.

Эхирни Татlиди Селми хала ахъайнай. Абурун къведанни перемдин яхяр ханвай какайрай ктад хъанваз акурла зун, чи ванцел къецик акъатнавай диде, магъледин аялар чlагана фенай. Шерзум хъанвай дишегълидин мез къунвай. Авайвал лагъайтlа, ам иkl кя жадайди акъулдизни атаначир чи. Рикl ханвай, вилера гъам авай Селми хала куьтlни тавуна хъфенай. Дидеди лагъайтlа, акъван ахмурар авунай хьи, чаз.

Гъакl ятlани ар авачир чаз. Гъиле макъам гъатун кумазни Селми халадин хатурдихъ хукlурдай. Адахъ хъел акатайла виридаз рикlивай хвеши жадай. Инжиклу жадай ам чакай, пара чlавуз чун акурла вичин рехъ дегишардай папа. Анжах виридаз са-сад вад тlуб хъиз чизвай и гъвечlи шегъерда гъина чуьнуьх жадай къван? Чанда кичl гъатнаваз гъар гъилера чакай са хата къведайди аян жадай адан рикlиз. Эхиримжи вахтара чна:

– Гъикl я вун, Селми хала? – лагъана хабар къурла, ада хъел кваз жаваб гузвай:

– Чlур хъайи мансур хъиз. Куьн авай чкада гъикl жада къван?

Им ада дуьз лугъузвай, мансур чlуриз хъсандиз алакьдай чалай.

Селми халадин гъвечlи хва Гъабибан 20 йис тамам хъайила, хизанди клвалин пуд лагъай гъава эцигна куьтягъна. Клвалин къав клевирна, шифер ягъайдалай къулухъ абуру пуд лагъай гъавада авай къве утагъ сувагъна, чиле къул туна. Рак-даклар кутурдалай къулухъ цлар эгъенгдив асунна. Ахпа клвалин чилиз цlйи гебеяр экlяна, маса герек тир затlарни къачуна.

Гъа иkl, мехъериз гъазур жезвай хизан. Селми хала хвешила цаварай физвай. Клвалин вири кар-кеспи вичин хиве гъатнавай дишегълидин эрзиман вичиз куьмек гудай са свас гъун

тир. Сусан салагъадихъ, адан михъивилерихъ цигел тир паб. Пуд лагъай гъава кыляй-кылиз сусаз гъазурнавай абуру. Эхирни мехъерарна Кцларин са гъи хуърйя ятлани Суна тIвар алай руш гъанай Гъабибаз.

Хизандин чIулав йикъарни гъа чIавалай алукунай. Чижрен куьнуьдиз ухшар тир и кесиб хизандин вайни-зай хъанай акваз-такваз. Вичин пар къезил жедайдахъ муд кутунвай Селми свас кIвализ атай сад лагъай йикъалай вич ягъалмиш хъанвайдан гъавурда акъунай. Суна гара авайди, адетдин сусариз ухшар туширди къатIун четин тушир. Кар-кеспи дама-хун тир адан. Гъабиб иервили рам авунвайвиляй адан вилериз вичин папан гъалатIар аквазвачир. Сунади яран буба, яран диде, яран вах кваз такъуниз фикир гузвачир гадади.

Мехъерилай са гъафте алатайла Сунади Магъмудан пекер чуьхуьн тIалабай яран дидедиз виридан патав векъидиз лагъанай:

– Зун и кIвализ свас жеда лагъана атанвайди я, набутдиз къуллугъда лагъана ваь!

Пагъ атIана амукубай кIвалинвийривай са гафни лугъуз хъаначир. Гъабиб лагъайтIа, куьтIни тавуна къецел экъечIнай.

Сунади вичиз кIанивал авунай. И кIвале Магъмуд лагъай къайгъудиз муьгътеж набут авайди квазни къуначир. Хизандихъни какахъначир ам. Вич-вичиз тир свас: фу недайла виридалайни вилик суфрадив агатиз, кар-кеспидал гъалтайла вичин кIвалелай гъейри санагни михъ тийиз кыл хуьдай ада. Тек са Гъабибаз датIана тавазивилер ийидай суса, гъавиляй гададиз ам эцигна къахчудай чка авачир.

КIвализ атай са шумуд вацралай вичин яран дидединни яран бубадин пер ханай суса. Къвед лагъай гъавадай сад лагъайдаз авуднай ада абур. “Магъмудаз кылел кIвале амукуун четин я, ам гъавадал хъана кIанзавайди я,” – лагъанай. “Чан

бала, кланик клвалер ламу я, начагъ жеда аял,” – даднай яран дидеди. Ингъе сусак гаф акатначир, абур кланик авудна, квед лагъай гъава тавдин клвализ элкъуърнай.

Гъа икл пуд йис къван алатнай. Пуд йисалай сусанни Гъабибан арада вуч хъанайтла, гададиз клвал къайи хъанай. Акваз-акваз дегиш хъанай ам, са къадар вахтундилай эрекъ хъуник китканай. Чал и хабарар яргъарай агакъзавай. Суна фад-фад клвалер туна квед-пуд йикъаралди са гъина ятлани амукъзава лагъай гафарни чкланай Кцлариз.

Хар тлуърда хур гатада лугъуда. Кылел атай мусибат тлимил тир хъиз, къунши районда гъуълукъ квай Бетурадикайни рикл динж тушир хизандин. Галаз-галаз пуд руш ханва лугъуз гъуълукъ инадзавай лугъуда адаз. Къарилай са къуз пуд аялни галаз хтанай ам бубад клвализ. Анжах са шумуд югъ алатайла суса чукурнай яран вах. “Зи клвал мугъманхана туш, фена жуван къилиз чара ая”, – лагъана раклар къалурнай адаз. Вилел нагъв алай Селми халади куз-хъукъуз вацун а пата авай ялгъуз са къаридин клвализ киридиз акъуднай вичин хайи велед.

Селми халадин сусан ихтилат вири райондиз чкланвай. Садбур и гафарин члалахъ жезвай, муькуьбуру лагъайтла, абур пехилвиляй са ни ятлани чукулурзавайди я лугъузвай. Анжах гъикл ятлани, садра хурушумдиз тамай хкведайла чаз – аялриз вилералди Суна мегъуьнлухда тийижир са касдин къужахда акунай. Чун жуван вилерин члалахъ тежез къах хъанай. Гъа юкъуз чна сусакай лугъузвай гафар гъакланбур туширди къатланай. Адал кцларвийри вучиз Цлангу лаклаб эцигнаватла гила хъсандиз гъавурда акъунвай чун.

Суна клвализ атай къуд йисалай, вичин къанни вад йис тамам хъайи юкъуз Магъмуд рагъметдиз фенай. Тек пуд юкъуз адал ифин хъанай, ахпа шем хъиз црана куьтягъ хъанай гада.

Селми халадин вилел са стlални нагъв атаначир, лугъудай вирида. Шехъ жезмачир папавай. Дердинай юкъ какванвай паб са шумуд юкъуз кlвалай къежел акъатначир.

Къарилай са къуз Кцlариз чав чкlанай:

– Селмидин кыле керкетl акъунва!

Ван хъайибуру адал кыл чlугунай. Са къуз зи дидедини зун галаз фенай адан кылив. Са береда Магъмуд къаткай месел гила адан диде къатканвай. Хъвана лублущ тир Гъабиб адан кlвачерикай хъиз чилел ярх хъанвай. Кылел кlвалай свас рахадай ванер къвезвай, гагъ-гагъ ксар хъуьредай ванерни галукъзавай чи япарихъ.

– Вуч хъанва ваз, я Селми? – шерзум хъанваз жузунай дидеди дишегълидивай.

– Жува вегъей керкетl жува акъунва, Саимат, – жаваб ганай папа. Мад са гафни акъатначир адай. Кылихъ кутлуннавай пlпl ивидай къацlанваз акурла са гафни хълагъиз хъаначир дидедивай. Плуз жакъваз амай ам.

И хабарни муькуьбур хъиз гъасятда чкlанай Кцlариз. Инсанри чеб гыкъван элягъиз къахчуртlани, абуруз вучдатlани чизвачир. Садбуру Селмидиз ачухдиз лугъузвай:

– Я паб, Сунадикай ваз свас жедайди туш, рахкура ам.

– Залди хъанайтlа, къе рахкурдай, Гъабиба хевзавач. Ам галачиз эх жедач лугъузва вичивай, – дерт аваз жаваб гузвай гъар гылера ада.

И вакъиадилай са шумуд югъ алатнавай. Са нянихъ Пlтlидини Мутlа заз “Къенчлеб пелел” эвернай. Ана Пlинцlни авай. Пlтlидин ван зурзазвай, заз им тахъана ам икъван хъел кваз акурди тушир. Эхирни ада вичин гаф лагъанай:

– А Цlангуди мад чи бармак чиле туна. Гъар йифиз адан патав инай-анай жунгавар къвезва. Чна шумуд югъ я Мутlахъ галаз санал палид тарай ам хуьз. Милицадиз, прокурордиз

лугъуникайни хийир авач. Абурни кьенва Цангудин патав. ГьакI хъайла Цангудин тарс чна гана кIанда.

– ГьикI? – мягтелвилелди жузуна за.

– Аку, и кардикай садаз хабар хъайитIа, чи вайни-зай жеда гъа! – Хъел кваз лагъана ПатIиди. – Гаф гузвани куьне?

– Гаф! – хордалди жаваб ганай чна. Авайвал лагъайтIа, Цангудикай гзафбурун кьен канвай. Чавай – аялривай иллаки адан крар эхиз жезвачир. Ада Селми халадин кьилел гъизвай-бур мусибат тир. Гъавиляй ПатIиди вуч лагъайтIа, гьам ийиз гъазур тир чун.

ПатIиди вичин пландикай галай-галайвал ихтилатнай чаз. Ахпа лагъанай:

– Йифен кьулариз, хахаяр Цангудин кIвалаяй хъфейдалай кьулухъ кьилиз акъудна кIанзава чна чи план.

– Селми халадизни Уруж халудиз хабар жедачни? – жузунай за.

– Абур вацIун а пата, Бетурадин кIвале амукъзава. Гъабиб лагъайтIа, чпин кIвачера чидар тахъурай лугъуз гъар йифиз луьлешарзава хахайри, – галай-галайвал гъавурда тунай чун ПатIиди.

Ахпа хабар кьунай:

– Гудани чна Цангудиз тарс?

ПатIидин гафунал гаф эцигдай ихтияр авайни чаз? Магъледин вири аялри хъиз чнани вил ягъадай адакай. Гъавиляй хордалди жаваб ганай чна:

– Гуда!

Вири меслятар авуна, йифен сятдин 3-даз Селми халайрин сала кIватI жедай икьрардал атана хъфенай чун кIвалериз. Йифиз хъуьцугандив игис хъана садазни чир тежедайвал ксай къасарнай за. Вилериз ахвар фида вуч лагъай чIал я? Ксун вуч лагъай чIал я? Лухъ-лухъ къачуна хур чукIурзавай рикIин ванци аман гуда вуч лагъай чIал я?

Йифен сятдин 3-даз амаз явашдаказ месикай къарагъна, кичлѣз-кичлѣз даклардай салаз эвичлѣна, жугъундилай хкадарна Селми халадин клвал галайнихъ рекъе гъатнай зун. Интернатдин магъледа, синтл хъиз хкатнавай чкадал, маса клвалерилай къакъандиз эцигнавай Селми халадин пуд гъавадин члѣхи клвал элкѣвез-элкѣвез ичин багъди къунвай. Са береда садазни къабул тушир, къяляй-къилди валари къунвай и чкадал килигдай къве вил мадни кландай вижевай багъ кутунвай Селми халади.

Адан багъдин агъа къиле авай мередин валарин арадай Платийри эвелдай масабуруз чир тежедайвал рехъ акъудна, тлѣквен хилерив клевирнавай. Гъа хилер алудна регъятдаказ багъдиз гъахънай зун. Ина члѣхи плинидин тарцин кланик акъвазна зи рехъ хуъзвай Мутлѣни Плинцл акурла регъят хъанай заз, чанда гъатнавай кичлѣвал са легъзеда алатнай залай. Мутлѣ тлѣуб плузардал илисна заз таран куклѣш къалурнай. Платиди къакъан хилел ацукъна, вилерив къаншардал алай даклар хуъзвай. Къвед лагъай гъавадин ахъа даклардай къвезвай рахадай ванери чахъ лугъуз тежедай хътин хъел кутазвай. Ара-ара Суна хъуъредаи ванни галукъзавай чи япарихъ.

Са сятдилаи хъиз варар клевидиз гъалч хъанай. Платиди гъасятда тарай чилел хкадарна, мукув гвай яргъи гурар хкажна даклардихъ кутунай. Адан гуъгъуъналлаз чун гурарай виниз, къвед лагъай гъавадиз хкаж хъанай. Чун даклардай къенез гъахъайла Платиди ам акъалнай.

Клвале эрекъдин къил элкъуърдай ни гъатнавай. Платидин тлѣлабуналди чун фена ракларин пердедин къулухъ чуънуухъ хъанай. Кичлѣла садавайни витл акъудиз жезвачир. Зи риклѣ акл чалухзавай хъи, клвачел са гужалди акъвазнавай зун.

Декъикъаяр йис хъиз алатзавай. Са герендилаи айвандай клвачерин ванер атанай. Эхирни Цлангу къенез гъахънай. Ам

раклар агална, ківалин пипле авай тахтунив агатнай. Мес ахъайна, экв туьхуьриз кланз гьил яргъи авурла, Тлатиди кьулухъай вегъена сусан сив кьунай. МутI фад адан кIвачерикай, ПинцIни гьилерикай галкланай.

Хъвана, чин тIанурдай цийиз аватай шуьре хъиз яру хъанвай Цангуди вучиз ятIани гъарай-эверзавачир, аквар гъаларай, гъич кичIени хъанвачир адаз. Гадайри заз вилеринбур авурла, за жуван зурзазвай гьилерив муклатI кьуна адан кIвачер кутIуниз эгечIнай. Эхирни за жуван кар кьилиз акъудайла, МутIа вичив гвай муклатIдив Цангудин гьилер арушнай. Икьван крар вири чна са легъзеда кьилиз акъуднай. Цангудиз и чIавуз вилерив чаз са вуч ятIани лугъуз клан хъанай. Идан гъавурда акъур Тлатиди гьил адан сивелай алуднай. Цангуди хъуьрез-хъуьрез лагъанай:

– Мад гьилер-кIвачер кутIунун куьз герек я, куьне вуч лагъана хьи, зун рази хъанач? – И гафар чина явавилин хъвер аваз лагъанай ада.

Тлатидин лапIаш са легъзеда гуьлле хъиз адан эрчи хъуькъвел ахъа хъанай. Ихътин жаваб садрани акъулдиз къведачир Цангудин.

– Гъайванар! – лагъана цIугънай ада.

Тлатиди гелягъна ам тахтунал ацукъарнай:

– Заз килиг, Цангу, чна вуч авуртIани, ван акъуддач вуна. Ви ванци хъел кутазва чахъ. Мад ваз чида, кландатIа гъарая, анжах садазни ви ван къведач. Я атайтIани, садни вав агакъдач, вуна виридан къен канва.

ИкI лагъана, ада зав мукIратI вуганай:

– КIамплул, и кар валай хъиз садалайни алакьдач. Хитриса и гъаясуздан кьил!

Цангудин расу кифер кьуьнерал чкланвай. Иер кьван вуч тир абурун! Гила мукIратIдай гьикI акъудин абур? Акъвазнавай чкадал зарзалаг хъиз зурзазвай зун.

– Яда, чан алачни вал! – лагъана гъарайнай Татлиди.

Зи зурзазвай гъилер акуна хъел акатай Татлиди эхирни мукраті завай къахчуна Пинцлав вуганай. На лугъуди, Пинцлаз умуърда идалай клани кар авачир. Ада са легъзеда сусан кифер атланай. Чилел са чанг чларар авахъайла дуьнья заз мичли хъанай. Анжах Татлидин хъел вучайтлани элекъзавачир. Эхирни ада Пинцлан гъилевай мукраті къахчуна Цангудин кифер кланелай атланай. Цангу ван акъуд тавуна и кра-рин эхир гъикі жедатла лугъуз авай. Ништа, белки гъавурда акъадай гъалда авачир жеди ам.

– Куьтягъначни куьне, заз ксуз кланзава! – лагъана эхирни Цангуди.

– Жуван япун клан акурла ксуда вун. – Татлиди гъарайна. – Яб акала, Цангу, гила чна вун гъинай атанайтла, гъаниз рахкурда. И квалин рехъ рикелай алудда вуна. Мад ина ваз чка амач. Вуна и кардикай са низ ятлани хабар гайитла, вун къейи югъ я. Чилин кланикайни жагъурна ви эхирдиз экъечіда чун. Ван хъанани ваз?

Цангуди жаваб ганачир.

– Ваз ван хъанани, Аллагъди къейиди? – вичин дегиш хъанвай чіуру ванцелди гъарайнай Татлиди.

– Ван хъана, гъил къачу залай, – квелиндаказ жаваб ганай Цангуди. Пиянвал алатнавачир адан.

– Акі ятла, исятда чун вири акъатда инай. Вун ви бубадин харапладиз рекъе твада чна.

Гадайри квалин раклар ахъайна, Цангу ялиз-ялиз гурарай авуднай. Багъда авай чіехи чуьхвердин тарцин кланик лам кутлуннавай. Ам гъасятда чир хъанай заз – Келле бубадин лацу лам къил агъузна секиндиз акъвазнавай. Келле бубадиз яраб гъихътин ришветар хиве къунвайтла гадайри, лугъуз фикирнай за. Пул тагайдав ада лам вугудай къван? Ништа,

белки Келле буба са гынал ятлани чуьнуьх хьанвай, кар кьилиз акъудайла лам хутахна кланзавай эхир.

Гадайри свас ламрал акьадарнай, фена варар ахъайнай. Ахпа чун рекье гьатнай. Вилик ламрал ацукьнавай Цангу, адан гуьгъуьна аваз Татлини, Мутли, Пинцл, кьулухъайни клвачер са гужуналди ялзавай зун. Кьенчлеб пелев агакьайла, Цангудин гьилер, клвачер ахъайнай гадайри. Ада куьтлни ийизвачир: я шехъзавачир, яни гьарайзавачир. Язух кьведай гьалда авай ам. Ингье са кар авай хьи, кифер атланвазни иер тир Цангу. Экуьнин яр кьугъвазвай адан лацу чина, цару вилера икьван гагьди заз такур хьтин са хияллувал авай.

– Гьешт! – лагьана Татлиди ламрал тлвал гьалчнай.

Лам юза хьана, залан-залан, квелин-квелин там галайнихъ фенай. Чна абур са азим члавалди виливди хвенанай. Тамув агакьайла са хьенни акунай чаз. Ам Келле бубадиз ухшар тир. Ахпа элкъвена Кцлар галайнихъ хьфенай чун. Ингье зи клвачер, на лугьуди, чиле акланвай, юза жезвачир завай.

– Клампул, вун кьвезвачни? – Мутла элкъвена заз килигнай. Физ жезвачир завай, пад жезвай зи рикл, рекьизвай зун Цангудин язухдай.

– Гьей, вуч хьанва ваз? – Татлиди атана юзурнай зи кьуьнер.

– Алат залай, вагьшияр я куьн, зегьле физва зи квекай! Мад зи вилериз тахкурай куьн! – гьарайнай за, ахпани угьуяр яна шехънай. Гадаяр кя хьанвай: абуруз зун гьикл секинардатла чизвачир. Рикл ханвай зи, хьелнавай за.

– Гила Цангудик рикл кузва ман ви? Селми халадин кьилел ада гьайи йиф-югъ вуч фад рикледай алудна вуна? Кцларвийрин бармак и явади чиле турди плуртл хьана ман? – Хьел акатнавай Татлидихъ. Ада гьилер юзуриз са вуч ятлани лугьузвай заз. Ингье заз адан ван кьвезвачир. Заз анжах адан хьилевди ацланвай сив аквазвай.

Ківализ са гужалди агакьнай зун: ксуз кланзавай заз. Ахварал фена хъайи крар риклелай алудиз кланзавай.

Са гъафте залай ифин алатначир. Ахварай датлана гъарайзавай кьван за. Са гъафтедилай ківачел къарагъайла, заз сифтени-сифте ван хъайи хабар ам хъанай хъи, Цлангу рахкурнава. Зав гъаклни Татлини, Мутлини, Пинци гъар кьуз силисиз ахъайзава лагъай хабарни агакьнай. Абуру Цлангу ламрал акъадарна Кцларай акъудай кьиса виринриз чкланвай. Гъурмет хкаж хъанвай гадаирин. Абурукай садани зи тлвар кьунвачир.

Гъа йикъалай мад Цлангу ахкуна лагъайди хъанач. Садбуру ам яргъариз куьч хъанва лугъузвай. И вакъиадилай кьулухъ Селми халадини Уруж халуди Бетурани адан пуд аял чпин кьилив хканай. Вахан къайгъударвили таъсирай Гъабиба хъун тергнай. Ам виликан хъиз кар-кеспидив агатнай. Ахпа Селми халади Гъабибаз вичин кьуншидилай гъуъл авариядик акатна кьенвай, бубад ківализ хтанвай са свас гъанай. Ада галаз-галаз кьуд аял ханай Гъабибаз. А свас хизандиз, мукъва-кьилийриз, кьуншийриз акъван пара кландай хъи!

20. МАГЫТИ

*М*агытIрин кIвал зи бадедин магyleда авай. Адан буба КцIарин совхоздин агроном, диде почтунин кIвалахдар тир. Ирид кыл хизандин гзаф кьайгъуяр аял чIавалай кIвалин виридалайни чIехи веледдин – Магыятан хиве гьатнавай. Гьавиляй вахтундилай фад чIехи хьанвай ам. Ада диде кIвалахал хьайи йикъара кал нехирдиз тухудай, кIвалер-къар рестеда твадай, хуьрек чрадай, гьвечIи вахаризни стхайриз аявалдай, нянихъ кал нехирдай хтайла ам ацадай. Диде кIвале хьайи югъ МагытIан сувариз элкьведай. Ам экуьнилай няналди чахъ галаз чуьллера гьатдай. МичIи жедалди санал кьугъвадай чун.

Кьакъан буйдин кьавах хьтин, лацу якIарин, иер чIулав вилерин МагытI гафарин устIар тир. ДатIана сиви гаф регъведай рушан. Чиде кьван хкетар вуч тир адаз. МагытIа абур рахаз кыл кутурла хьуьредалди чавай плузарар игисариз жедачир. Иллаки зарб рахунрал рикI алай адан. Икьван пайгар мез авай рушан кIел-кхынал рикI тахьун мягтел кар тир. Мектебдиз кланзни-такIанз фидай ам. Гьавиляй кьве йисуз гьа са синифда амуьнай.

Сентябрдиз мектебдиз хьфейла чаз – ирид лагъайс инифдин рушариз МагытI чи синифдин эхиримжи партада ацуьнаваз акурла чун ам синифда амуьнавайдан гьавурда акьунай. Чи хвешивилин и кыл–а кыл авачир. Вучиз лагъайтIа лугъуз тежедай хьтин хьсан меслятчи тир МагытI. Агакьзавай рушарин вилер ахъаюн, абуруз дуьньядин крарикай чирвилер гун адан хиве авай. Чна адавай гзаф крарни амалар чирдай. Дидедиз, чIехи вахаз лугъуз тежедай гафар адаз акьван регъятдиз лугъудай хьи чна. Чи кьадарсуз суалриз МагытIа гьамиша гзаф сабурлуз жаваб гудай.

Тарсар куэтягъ хъана ківализ хъфидайла МагъитІан къвалав акъвазун патал чун сад-садахъ галаз бягъсина жедай. Адан гъар са гафунихъ чІехи мас авай. Са кар авай хъи, чаз – рушариз ам гыкъван пара кланзавайтІа, чи синифдин гадайриз са гъакъван такІандай. Абуру са багънадилай хатур-дихъ хукІурдай рушан. Вичин саягъда такабурдив къекъвез, кваз къадачир МагъитІа абур. Фикирарни фагъумар чІехи рушанбур тир адан. Чи синифдин гадаяр аялрай къадай ада, гъавиляйни ам аквадай вил авачир абуруз.

ГыкІ ятІани садра зунни ШапІ МагъитІрин ківализ фенвай. Чун акун кумазни ада яргъи кикІар вилерал авудна вичин саягъда лагъанай:

– Лагъ кван: мискІид тарцел мух мус миxъна мус шешелра кутада, я лам?

Чун тикрариз алахънай, ингъе садавайни адавай хъиз лугъуз хъаначир. ИкІ хъайила ада цІийи кылелай, мецик звер кваз гъа гафар тикрарнай:

– МискІид тарцел мух мус миxъна мус шешелра кутада, я лам?

Чарни юзур тавуна, секиндиз лагъанай ада и гафар. Чахъ лагъайтІа, хъуьредалди аман кумачир. Авайвал лагъайтІа, чахъ хъуьруьн кутазвайди адан хци мецелай пара рушан адет тушир акунар тир. Тандал вичин дидедин чІехи булушка алукІна, киферикай бабетта авунвай ада юкъ гъаркъуь чІулунив кІевидиз чуькъвенвай. КъелечІ пекини адан хур хкуднавай. Инихъ-анихъ физ, чал айгъамар вегъез, арада вилин кланикай цІаллай гуьзгуьдиз килигзавай МагъитІ са масакІа аквазвай! Рушан дакІунвай хуруз килигиз вучиз ятІани регъуьзвай чаз.

– Ваз вуч хъанва, я руш? – хабар къунай за.

– Вуч хъанва къван? Къве къуьзуь кьиф къантІардин кылел кьил кыле къуна къведни къена, – вичин саягъда плуз-плузардал илис тавуна жаваб ганай МагъитІа.

Датлана чи виликай инихъ-анихъ физвай Магъитлаз ахмурарнай Шапла:

– Гъей, мугъманрин вилик чай эциг тавуна им вуч фурсар я вуна чаз гузвайди?

Магъитл ван алаз хъуьренай:

– Клуф яру клекре клуф хъипи клекрен кылиз клуф яна, тахъуй?

Са масакла ширинз акъатзавай адан мецяй и гафар. Ада чларни юзур тавуна лугъузвай гъар са гафуни чахъ хъуьруьн кутазвай.

Са герендилай ада чаярни цийиз цлурна шекердандиз клватлнавай хвехвер галай къенд гъана чи вилик эцигнай, ахпа вични атана чи патав ацукънай:

– Тухдалди неъ къейибур, некледал чранвай къенд я.

Магъитла хъиз садавайни къенд икъван дадлуз чраз жада-чир. Са шекердан къендинив гъарада са стакан чай хъвана регъят хъайи чна Магъитлан ихтилатдихъ яб акалзавай. Вичин саягъда, гафарихъ дад кутаз, абурун эхирар ялиз-ялиз ихтилатзавай ада:

– Гъа, рушар, за квез никай лугъун, зи члехи бадикайни бадедикай. Квез чида ман, абур Кичандал, зи члехи имидин хизандихъ галаз санал яшамиш жезвайди я. Къве югъ вилик зун хуьруьз хъфенвай. Зи члехи бадихъ сив квайд я гъа! Югъ ахъа хъайидалай йифелди ам вичин гафарал пад-къерех ала-чиз рахада. Адакай кичлела клвалевайбур са клвачел акъвазда. Иллаки зи баде. А язухдин кылел кьел регъведа кьуьзуьда. Квале витлни акъатдач папан. Вирида датлана зи бадедин язух члугвада. Вучиз лагъайтла вил гана экв гудач касди вичин къаридиз. Зи члехи ба пагъливандин буй, векъи ван авай кас я, баде лагъайтла, куьпкуьлуь, яхун, сиве мез авачир са фагъир. Кар анал алач, йифен кьулариз гъикл ятла зи ахвар атлуда. Садлагъана зи япарихъ бани баде рахадай

ванер галукъда. Зунни имидин аялар ксанвай квал къуъзуъ-бурун квалихъ галаз цал-цла авай. За чкадилай къарагъна явашдиз абурун раклар ахъайна. Адан сварцяй къуъзуъбурун ванер хъсандиз галукъзавай зи япарихъ. Ба акъван хъуътуълдиз рахазвай хъи:

– Аку, Сенем, къарагъиз тахъуй гъа, ял ягъ, галатна гъалдай фенва вун. Чай за гуда ваз.

Мичливилиз вилер вердиш хъайила зун къах хъана. Баде къулан патав кавалдихъ аруш хъана ярх хъанвай, бади чайдандай чай цузвай. Ахпа кас фена къаридин патав ацукъна. Адан гъил къуна акъван хъсандиз кап алтадзавай хъи!

Чна чларни юзур тавуна яб акализ акурла Магъитлан мецик амайдалайни звер акатнай:

– Са герендилай заз вуч акуртла хъсан я? Баде гъахънава бадин къужахдиз. И еке жендекдин касдикайни а куьпкьюлуь къаридикай заз пеленгдинни псид шарагдин ухшарар атана. Квез касди вичин папаз лугъузвай гафар ван хъанайтла! Экуънахъ бади гъа вичин къайдада сеперар ийидайла захъ хъуъруьн акатна. Ахпа за байихна хъи, адан гафарикай члехи хизанда садни инжиклу жезвач.

Хъуърей къван вуч тир чун и къисадал!

Са къадар вахтундилай абурун квалаяй акъатна рехъди чи магъледиз хкведайла Шапла вилеринбур авуна лагъанай:

– Магъитл ргазвай саягъ акуна ман ваз!

– Вуч хъанва къван? – Са куьникайни хабар авачирда хъиз жузунай за.

– Жув малаик хъиз къалурмир ман, - хъел акатнай Шаплахъ.

– Валлагъ, биллагъ, за са затлни къатланач, – дад-иман авунай за. И гафарин члалахъ хъайи руша зи къвал класнай:

– Чан къейи Магъитла вичиз памбагдикай хуруяр авунвайди ақуначни ваз?

Къетне Магъитлан акунар риклел хтайла захъ хъуъруън акатнай:

– Я кьейи Шапl, ваз чида къванд вуч я! На и кар гьикl къатлана? Вуна лагъаначиртlа, зи акъулдиз им садрани къведачир.

– Халкъар авагънавайди йе, чан дидедин, вун гьелени ксанма! – лагъана плуз-плузардал илиснай Шапlа. – Магъитl фадлай гара ава йе...

Эхъ, са зун ваъ, синифдин муькуъ рушарни ксанмай. Гъяркъуъ пекер алукиз, жув чlехи жезвайдакай дердер жез, им вири дуъньядикай чуънуъхариз алахъзавай чун. Вини синифриз акъатунивай къайгъуярни артух жезвай чи. Анжах Магъитl акl тушир, са масакlа тир ам. Садакайни регъуьдацир адаз, вичин иервал чуънуъхариз кландачир, аквар гьаларай, фад чlехи жез кланзавай адаз.

Магъитлан “памбагдин хуруйрин” суракъар муькуъ юкъуз вири мектебдиз чкланай. Мягътел жедай кар тир: зини Шапlан арада хъайи и ихтилатдикай аялриз гьикl хабар хъанайтlа? Им, са шакни алачиз, гафарин пагъливан тир Шапlан клвалах тир. Рушари Магъитl туплув къалуриз, ара датlана чпин арада пуспусарзавай. Бес гадайри и кардикай гьикl хъана хабар къунайтlа? Абурув ни агакъарнайтlа и гаф? Виридалайни пис кар ам тир хъи, абуру Магъитl акурла адакай чин элкъуързавай, рушакай хай рахазвай. Гагъ-гагъ яргъалай адахъ уьфтер агалдариз, руш масабурун виляй вегъиз алахъзавай. Анжах кваз къазвачир Магъитlа абур. Гъа вичин саягъда гара аваз къекъвезвай.

И вакъиадин цlаяр цlийиз туьхуъннавай хъи, мад са кар хъана. Ада туьхуъзвай цукlварик цlийи гурва кутуна. Зи риклел хъсандиз алама: сентябрдин эхирар тир. Эхиримжи кьве тарс жедач лагъайла чи синифдин аялри санал клватl хъана вацлун а пата авай тамуз фин къетlнай. И фикир вирибурун рикlяй

хъанай. Хвешила Кцлар вацI галайнихъ рекъе гъатнай чун. Чантаяр вацIун и пата авай кIапIалда, кIирийрин валара чуь-нуьхарна, ракъун муькъвелей алат тавуна, циз гъахънай вири. Бахтавар тир чун. Са куьнинни къйгъу чIугвазвачир. Теби-атдин иервилерал ашукъ яз, вацIай экъечIна тамарин къужахда гъахънай чун. Чи шад ванер, чи гъарай-эвер чкIанай чуьллериз.

Кцларвийрин рикI алай, элдин булах хъиз сейли тир Къарабулахдин мурк хътин къайи цикай тухдалди хъвана адан эрчIи пата экIя хъанвай там галайнихъ рекъе гъатнай вири. Гадаяр са герендилай къваларал акъахна, дегъ береда чIехи яшайишдин чка хъайи Къаяхуьруьз физ кIвачин хъанай. Чун рушар абурукай чара хъана, МагъитIан гуьгъуьна гъатнай. Ада ихтилатдал илигнавай:

– Хуьре чи къуншидал Сефибегни Мислимат лугъудай гъуьлни паб яшамиш жезва. Са къуз ибур КIурдал мехъерик физ гъазур жеда къван. Дамахарна кIваляй экъечIай абур КIуррин вацIув агакъайла муьгъ селди тухванваз аквада. Касди вацIай экъечна фин теклифайла, папа йикъни-шуван акъудда:

– Завай вацIуз гъахъиз жедайди туш, зун хъфида кIвализ. Чара атIай касди папаз минетда:

– Ша сакIа акъатин чун вацIай, икъван рехъ атIана, гила къулухъ элкъвен инсафдай туш.

– Ваъ, заз кичIеда, – лугъуз паб вичин гафунилай элячIдач. Чара атIуда касдин:

– Аку, Мислимат, за вун кIулаваз вацIалай алудда, анжах и кардикай садазни хабар тахъурай гъа!

– Вув, я Сефибег, им масадаз лугъуз жедай гаф яни? – лагъана гъуьл секинарда папа.

Муькуь юкъуз хуьре акур-акурдаз Мислимата лугъуз хъана:

– Вацла яд пара ава гъа! Квевай анлай алатиз жедач. Зун Сефибега клулаваз вацлалай алудайди я.

Чи хъуьредин ванер яргъариз чклизвай. Багънадихъ гелкъвезвай чун хъуьрен патал. Виридан кефияр къумбар тир. Мегъуьн, гийин, гъулцин, пипин, цуцун тарарин серинвал галукъай чун халича хъиз чилел эклъ хъанвай сад-садалай иер цуьквер клватлиз-клватлиз ништа, гъинал къван фенайтла.

Са герендилай галатна, гъекъни-каф хъайи члавуз садлагъана чаз аламатдин кар акунай: чи вилик къакъандай авахъзавай члехи, лаплацу чарчар квай. Къацу къвалан къеняй, тарарин арадай гугрум къачуна авахъзавай чарчар акъван иер тир хъи, ам акур чи пагъ атланай. Чимивилай пелеш хъанвай чун хвешила пекерни алаз чарчардин цихъ какахънай. Къайи яд галукъунивай чай гъарай акъатзавай. Гъвечли аялар хъиз къугъвазвай чун чарчардин кланик. Сада сад ярхариз, идакай хъуьруьн акатиз, бахтавардиз авай вири. Куьцлена плертлвех хъанвай чаз вири дуьнья чиди хъиз жезвай.

– Я къейбур, куьн вили китикар хъиз хъанва хъи! Мекъи жеда квез, экъечл цай! – Са къерехда ацукъна ял ягъизвай Шапла гъарай-эверзавай чаз. Пекер къупкъуру тир адал пехил хъанай чун. Къулав ацукънавай къариди хъиз акъулар гузвай ада чаз:

– Килиг гъа, клвале дидейри куьн кведив гатадаивал мийир.

Анжах адан гафарин ван къвезвачир чаз. Тух жезвачир чун чарчардикай. Чна вичин гафар кваз такъурла Шапла садлагъана гъарай-эвернай:

– Куь кылиз сер ягъанвай хътинди я гъа! Фад хклечл цикай! Адан и гафари, на лугъуди, чун ахварай авуднай.

Чарчардин кланикай хкатна чун кифер, пекер шткъуниз эгечинай. Таяр-туьшер тиртлани, чаз сад-садан патав пекер хутлуниз регъуьдай – вири хуьруьн аялриз хъиз. Чи арада

перде авай. Куьцленваз векьерал ацукьнай чун. Юргъунвиляй кIвачел акъвазиз жезмачир рушар гъармад санал пелемурд хъанвай.

– Вувв, я гуж тахъайди!

ШапIан гъарайдин ван хъайила чаз кичIе хъанай, вири ада килигзавайнихъ элкъвенай. Винелай шумудни са йисар алатнаватIани, а дуьшуьш рикIел хтайла зи вилерал нагъв акъалтда, рикI юзада. Лаплацу МагъитI вичин яргъи, чIулав кифер ахъайна чарчардин цихъ эхъвезвай. Пекер вири хутIуннавай ам гъуьлуьн рушаз ухшар тир. Ухшар тир вуч лагъай чIал я, ам халисан гъуьлуьн руш тир. Икъван иер адаз маса вуч лугъуз жедай? Дуьньядикай хабарсуздаказ, бахтавар яз чуьхуьнарзавай ада. Вичихъ иер ван авай, гъамиша мектебдин мярекатрал манияр лугъудай ада чунни рикIелай алудна вижеваз манидал илигнавай:

*Къац-къацуада, къац-къацуада,
Къацавай руш вуч лацуада.
КIвалер-малар гана кIанда,
А лацу руш гъана кIанда.*

Чун вири къах хъанвай. Садавайни сив ахъайна са гаф лугъуз жезвачир. Адан лугъуз тежедай хътин иервал акваз, чи вилера пехилвилин эквер къугъвазвай. ХацIан лагъайтIа, мягътелвиляй сив ахъа хъанвай. Ам акваз, захъ хъуьруьн акатзавай. Чна МагъитIаз регъуьвал кваз килигзавай. Адан кичI тийижирвили, азаддиз гьерекат авуни мягътеларнавай вири. Руша, на лугъуди, чун рикIелай ракъурнавай. Далу чахъ элкъуьрна, гъилер цавузна цихъ галаз къугъвазвай ам. Ахпа чин чахъ элкъуьрнай руша. Чун вири мез хъуьткъуннавайбур хъиз ацукънавай чкадал къах хъанвай. Гъамиша къуьзуь къариди хъиз виридаз акъулар гудай ШапIазни лугъудай гаф жагъизвачир. И гъилера ам вилерал кIвенкIвер алаз

Магьитлаз килигиз, кис хъана акъвазнавай. Сад лагъай сеферда агакънавай рушан беден икъван мукъувай акур чун ададай вил алудиз тежез амай.

Садлагъана чи акъулдиз текъведай хътин кар хъанай. Гьикl ятlани тарарин арадай акъатай Тlатlини адахъ галаз са синифда клелзавай маса къве гада чи къилив атанай. Абур акурла чай гъарай акъатнай. Ксайтlа, ахварайни аквадацир кар хъанвай. Чун винелай яд иличнавайбур хъиз пагъ атlана амай. Вирида элкъвена Магьитлаз килигзавай. Адавай лагъайтlа, цикай хкечlиз жезвачир: рушан пекер вад-ругуд кам анихъ, векъерал алай. Зурзун акатнавай чна и кардин эхир гьикl жедатlа лугъуз фикирзавай. Кичлела чавай сада-вайни ацукънавай чкадилай къарагъиз жезвачир.

Тlатlи лагъайтlа къе вичиз ухшар тушир. Гъамиша вирида-кай ягъанатардай адан плузарар зурзазвай, меци гаф къазвачир. Вилер Магьитlалай алуд тийиз, хъилен клватl хъиз авай ам. Эхирни чlалал атанай и хъилен клватl:

– Вун ченги я хьи!

Ада и гафар акl лагъанай хьи, чаз цавари гугрумайди, цlайлапанар ягъайди хъиз хъанай.

Икl лагъана, элкъвена атай патахъ хъфенай ам, муъкуъ къве гадани адан гуьгъуьна гъатнай. Чахъ виридахъ шел акатнай: и гафар ада тек са Магьитлаз ваъ, чаз виридаз лагъан-вайдай къунай чна.

Магьитlа чарчардин кланикай хкатна, пекер алуکلнай. Ахпа вичин яргъи киферин яд шткъуннай. Акъван иер тир хьи ам! Вилер алудиз тежервал! Ихътин къалин, цlалцlам кифер чакай садазни авачир. Куьцленвай булушкадай адан къелемдив чlугунвай хътин иер тан, яргъи клвачер, шуькlуь юкъ, хурал алай къве клунтl авайвал чир жезвай. Ингъе эвелан гъейранвал амачир чи вилера. Чи рикlерик къалабулук кутунвай Тlатlидин “ченги” гафун. Гила чна рикlивайни

Магъитлаз ченгидиз хъиз килигзавай. Хъел акатзавай чахъ. Адан къецил хъуни чи къил гзафни-гзаф тлардайди садазни сир тушир.

Винелай гзаф секинз аквазвай рушан вилера авай къетне экв туьхуьннавай. Вичиз ухшар амачир Магъитл. Эвелан така-бур амачир адахъ. Са легъзеда дегиш хъанвай ам. Язухвилини ажувили сефиларнавай адакай вил кIвадарна за. Сад лагъ-ай сефер тир заз ам икI акваз. Адаз рикI-дуркIун гудай гафарик къекъезвай зун, анжах жагъизвачир а гафар, мецел са хъсан гаф къванни къевезвачир.

ТатIидиз эвелдайни хуш авачир Магъитлакай. Сифте чпихъ галаз клелай руш синифда амукъна лугъуз ам кваз къадачир ТатIиди. Гъиле багъна гъатун кумазни адал гафар гъалчдай, масабурун вилик ам усалариз алахъдай. Чун мягътеларнавай кар ам тир хъи, виридан вягътедай фидай Магъитла вучиз ятIани ТатIидиз жаваб гудачир, япалай ийидачир адан гафар.

Эхъ, вилерай хтанай чи а йикъан ял ягъунар. Ада чи кайи хамарал къел алахнай. Мектебда гъихътин чав чкланайтIа, чи синифдин гадаяр гаф-чIал сад авуна, хъел хъанай рушарихъ галаз. Им ТатIидин кар тирни, я тахъайтIа адахъ галай муькуь къве гададин фигъл тирни, чир хъаначир чаз. Зур йис къван давам хъанай и мидявал. Эхирни чи муаллимар, дидебубаяр чIалал атанай. Абуру са гужалди дустар хъувунай чун. ГъакI ятIани, чи синифдин рушаринни гадайрин арада гъатай и къайивал геждалди амукънай. Магъитлаз лагъайтIа, гъа йикъалай гатIунна са масакIа гъад къунай гадайри. Ам мектебдай кIвализ хъфидайла адаз ван къведайвал усал гафар лугъузвай абуру рушан гуьгъуьна.

Акваз-акваз дегиш хъана Магъитл. Эвелан ацIай, хъуьхъ-вечI руш акъван яхун хъанай хъи, муаллимарни галаз чIалал атанай. ЯтIани яхунвили адан иервал амайдалайни артухарнавай.

Анжах им са масакла иервал тир – туьхвенвай руш. Виликди кару хьиз датлана рахадай ам гила акъван секин хъанвай хьи! Виридакай яргъал хъанвай ам. Завайни адав ахгат жезмачир. Чин гузмачир ада садазни.

Муькуь йисуз, чун муьжуьд лагъай синифдиз акъатайла МагъитI мектебдиз хтанач. Я дидединни бубадин, я муаллим-рин, яни чи синифдин рушарин дад-бидаддиз килигнач ада. Даклан хъанвай адаз мектеб. КIвалаяй къецел экъечIиз кланзамачир рушаз. Вичивай кландайвал клелиз жезвачирди багъна авуна гафунилай элячIначир, мектебдихъай клвач атIанай.

Апрелдин эхирра са хабарди къарсурнай чун вири: МагъитIан мехъерар я. ЦIерид йис хъанвай МагъитI вичелай цIуд йис чIехи гададиз гъуьлуьз физва лагъай хабар са геренда чкIанай КцIариз. Къалабулух акатна абурун кIвализ фейи чи муаллимар рушан дидеди архайинарнай:

– Чна руш мажбурна гузвач хьи! Вичиз клан хъана, чнани гана. ЧIалахъ туштIа, вичивай хабар яхъ.

– Аял тушни Магъият? Адан яшар хъанвач эхир! Загсиная квез кагъаз гудач, – лугъуз муаллимри чпин саягъда телегъбилегъ ийизвай МагъитIан дидедиз. Анжах дишегъли секинз аквазвай.

– Са пIверх я ман, исятда тахъуй, ахпа, йис тамам хъайила къачуда, – лагъанай ада.

Чи синифдин регъбер Зикруллагъ муаллимди МагъитIавай хабар къунай:

– Чан руш, мадни геж туш, вун буба-дидеди гужуналди гъуьлуьз гузватIа, чаз лагъ.

– Гужалди вучиз, Зикруллагъ муаллим, зун жуьв физва. Гъарадаз вичин къисметдин югъ авайди я. – Рушавай и гафар ван хъайи муаллим гафни талана абурун кIвалаяй акъатнай.

МагъитI тухудай юкъуз чи вири рушар ам рекъе тваз фенай. Чаз вучдатIа чизвачир. Са вуч ятIани квадарнавайбур

хъиз тир чун, пашманвал акъалж хъанвай чал. Мектебдани, магъледани ам къван садни кIандачир чаз.

Вирида вил илисна килигзавай сусаз – чи рикI алай МагъитIаз. Свасвилин пекер алаз са масакIа иер тир МагъитI. Лацу марвард цуькведин кIурукIдиз ухшар тир ам – гъеле ахъа тахъанвай, къелечI пешер дегънеда чуьнуьх хъанвай, лугъуз тежедай хътин иер ниди къил элкъуьрзавай цуькведиз. Дидеди, бубади, халуйри, имийри нубатдалди ам авай кIвализ гъахъиз, рухсат гузвай рушаз. КIватI хъанвайбур мягътелар-навайди ам тир хъи, МагъитI шехъзавачир. Анжах сиве-сивди ацIанвай кIвале авай дишегълийривай чпин вилин накъвар сакIани хуьз жезвачир. ФунцIафунцIдин ванер гъатнавай ина. ГъикI ятIани МагъитIан хала Ракъуят чIалал атанай:

– Аял хъи, аял! Гъиниз физватIа, вучиз физватIа чизва къван?

МагъитIан патав акъвазнавай, вуч хъанватIа бегъемдиз къатIузвачир, анжах ара-ара япарихъ чаравилин къайи гафар галукъзавай завай эхиз хъаначир:

– Им вуч гъад я вуна чаз къазвайди, гъан? Им вуч кар я вуна ийизвайди? Лагъ кван, МагъитI. – За адан гъиликай ялна.

– Мад заз МагъитI лугъумир, гила Магъият я зун, – лагъана хъуьрена ам. Им шел какахъай хъуьруьн тир.

– Лагъ кван вуна вучиз икI авунатIа, – гъил чIугуначир за адалай.

– Инлай вач, КIампIул, аку, зун ширмир. Ван къвезвачни ваз, алат зи чандилай. – МагъитIа хъел кваз лагъанай и гафар.

– Вун ихътин дуст я ман! – Завай сакIани ам гъуьлуьз фин къабулиз жезвачир. За им хиянатдай гъисабзавай.

– Дуст я лугъуз гила чун гъуьлуьз фидач ман? – Вичин саягъда зарафатнай ада.

Къецелай свас кIваляй акъуддай макъамдин ван атайла адан вилелай са накъвадин курум алахънай. Ахпа чам гъахъна

къенез. Ам къакъан буйдин, кинойра авай хътин иер гада тир. Чулав костюм, лацу перем алукина, туътуъна чулав галстук тунвай ам акурла вири кис хъанай. Чамран иервили зи хъел са къадар тлимиларнай. Мехъерик кваті хъанвай мукъва-къилийри ихтилатзавайвал, гатуз Магъият демина акун кумазни адал ашукъ хъайи и гада Бакуда хъсан къуллугъдал алай. Аквар гъаларай, Магъиті варлу квализ аватнавай.

Чамра сусаз гъейранвилелди килигзавай. Адан вилерай кланивал квахъзавайди гъасятда къатлуз жезвай. Ахпа ада сусан гъиликай къунай. Абурун гуъгуъна аваз гурарай эвичізавай заз садлагъана Магъитірин квалин вилик, свас рекъе тваз кваті хъанвай жемятрин къулухъ акъвазна вилеривди и пад хуъзвай Платі акунай. Им мягътел жедай кар тир. Магъитіани гъанихъ килигзавай. Вуч лугъуз кланзавайтла адаз? Шелни хъвер какахънавай адан вилера.

Са герендилай свас авай машинар сигналар гана, рекъе гъатнай. Ахпа кваті хъанвайбур гъармад санихъ чкланай. Виридалайни эхирдай зун юза хъанай. Рикликай залан къван куърс хъанвайди хъиз квелинз-квелинз хъфенай зун квализ. Къарай квахънаваз, вучдатіани тийижииз ийир-тийир хъанвай зун. Са кардални гъил физвачир зи. Заз жуван рикіик са пай кумачир хъиз жезвай. На лугъуди, садлагъана зи уьмуърдин рангар алахънай. Жувазни течиз, вердиш хъанвай зун Магъитіав, адан верціи рахунрив, къени къилихрив. Зи сад лагъай муаллим тир сая, заха, къени Магъиті: крар чирдай, меслятар гудай, куьмекдив агакъдай.

Хурушум хъайила, эхиз тахъана “Къенчлеб пелел”, куьгъне амукъаяр авай чкадал фенай зун. Фад-фад ина аялрихъ галаз къугъвадай зунни Магъиті. Чкланвай са цлахъ агалтна ацукънай зун къайи чилел. Етим хъиз жезвай заз жув. Туьхвенвай вилерив яргъариз килигзавай за. Ухъ аладариз шехъиз

кланзавай заз, риклевай заланвал алудиз кланзавай. Анжах зи вилел нагъв къвезвачир.

И члавуз чкланвай цлан а пата са гым ятлани шехъзавай ванер галукънай зи япарихъ. Сифте заз жув ягълмиш жезвай хъиз хъанай. Са геренда яб акал хъувунай – ван лап мукъувай къвезвай. Са гым ятлани зарулдиз, ухъ аладариз шехъзавай ана.

Ацукънавай чкадилай къарагъна виликди фейила зун жуван вилерин члалахъ хъаначир – чилел, къацу векъерал чинихъди ярх хъана шехъзавайди Тлати тир. Зун вучдатлани тийижииз амай. Са герендилай далудихъ элкъвей адаз зи мягътел яз члехи хъанвай вилер акунай, анжах куьтлани авуначир. Завайни са гаф жагъурна лугъуз жезвачир адаз. Эхирни ам члалал атанай:

– Гила чна вучда, Кламплул?

И гафар акъван зарулдиз лагъанай хъи, заз зи рикляй тлвек акъатай хъиз хъанай. Гила заз шел къвезвай. Гила зун хуъз хъжезмайни? Сел авахъзавай зи вилерай.

ЭПИЛОГ

уд лагъай синифдин имтигъанар гана куътягъай юкъуз за чи синифдин рушар санал кIватIна жуван рикIин мурад абурув агакъарнай: Чавай садра хъайитIани халисан лезги таватри хъиз дамахарна, кылел фитеяр алукиIна КцIарин куъчейрай физ жедачни? И кар чалай алакъайтIа, ништа чIехибуруз гыкъван хвеши жедачIа!

Пака мектебда кыле фена кIанзавай эхиримжи нянидилай вилик чун фитеяр алаз акурла инсанриз хвеши жедайди шаксуз тир. И фикир виридан рикIяй хъанай. Хвешила гъармад вичин кIвализ хъфенай. Пуд сятдин къене чна дидейрин, бадейрин сандухрай кылел алукиIдай шалар, бишмеяр, шткъуяр жагъурна кIанзавай.

Зи дидедин сандухда яргъи сачахар квай къирбишиндин шал авай. Вичин жегъилвилин лишан тир и шал багъа аманат хъиз хуъдай дидеди. Накъ туьквендай къачурд хъиз цIийиз амай ам. Шалиниз уьтуь ягъана, ахпа фена дидедин къакъан дабан квай кIвачин къапарин арадай жуваз дигайбурухъ къекъвенай зун. Ачух рангунин садбур зи рикIяй хъанай. Ингъе дидедин кIвачер чIехи тирвиляй абурун кIуфар памбагрив ацIурнай за.

Гъа лагъай чIавуз – нянин сятдин 7-даз магъледин кама – ТутIусрин туьквендин патав кIватI хъанай чун. Рушари вирида гаф-чIал сад авунвайд хъиз къакъан дабан квай кIвачин къапар алукиIнавай. Лацу бишмейрини шалари рушарив акI къазвай хъи! Куьруь вахчагарни яргъи пIипI квай чIехи яйлухар

кутугзавай къван вуч тир рушариз. Чун – 12 руш санал мектеб галайнихъ рекъе гъатнай. Мектебдив агакъайла чи къадар 20-дав агакънай. Куъчейрай физвай инсанри гъейранвилелди чаз килигзавай. КІвалерин айванрай чІехибуруни гъвечибуру вилеривди чун хуъзвай. Рушар сад-садалай иер тир. Им тахъана за и кар къатІаначир. Халисан таватар тир абур, ингъе и иервилик фитейрини чпин пай кутунвай. Ксарини гадайри чпин гъейранвал чуънуъхарзавачир. Са герендилай чи кІеретІдихъ яваш-яваш чи синифдин гадаярни эгечІнай. Абуруз иллаки хвешизвай. Са шумуд сятдин къене чІехи хъана дегиш хъанвай чаз абуру са масакІа, гзаф чимиз, хайибуру хъиз килигзавай.

Муъгъйеддина вичин мягътелвал чуънуъхарначир:

– Гъалал хъурай квез, халисан лезги рушар я куън, – лагъанай ада. Ахпа жузунай:

– Яраб и фикир нин акъулдиз атанатІа?

– Нин акъулдиз къведайд я къван? Азгаран! – Халисади зун къалурнай.

– Ихътин крар адай акъатди! – Вичин саягъда лагъанай Муъгъйеддина и гафар. Зун гъавурда акъуначир: им тарифун тирни, я тахъайтІа рехне кутун? Ингъе фикир чІугвадай вахт авачир захъ. Вирида хъиз зани пака нянихъ мектебда къиле фена кІанзавай нянидикай веревирдзавай. Пака эхиримжи сеферда мектебди чаз ракларар ахъайирвал тир. Вири хъиз зунни гара авай. Аялвилини жегъилвилини арада акъвазна виликай къвезмай краринни вакъиайрин суракъда авай зун.

Им са маса няни тир. Шелни-хъвер какахънавай, сад-садахъ галаз къазвачир гурлу гъиссер кужумнавай чун – накъанан аялар са йикъан къене чІехи авунвай няни. Эхиримжи зенг, эхиримжи имтигъанар гуъгъуна амай.

Зи вилер датлана ацлуз-алахъзавай. Са зун тушир и гьалда авайди. Чи синифдин къанницлуд аялдин виридан гьалар гьа икл какахънавай. Винелай шад аквазвайтлани, вири къайгьулу тир.

Магнитофондай чклизвай тангодин руьгь кутадай ванери себеб авачиз шел гъизвай чаз. А береда дебда авай и ма-къамди чи гьиссерал звал гъизвай. Спортзалда чна мектеб куьтягьуниз талукъарнавай шад мярекатдин къвед лагъай пай къиле физвай. Муаллимар вири чаз алакьдайвал агалкъунар тлалабна квалериз хъфенвай. Тек Зикруллагь муаллим амай. Чи минетарни тлалабунар кваз такьуна, чун “къекъерай акъа-туникай” кичлела эхирда къван амукъда лагъана къетл авунвай ада. Са къерехда ацукьна чун хуьзвай касди. Шумуд варцара и няни вилеривди хвейи аялривай гила адакай регъуьла бе-гьем къуьлизни жезвачир. Чи рушарини гадайри къуьлзавай саягь акурла зи плузаррихъ хъвер акатзавай. Къуьлза-вайбурун арада, сад-садахъ галукь тийин патал члехи сварар авай. Гьакл ятлани виридан хъуькъвер яру хъанвай, вилера эквер къугъвазвай аялрин. Мектебда эхиримжи югь рекъе твазвай чна. Пакагъанлай чун чи мурадрин гуьгъуьна гьатна гьармад санихъ фирвал тир.

За синифдин гадайрин виридахъ галаз къуьлнавай. Тек Муьгъйеддиналай гъейри. Нянилай залдин юкъвай акъатзава-чир, иер къуьлуналди виридан фикир вичел желбиз алахъна-вай ам вучиз ятлани зи патарив агатзавачир. Гьамишанда хьиз къени парабурун фикир адал алай. Муьгъйеддина гагь Халисадихъ, гагь Шагъперидахъ, гагъни чи синифдин муькуь рушарихъ галаз къуьлзавай. Мектеб къизилдин медалдив акъалтларнавай, духтур жез гъазур хъанвай и датлана дама-хардай къакъан буйдин иер, расу гада муаллимризни, аялризни пара кландай. Рушарин лагъайтла, парабур адал ашукь тир. Им вичизни чизвачиз тушир, тахъайтла адан виле-ра вичелай разивилин эквер кудаини?

Пирмурадахъ галаз къуьлиз-къуьлиз вилин кланикай Муьгъьеддин хуьзвай за. Жувазни течиз рикле гъам гъатнавай зи. Шехъ тийин патал са гужалди хвенвай за жув. Пирмурадан суалриз “ун”, “ваъдив” жаваб гуз, макъам мус къилиз акъатдатла, лугъуз авай зун.

Сятдин 10-даз зал клевирна кланзавайди я лугъуз, герен-герен аялриз ванерзавай Зикруллагъ муаллимди. “Эхиримжи къуьл, гъинватлани Муьгъьеддина заз хвенвайди я”, лугъуз са умуд авай захъ. Рикли лухъа-лухъ къачуна къал къачунвай. Са герендилай Зикруллагъ муаллимдин векъи ван хкаж хъана:

– Аку, аялар, им эхиримжи къуьл я гъа!

Вири сад хъиз къуьлиз эгечна. Са залай гъейри. Вучиз лагъайтла, за агъуз хъана клвачин къапарин члуьлер клевирзавай – жув машгъул яз къалуриз кланзавай заз. Авайвал лагъайтла, и къуьл Муьгъьеддиназ хвенвай за, адалай гъейри садахъ галазни къуьлиз кланзавачир. Адан рехъ хуьзвай. Ингъе гада авачир. Нянилай инихъ са къуьлни арадай акъуднавачир ам гила гъиниз квахънавайтла? Залда тек зун тир къуьл тийиз гъакл акъвазнавайди. Эклия хъанвай, регъуьла хуьькъвер кузвай зун вилин накъвар масабуруз такурай лугъуз къецел экъечна.

Мектебдин вилик квай муьткъвердин тарцин кланик квай тлапунал ацукънавай зун садрани икъван бахтсуз хъайиди тушир. Дуьньядик клусни дад кумачир. Ялгъузвили рикл чуькъуьзвай.

Чин-чинал алай чинардин тарцихъ са хъен юза хъанай. Вил мичливилиз вердиш хъайила ам чир хъанай заз – Муьгъьеддин тир. Ада яргъалай зун хуьзвай. Ахпа атана зи патав ацукъна, са гафни талана газетдин арадай са вуч ятлани акъудна зав вуганай. Вацра вичин экв шуьтруь рангунин яцу дафтардал авудайла зун гъуьлягъди ягъайди хъиз зурзунай – им пуд йис инлай вилик мектебда квахъай зи йикъарган тир. Шумуд юкъуз зун ширай, зи рикл алай дафтар. Риклин гафар чуьнуьхар тавуна,

члугарвал тавуна лугъудай, дерт ахъайдай зи клани дуст. Зи сифте муьгъуьббатдин шагъид.

Заз лугъудай гаф жагъизвачир. Шехъдани, я тахъайтла хъуьредани, чизвачир. Пагъ атланвай зи. Мягътелвилай члехи хъанвай, къекъерай акъатиз гъазур вилералди Муьгъиеддиназ килигзавай за. Жуван язух къвезвай заз. Ништа, зи аялвилини михъи, пак гъиссерал гъикъван хъуьренайтла ам. Вучиз ятлани регъуьзвай заз. Меци гаф такъаз, са вуч ятлани лагъанай за гададиз.

– Эхъ, за чуьнуьхнай ви йикъарган. Вуна кхъизвайбур клелиз кланз рикл акъатзавай зи. – Муьгъиеддина и гафар зурзазвай ванцелди лагъанай. – Шумудра вахкуз клан хъанай заз ам, анжах риклначир.

– Зикруллагъ муаллимдиз вичин рикл алай клвенклъечи чуьнуьхгумбатл тирди чир хъанайтла язух жедай адан гъал. – И гафар ягъанатдив лагъанай за. Ахпани риклин вири хъел мецел гъана гъарайнай:

– Мад садрани зи вилериз ахкван хъийимир! Ваз ван хъанани? Садрани!

Муьгъиеддин клвачел къарагънавай. Вичи-вич квадарнавай ада. Лугъудай гаф жагъин тийиз гъакл амай ам. Зун дафтар къуна рекъе гъатнай. Зи вилерай сел хъиз нагъв авахъзавай.

Са береда йикъарган квахъайла заз икъван дерт хъаначир. Ам жагъуни лагъайтла, зи уьмуьр къиляй-къилди дегишарнавай. Пуд йис вилик за жуван рикл алай дафтар квадарнайтла, гила квадарнавайдан заланвал къалурдай алцумар авачир.

Хъуьчлуьк жагъай йикъарган, рикле квадарай умудар аваз зун клвализ хъфизвай.

Баку,
2011-йис.